મહાન મહિલાઓ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

મહાન મહિલાઓ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Mahan Mahilao
by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2012
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-860-0
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by
indian ebooks
www.e-Shabda.com

અર્પણ

જેમણે પોતાના વૈધવ્યને, હતાશા અને નિરાશામાંથી અલખની આરાધના તરફ વાળીને એકથી એક ચઢે તેવાં 56 ભજનો આપી લોકોને સાચો માર્ગ બતાવ્યો તેવાં

ગંગાસતી અને પાનબાઈને સાદર અર્પણ.

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ભૂમિકા

વિશ્વની અડધી જનસંખ્યા મહિલાઓની છે, પણ વિશ્વનાં મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રો જેમકે: ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને વૈજ્ઞાનિક વગેરે બધાં ક્ષેત્રોમાં તેમણે અડધોઅડધ ભૂમિકા ભજવી હોય તેવું દેખાતું નથી. આજ સુધી કોઈ મહિલા પોપ કે શંકરાચાર્ય જેવી ગાદી ઉપર બેઠી નથી. આજ સુધી કોઈ મહિલા વિશ્વવિજેતા સિકંદર, નેપોલિયન જેવી થઈ નથી. આજ સુધી કોઈ સમુદ્રી સાહસ કરનારી મહિલા વાસ્કો–ડી–ગામા, કોલંબસ જેવી થઈ નથી. આવું જ બીજાં બધાં ક્ષેત્રોનું પણ કહી શકાય. આમ છતાં પણ મહિલાઓમાં ઘણી મહિલાઓ મહાન અને પ્રેરકજીવન જીવનારી થઈ જ છે, જે અસંખ્ય મહાન મહિલાઓ થઈ છે, તેમાંથી કેટલીક મહિલાઓનું પ્રેરણાદાયી જીવન અહીં આલેખવાનો પ્રયત્ન થયો છે. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને પરિસ્થિતિ વધુ બાધક બનતી હોય છે તેથી એવો તો કદી દાવો કરી જ ન શકાય કે સ્ત્રી–પુરુષ બંને જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં એકસરખાં છે. સૌસૌનાં ક્ષેત્રો અલગ–અલગ છે. તેમ છતાં ઘણી મહિલાઓએ પોતાનું અદ્ભુત જીવન જીવી બતાવ્યું છે–જેથી ઘણાંને, ખાસ કરીને મહિલાઓને ઘણી પ્રેરણા મળી શકે તેમ છે. આવી મહિલાઓને લોકો ભૂલી ચૂક્યા હોય છે. તેમને લોકો યાદ કરતા થાય અને પ્રેરણા ગ્રહણ કરે તે હેતુથી આ પુસ્તક લખાયું છે.

સુધારો પરસ્પરમાં સંઘર્ષ કરાવનારો ન હોવો જોઈએ, મેળ કરાવનારો હોવો જોઈએ: સ્ત્રી–પુરુષમાં પણ સંઘર્ષ નહીં, મેળની જરૂર છે. બંનેમાં ઘણાં મહાન હોય છે અને ઘણાં અધમ પણ હોય છે. ચરિત્રો વીણીવીણીને મહાનોનાં લખાતાં હોય છે, અધમોનાં નહીં. સ્ત્રી–પુરુષો પણ એકબીજાનાં પૂરક બને, બાધક નહીં. બાધક બનાવનારા આચાર–વિચારો સુખનો નાશ કરનારા હોય છે. પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા માટે પરસ્પરમાં સંઘર્ષ કરનારાં સુખી નથી થતાં હોતાં. સૌસૌની પોતપોતાની મર્યાદા અને સીમાઓ હોય છે. પોતાની સીમાને સ્વીકારવી અર્થાત્ પોતાની ઔકાતને સ્વીકારવી એ ડહાપણનું પ્રથમ પગથિયું છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આલેખાયેલી મહિલાઓ કદી પણ પુરુષવિરોધી આંદોલનકારી રહી નથી, બલકે તેમણે જે મહાન કાર્યો કર્યાં તેમાં કોઈ ને કોઈ પુરુષ, પછી તે પિતા હોય, પતિ હોય, ભાઈ હોય કે મિત્ર હોય, તે બધાના સાથથી જ મહાન કાર્યો કર્યાં છે.

પ્રાચીનકાળમાં અને આજે પણ મહિલાઓને અમુક ક્ષેત્રોમાં અમુક પ્રમાણમાં અન્યાય થતો રહ્યો છે તેની ના નહીં. તેને દૂર કરવા મહિલાઓ કરતાં પુરુષોએ જ વધુ સંઘર્ષો કર્યા છે. જેમકે સતીપ્રથાનો વિરોધ કોઈ મહિલાએ નહીં, રાજા રામમોહન રાયે કર્યો હતો અને સફળ થયા હતા. વિધવાવિવાહની ઝુંબેશ પણ પુરુષોએ જ ઉપાડી હતી અને સફળતા મેળવી હતી. સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રયત્ન કરનાર પણ પુરુષો જ હતા. લગભગ જીવનનાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓને થતા અન્યાયનો વિરોધ કરી, આંદોલન કરનારા પ્રથમ તો પુરુષો જ હતા તેથી પુરુષોની પૂરી જાતિ, સ્ત્રીવિરોધી છે તેવું માની લેવું યોગ્ય ન કહેવાય. પુરુષપ્રધાનતા કુદરતસહજ છે અને તે બીજાં પ્રાણીઓમાં પણ છે. ઉભયપ્રધાનતા શક્ય નથી, તેથી અવ્યવસ્થા થાય. હુકમનો એક્કો એક જ હોય, ઘણા ન હોય. રાષ્ટ્રના પ્રમુખ એક જ હોય, ઘણા ન હોય. પણ પ્રમુખ સરમુખત્યાર ન હોવો જોઈએ. તે મંત્રીમંડળની સલાહથી કામ કરતો હોય છે. સ્ત્રી પ્રધાનમંત્રી છે. ખરેખર તો તેનું જ વધુ ચાલતું હોય છે. આ વાસ્તવિકતા છે. સ્ત્રી વિના પુરુષ અધૂરો છે અને પુરુષ વિનાની સ્ત્રી પણ અધૂરી છે. પરમેશ્વરે જ બંનેને એકબીજાનાં પરાધીન બનાવ્યાં છે. તો હવે બંનેને પૂરક બનાવવાં જોઈએ, વિરોધી નહીં. સ્ત્રી, પુરુષ જેવી બને તો તેનો જયજયકાર થાય છે, પણ જો પુરુષ સ્ત્રી જેવો થાય તો સ્ત્રીઓને જ ન ગમે. કોઈ કહે કે “તારો પતિ તો મહિલા છે”, તો કોઈ સ્ત્રીને ન જ ગમે. આ એક જ પરિણામ બંનેની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરે છે. તેથી બંનેને પૂરક બનાવવાં જોઈએ. પૂરક થઈને જ જીવન સફળ કરી શકાય છે, વિઘાતક થઈને નહીં.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જે–જે મહિલાઓનાં ચરિત્રોની થોડીક ઝલક બતાવાઈ છે, તે પ્રેરણા માટે બતાવાઈ છે. સ્ત્રીઓ પણ ધારે તો કેટકેટલું મહાન કાર્ય કરી શકે છે તે બતાવવાનો હેતુ છે. તેમાં જાણતાં–અજાણતાં માહિતીદોષ કે બીજી કોઈ ક્ષતિ રહી ગઈ હોય તો હું ક્ષમા માગું છું. મારી સાધનસામગ્રી ઘણી સીમિત છે તેથી આવું બનવાની શક્યતા છે જ, પણ જો આ ચરિત્રોમાંથી કોઈને પણ મહાન મહિલા થવાની પ્રેરણા મળશે તો હું ધન્ય થઈ જઈશ.

પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી જ આ પુસ્તક લખી શકાયું છે. મારી તો કોઈ ક્ષમતા જ નથી, તેથી તેનો આભાર.
પ્રો. પ્રફુલ્લભાઈ મહેતાનો આભાર તેમણે પ્રૂફશુદ્ધિનું કાર્ય કરી બતાવ્યું તે માટે.
પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી તો જૂના માર્ગદર્શક રહ્યા છે. તેમનો પણ આભાર.
પુસ્તકપ્રકાશન કરનારા ગૂર્જરના શ્રી મનુભાઈ શાહનો પણ આભાર.

–સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ,
દંતાલી, પો. બો. નં. 19, પેટલાદ–388450
જિ. આણંદ (ફોન: 02697–252480)

બધાં પુસ્તકો તથા પ્રવચનોનો લાભ લેવા માટે

વેબસાઈટwww.sachchidanandji.org

જૉન ઑફ આર્ક

જીવનની સર્વોચ્ચ ધન્યતા શહીદી છે. હજારો–હજારો ધન્યતાઓ અને સફળતાઓને એક તરફ રાખીએ અને શહીદીની ધન્યતાને બીજી તરફ રાખીએ તો શહીદી જ વધુ વજનદાર થઈ જાય.
શહીદી ચાર પ્રકારની હોય છે: 1. ધર્મશહીદી, 2. સમાજશહીદી 3. માનવતાશહીદી અને 4. રાષ્ટ્રશહીદી

1. ધર્મશહીદી

જે લોકો ધર્મ માટે ફાંસીના તખતે ચઢી ગયા તેને ધર્મશહીદી કહેવાય. જિસસ, ગુરુ તેગબહાદુર, ગુરુ અર્જુનદેવ, ગુરુ ગોવિંદસિંહજીના બે કિશોરો, ફકીર મંજુર, દયાનંદ સરસ્વતી વગેરે અનેક લોકો ધર્મ માટે પ્રાણની આહુતિ આપીને શહીદ થઈ ગયા કહેવાય. તેમની શહાદતથી જ ધર્મની રક્ષા થતી હોય છે.

2. સમાજશહીદી

સમાજવ્યવસ્થામાં જ્યારે ઘોર અન્યાય સ્થાપિત થઈ જતો હોય છે અને રૂઢિઓની પકડ એટલી મજબૂત થઈ જતી હોય છે કે આ પકડમાં હજારો નર–નારીઓ પિસાવા લાગતાં હોય છે ત્યારે કોઈ મહાન પરાક્રમી વીરપુરુષ સામાજિક અન્યાય સામે માથું ઊંચકે છે. સ્થાપિત હિતધારીઓ તેનું માથું ફોડી નાખવા ચારે તરફથી હુમલા કરે છે. આ હુમલાઓમાં જે પ્રાણ ત્યાગી દે છે તે સમાજશહીદ કહેવાય. આવા શહીદોથી જ સમાજ સુધરતો હોય છે અને શુદ્ધ થતો હોય છે. અબ્રાહમ લિંકન, માર્ટિન લ્યૂથર કિંગ, જહોન કેનેડી વગેરે.

3. માનવતા શહીદી

માનવતા ધર્મનાં બધાં અંગોનું સર્વોચ્ચ શિખર છે. તેના માટે શહીદ થનારા માનવતાશહીદ કહેવાય.

4. રાષ્ટ્રીય શહીદ

જે રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે પોતાના પ્રાણ આપી દેતા હોય છે તે રાષ્ટ્રીય શહીદ કહેવાય. શહીદી વિના રાષ્ટ્રની કલ્પના કરવી કઠિન જ છે. શહીદોના માથાના કૉંક્રિટ ઉપર જ રાષ્ટ્રનું આઝાદીભવન ચણાતું હોય છે. જે શહીદો પેદા નથી કરતા તે આઝાદી પણ ભોગવી શકતા નથી. ગુલામીમાંથી છુટકારો શહીદોનાં બલિદાનોથી જ થતો હોય છે. ભગતસિંહથી માંડીને હજારો શહીદોએ આઝાદી માટે પોતાનાં માથાં વધેરાવ્યાં છે. પછી જ અંગ્રેજો અહીંથી વિદાય થયા હતા.
આવી જ એક અદ્ભુત શહીદકથા ફ્રાંસમાં ઘટી હતી. તેની થોડી ચર્ચા કરીશું. ફ્રાંસના લૅટિન પ્રાંતમાં ડમરિમ નામના નાનાસરખા ખેડૂતોના ગામમાં જવિયસ આર્ક નામના ખેડૂતના ત્યાં જૉન નામની કન્યાનો જન્મ થયો હતો. બચપણમાં જૉન ઘેટાં ચરાવતી. યુરોપમાં ખેતી અને પશુપાલન બંને ધંધા એકસાથે જ થાય. જે ખેડૂત હોય તે જ પશુપાલન કરી શકે. ખેતી વિના પશુપાલન કરી શકાય જ નહીં. આવા નિયમથી આપણે ત્યાં જેમ રખડતાં, ભેલાણ કરતાં અને રસ્તાઓને જામ કરતાં પશુઓનો વિકટ પ્રશ્ન છે તે થાય જ નહીં. ખેતી વિનાનો માણસ પશુપાલન કરી શકે જ નહીં, કારણ કે તે પશુઓનું પોષણ ક્યાંથી કરે? આપણે ત્યાં ખેતીની જમીન વિનાના હજારો પશુપાલકો ગાયો, ઊંટો, ઘેટાં, બકરાં વગેરે હજારો પશુઓ રાખે છે તેથી ભેલાણ જેવા અનેક વિકટ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે.
નાનકડી જૉન પોતાની જમીનમાં ઘેટાં ચરાવતી. તેની માતા ઈઝાબેલા ધાર્મિક વૃત્તિની હતી. ધર્મપરાયણ માતા મળવી એ પણ જીવનની દુર્લભતા જ કહેવાય. અભણ લોકોની ધર્મપરાયણતામાં થોડી અંધશ્રદ્ધા તો રહેવાની જ. આમ તો અંધશ્રદ્ધાનું પ્રમાણ ભણેલા લોકોમાં પણ ઓછું નથી હોતું. આવી અંધશ્રદ્ધા સાથેનો ધર્મ પણ કલ્યાણકારી બનતો હોય છે. કોરી નાસ્તિકતા કરતાં થોડી અંધશ્રદ્ધાવાળો ધર્મ સારો. ધર્મ જીવનનાં મૂલ્યો આપે છે અને બલિદાન થવાની સર્વોચ્ચ પ્રેરણા આપે છે. નાસ્તિકો ના કોઈ બલિદાન થયા હોય તેવું જાણ્યું નથી. નાસ્તિકતા તર્કઆધારિત હોય છે. તર્ક બુદ્ધિઆધારિત હોય છે. બુદ્ધિ સ્વાર્થપરક ત્રાજવાંથી

વસ્તુને જોખતી હોય છે, જેથી તેમાં સૈદ્ધાંતિક મક્કમતા નથી રહેતી. ભીંસમાં આવતાં જ તે ઢીલી થઈ જતી હોય છે. તેથી શહીદી વહોરી શકતી નથી.

ઈઝાબેલા અભણ હતી પણ તેને પરંપરાથી સાંભળેલી અનેક ધર્મકથાઓ મોઢે હતી. અભણની યાદશક્તિ વધુ હોય. આવી કથાઓમાંથી રોજ જુદીજુદી ધર્મકથાઓ તે પોતાનાં બાળકોને સંભળાવતી. ઈઝાબેલાને ચાર દીકરીઓ અને બે દીકરા હતા. છ સંતાનોની માતા રાત્રે ચંદ્રના પ્રકાશમાં આંગણામાં ખાટલો ઢાળીને બાળકોને કથાઓ સંભળાવતી. કથા સાંભળ્યા વિના બાળકો ઊંઘતાં જ નહીં. આ કથાઓથી જીવનનું ઘડતર થતું. જીવનનું ઘડતર બે રીતે થતું હોય છે: 1. આનુવંશિકતાથી અને 2. સંસ્કારોથી. માનો કે તમારી પાસે ઊંચામાં ઊંચા બાસમતી ચોખા છે. આ થઈ આનુવંશિક ઉત્તમતા. હવે તેને સારી રીતે રાંધનારો રસોઈયો મળે તો તેનો સ્વાદિષ્ટ પુલાવ થાય. આ થયું સંસ્કારઘડતર, પણ કોઈ અનાડી રસોઈયો મળે અને તેને કાચા રાખે કે બાળી નાખે અને તેનો એક કોળિયો પણ ખાઈ ન શકાય તો તેને સંસ્કારદોષ કહેવાય. જીન અને સંસ્કાર બંનેમાંથી ઘડતર થતું હોય છે. પ્રાચીનકાળમાં બાળકોનું આવી રીતે અભણ માતા કે દાદીમા પણ ઘડતર કરતી, તેમાંથી એક ઘડાયેલો સમાજ બનતો. હવે ભણતર તો વધ્યું પણ પેલું ઘડતર ગયું. હવે દાદીમાનું કામ ટી.વી. ચૅનલો કરે છે, જેમાંથી બળાત્કાર, છેડતી, હત્યા અને બીજા અનેક અનર્થો પેદા થયા છે.

બાળકો જેવું સાંભળે અને જેવું જુએ તેવું થવાનું તેમને મન થાય. જૉનને પણ મહાન સંત થવાનું મન થવા લાગ્યું. ખ્રિસ્તીધર્મના અનેક સંતોની કથાઓ તેને મોઢે થઈ ગઈ હતી. તેનામાં સંતોના સદ્ગુણોના ભાવો પ્રગટવા લાગ્યા. પ્રભુપરાયણ જીવન જીવવું એ સંતોનો પ્રથમ ભાવ કહેવાય. જૉન પણ હંમેશાં એવું જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરતી રહેતી, તે પિતાને ખેતીકામમાં અને માતાને ઘરકામમાં સહાયક થતી.

જૉન જ્યારે ચૌદ વર્ષની થઈ ત્યારે તેના ગામમાં એક ઘટના ઘટી. ઓચિંતાના કેટલાક લૂંટારાઓ ગામમાં ઘૂસી આવ્યા અને તેમણે ગામને લૂંટવા તથા લોકોને મારવા માંડ્યા. લોકો તો જીવ બચાવવા ભાગ્યા. સામાન્ય રીતે લોકોમાં સહજ રીતે ભીરુતા રહેતી હોય છે. તે ઓચિંતી ઘટના માટે તૈયાર નથી હોતા. ઓચિંતી ઘટના મનને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખે. તેમાં જે સ્વસ્થ રહી શકે તે ધીર–વીર કહેવાય. ધીરતાપૂર્વકની વીરતાની પ્રતીતિ સમય ઉપર જ થતી હોય છે. ચૌદ વર્ષની નાનકડી જૉન આ ઘટનાથી જરાય વિચલિત ન થઈ. ખેતરોમાં ભાગી ગયેલા ખેડૂતોને તેણે પાછા બોલાવ્યા. સૌને એકઠા કર્યા અને જેના હાથમાં જે હથિયાર આવ્યું તે લઈને, ગામને લૂંટતા લૂંટારાઓ ઉપર હુમલો કરી દીધો. લૂંટારાઓને આવી કલ્પના પણ ન હતી. જૉનના નેતૃત્વ નીચેનો પ્રતિહુમલો સફળ રહ્યો. પાપ ભીરુ હોય છે. જો તેનો મક્કમતાથી સામનો કરવામાં આવે તો પાપના પગ કાચા જ હોય છે. લૂંટારાઓ ભાગ્યા અને ગામ બચી ગયું. જૉનના આ પ્રથમ સફળ પરાક્રમથી તેની ખ્યાતિ ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ.

એવામાં એક બીજી ઘટના ઘટી. પ્રત્યેક ગામમાં થોડાક તો છેલા છોકરાઓ હોય જ છે. છેલા એટલે બનીઠણીને રખડતા રહેવું અને ગામની કિશોરીઓ અને યુવતીઓને છેડતા રહેવું. જો તેમને કોઈ કહેનાર કે રોકનાર ન હોય તો આવા છેલાઓ બેફામ થઈ જતા હોય છે. જે છોકરીઓ વાડ વિનાની હોય અર્થાત્ જેમને કોઈ મજબૂત રક્ષક વડીલ ન હોય તો તેમને આવા લફંગાઓ સરળતાથી શિકાર બનાવતા રહે છે. સ્ત્રીનું જીવન હંમેશાં રક્ષિત રહેતું હોય છે. અરક્ષિત સ્ત્રી વિનષ્ટ થઈ શકે છે. પોતે જ પોતાનું હંમેશાં રક્ષણ કરી શકે તેવી બહુ થોડી સ્ત્રીઓ હોય છે. કિશોરાવસ્થાને પાર કરતી જૉન ઉપર ગામનો એક યુવાન ફિદા થયો. તેણે તેને ખેંચવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ ધાર્મિક વૃત્તિની જૉન ખેંચાઈ નહીં. તે મક્કમ રહી. ધાર્મિક વૃત્તિ સ્ત્રી–પુરુષ બંને માટે હંમેશાં રક્ષાનું કામ કરતી હોય છે. તેમાં પણ કિશોરાવસ્થામાં તો તેની મક્કમતા ઘણી પ્રબળ હોય છે. આવી મક્કમતાથી કિશોરીઓનું શિયળ સચવાતું હોય છે. ધાર્મિક વૃત્તિ જ ન હોય, ભોગ–વિલાસના રંગીલા સંસ્કાર હોય અને મુક્ત વાતાવરણ હોય તો કિશોરીઓ પોતે જ કોઈને આકર્ષવા તૈયાર થઈ જાય. તે મક્કમતા વિનાની થઈ જાય. તેથી નાની ઉંમરમાં જ કદાચ બહુભોગ્યા પણ થઈ શકે છે. વાડ અને મક્કમતાથી જ તેનું રક્ષણ થાય. વાડ એ બંધન નથી, રક્ષણ છે. એમ મક્કમતા એ રૂઢિચુસ્તતા નથી પણ આત્મબળ ધરાવતું તત્ત્વ છે. ખાનદાન ઘરની કન્યાઓમાં બચપણથી જ ધાર્મિક સંસ્કાર નખાયા હોય તો આવી મક્કમતા દૃઢ થતી હોય છે, જે જીવનને મૂલ્યહીન થતું બચાવતી રહે છે.

જ્યારે કોઈ પણ હિસાબે જૉન પેલા છેલાને આધીન ન થઈ ત્યારે હલકા માણસોની ચઢવણીથી પેલો છેલો ચર્ચમાં ધર્મગુરુ પાસે ગયો અને ફરિયાદ કરી કે "જૉને મને લગ્ન કરવાનું વચન આપ્યું હતું પણ હવે તે લગ્ન કરતી નથી." કેટલીક વાર પ્રેમ અથવા આકર્ષણ એકતરફી હોય છે. અને સામા પક્ષથી કશો સામો પ્રતિસાદ ન મળે તો તે આંધળું થઈ જતું હોય છે. આંધળું આકર્ષણ અનર્થો કરી બેસતું હોય છે. તેજાબ નાખવો, બદનામી કરવી વગેરે અનેક હિચકારાં કૃત્યો આવા આંધળાપણામાં લોકો કરી બેસતા હોય છે. એકતરફી આકર્ષણને રોકવું ઘણું કઠિન છે. સામા પક્ષના પ્રત્યેક ખરા–ખોટા વ્યવહારને તે પોતાના–તરફી માની લેતો હોય છે. આમાંથી બચવાનો એક જ ઉપાય છે કે જ્યાં આવું એકતરફી આકર્ષણ દેખાય ત્યાંથી સંપર્કો કાપી નાખવા. કશો સંપર્ક જ ન રાખવો. પણ નાના ગામમાં આ પણ કઠિન કામ કહેવાય. લોકો આખા દિવસમાં અનેક વાર હળતા–મળતા હોય છે. બીજું કે કિશોરાવસ્થામાં પ્રસંગને પાર પાડવાની પ્રૌઢતા પણ નથી હોતી. તેમાં પણ સામો પક્ષ પ્રબળ હોય અને પોતાનો પક્ષ દુર્બળ હોય તો તે વાત બગડીને જ રહે.

યુરોપમાં ખ્રિસ્તી જીવનપદ્ધતિમાં ચર્ચ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું રહે છે. તે માત્ર પ્રાર્થના કરવાનું જ સ્થાન નથી હોતું પણ જીવનના બીજા પણ ઘણા પ્રસંગો ઉકેલવાનું કેન્દ્ર હોય છે.

બીજું, લગ્નજીવનમાં છોકરા–છોકરીઓનાં માતાપિતાનું સ્થાન બહુ હોતું નથી. છોકરા–છોકરીઓ પોતે જ પોતાની મેળે લગ્નનો નિર્ણય કરી લેતાં હોય છે. ત્યાં જ્ઞાતિપ્રથા ન હોવાથી ઊંચીનીચી જ્ઞાતિઓ નથી, તેથી કોઈ પણ છોકરી કોઈ પણ છોકરાને પરણે તો કશો વાંધો આવતો નથી. આ રીતે આપણા જેવી સંવેદનશીલતા લગ્નમાં નથી રહેતી. આપણે ત્યાં જ્ઞાતિ, ગોળ, કુળ, ધર્મ, સંપ્રદાય વગેરે અનેક વાડાઓ એકબીજાથી એટલા ભિન્ન અને સંવેદનશીલ હોય છે કે લગ્ન એ બે છોકરા–છોકરીઓના જીવનનો જ પ્રશ્ન ન રહેતાં પૂરી જ્ઞાતિ કે ધર્મની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન બની જતો હોય છે. જરાક પરંપરા તૂટે તો ઘણા અનર્થો થઈ જાય છે.

ધર્મગુરુએ જૉનને બોલાવી વાતની સ્પષ્ટતા માગી તો જૉને કહ્યું કે "આ છેલો તદ્દન ખોટી વાત કરે છે. મારે તો લગ્ન કરવું જ નથી. હું તો જીવનભર કુંવારી જ રહીને પ્રભુમય જીવન જીવવા માગું છું." જૉનની રણકાદાર વાણીએ ધર્માચાર્યને પ્રભાવિત કર્યા અને તેમણે પેલા છેલાને ધમકાવીને કાઢી મૂક્યો.

ત્યારે ફ્રાંસ અંગ્રેજોનું ગુલામ હતું. ફ્રાંસ સંગીત, સાહિત્ય અને કલા માટે વિશ્વનો સૌથી બેજોડ દેશ ગણાતો અને અહીંની ફ્રેંચ ભાષા ત્યારે યુરોપની સર્વશ્રેષ્ઠ ભાષા ગણાતી, પણ આટલામાત્રથી દેશની આઝાદી ટકતી નથી. દેશની આઝાદી સેનાપતિઓ, યોદ્ધાઓ અને પ્રચંડ શસ્ત્રબળથી ટકતી હોય છે. બધું હોય પણ જો આ ન હોય તો દેશ ગુલામ થઈ જાય–જેવું ભારતનું થયું. ભારત પાસે ઉત્તમ સંગીત, સાહિત્ય, દર્શન, કલા, સંસ્કૃતિ, ધર્મ–બધું જ હતું, પણ તેને અહિંસાનો રોગ લાગુ પડ્યો. અહીંના યોદ્ધા ક્ષત્રિયોએ શસ્ત્રત્યાગ કર્યો, કારણ કે તેમનામાંથી જ કેટલાક બનેલા ભગવાનોએ શસ્ત્રત્યાગનો ઉપદેશ આપ્યો. પોતે શસ્ત્રત્યાગી–અહિંસક થયા અને હજારો–લાખો–કરોડોને શસ્ત્રત્યાગી અહિંસક બનાવ્યા, જેથી આક્રાન્તાઓને ફાવતું જડ્યું. વાડ અને રક્ષક વિનાનું ખેતર જેમ ભેળાઈ જાય તેમ ભારત પણ આક્રાન્તાઓના હાથે ભેળાઈ ગયું. ફ્રાંસની પાસે બધું હતું પણ પ્રચંડ સૈન્યબળ ન હતું તેથી તે અંગ્રેજોનું ગુલામ થઈ ગયું હતું. સ્વમાની લોકો માટે ગુલામી બહુ દુ:ખદાયી હોય છે.

જૉનને રાતદિવસ ચિંતા થતી: મારો દેશ ગુલામીમાંથી ક્યારે છૂટશે? હે પ્રભુ! અમને ગુલામીમાંથી છોડાવ! આવી પ્રાર્થના તે કરતી રહેતી. જે લોકો માત્ર સ્વમોક્ષ કે સ્વ–નિર્વાણ માટે જ પ્રાર્થના કરતા રહે છે તે ગમે તેટલા મહાન હોય તોપણ તે રાષ્ટ્રભક્તત નથી હોતા. આડકતરી રીતે તેઓ જાણતાં–અજાણતાં રાષ્ટ્રદ્રોહનું જ કાર્ય કરતા હોય છે, કારણ કે તેમના પ્રભાવથી તેમના રવાડે ચઢેલો વર્ગ પણ માત્ર ને માત્ર મોક્ષમાર્ગી થઈ જતો હોય છે. આ રીતે તે રાષ્ટ્રમાર્ગી થનારને રાષ્ટ્રની ઉપેક્ષા કરાવનારો બનાવતા હોય છે. જેનું પરિણામ રાષ્ટ્રને ગુલામીમાં ભોગવવું પડે છે. તમારું પ્રભાવશાળી જીવન બીજાં હજારોને માટે દીવાદાંડી બને છે. પણ તમારો પ્રભાવ રાષ્ટ્રની ઉપેક્ષા કરાવનારો હોય તો તે અધ્યાત્મના રૂપાળા નામે અંતે તો રાષ્ટ્રદ્રોહ જ કરાવતો હોય છે. ભારતનું ઋષિઓ પછીનું ઉત્તરવર્તી આધ્યાત્મિક જીવન લગભગ આવું જ બન્યું છે, જેને પલાયનવાદી અધ્યાત્મ પણ કહી શકાય. જૉન આવી ન હતી. તેને માટે મોક્ષ કરતાં પણ રાષ્ટ્રની ગુલામીમાંથી મુક્તિ મેળવવી વધુ અગત્યની બાબત હતી. જે ધર્મ રાષ્ટ્રભક્તતો પેદા કરે તે જ રાષ્ટ્રરક્ષક બની શકે. જે ધર્મ રાષ્ટ્રભક્તતોની ઉપેક્ષા કરાવે, કોરા મોક્ષમાર્ગી પેદા કરે તે તો રાષ્ટ્રને દુર્બળ જ બનાવે, જેના કારણે

રાષ્ટ્ર ગુલામ બને. જરા તમારી રોજની પ્રાર્થના તપાસી જોજો–તેમાં ક્યાંય રાષ્ટ્ર છે? જો નથી તો પ્રાર્થનાને સુધારો. મારો મોક્ષ પછી પહેલું રાષ્ટ્ર–આ ભાવના ભળે તે જ ધર્મ રાષ્ટ્રીય ધર્મ થઈ શકે. જુઓ ઋષિઓ શું કહે છે:

"સ્વસ્તિ સામ્રાજ્યં મહારાજ્યં, ભોજ્યં
આસમુદ્રપર્યન્ય એકરાડિતિ।"

અર્થાત્ અમારું રાષ્ટ્ર કલ્યાણકારી બને, મહારાજ્ય બને, ભોજ્ય પદાર્થોથી ભરપૂર બને અને છેક સમુદ્ર સુધી એક જ રાજાની સત્તાવાળું બને વગેરે. આને રાષ્ટ્રવાદ કહેવાય.

જૉન પોતાના દુ:ખે દૂબળી ન હતી પણ દેશના દુ:ખે દૂબળી હતી. રાત–દિવસ તેને થયા કરતું: "મારો દેશ!", "મારો દેશ!" તે રાષ્ટ્રને સમર્પિત હતી. તેનો અંતરાત્મા તેને કહેતો કે "તું રાષ્ટ્ર માટે જ જન્મી છે." ઈચ્છાઓમાંથી વિચારો પેદા થતા હોય છે અને વિચારોમાંથી આચારો પેદા થતા હોય છે. જૉન પોતાના દેશના વિચારોના રંગે રંગાઈ ગઈ હતી.

એવામાં તેને તેના કાકાનો સાથ મળ્યો. કાકા પણ દેશની ગુલામીથી દુ:ખી હતા, પણ તેમને કોઈ રસ્તો સૂઝતો ન હતો. કાકા, જૉનને પ્રાંતના વડા પાસે લઈ ગયા. ત્યારે જૉનની ઉંમર માત્ર 16 વર્ષની હતી. જૉને પ્રાંતના વડાને પોતાની વાત સમજાવી કે આપણે સૌ મળીને અંગ્રેજો સામે બંડ પોકારીએ અને શસ્ત્રોના બળથી તેમને દેશમાંથી હાંકી કાઢીએ. પણ પ્રાંતના વડાને જૉનની વાત હાસ્યાસ્પદ લાગી: આ નાદાન છોકરી સ્વપ્નોમાં રાચી રહી છે. અંગ્રેજોની પ્રચંડ શસ્ત્રશક્તિ આગળ આપણાથી કશું ન થઈ શકે. વડાએ કાકાને કહ્યું કે "તમારી ભત્રીજીને સમજાવીને લઈ જાઓ. સ્વપ્ન જોવાનાં બંધ કરાવો. યોગ્ય વર જોઈને તેને પરણાવી દો એટલે બધું ઠીક થઈ જશે. તેનાં સ્વપ્નાં બદલાઈ જશે." કાકા નિરાશ થઈ ગયા. તેમણે જૉનને સમજાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ જૉન એકની બે ન થઈ. જે સમજાવવાથી સમજી જાય તે કદી શહીદ ન થઈ શકે. બહુબહુ તો તે વ્યાપારી થઈ શકે. જૉનની મક્કમતા અડગ હતી. તે અડગતામાં તેને પરમેશ્વરનો સાથ અનુભવાતો હતો.

જૉન હિંમત કરીને ફ્રાંસના રાજાને મળી અને રાજાને સમજાવ્યો કે "આપણો વિજય નિશ્ચિત છે." સારું કામ કરવા માટે પણ તમારે નિરાશાનાં કેટલાંય પગથિયાં પાર કરવાં પડતાં હોય છે. નિરાશાના પ્રથમ પગથિયે જ જો તમે પાછા વળી જાઓ તો મરી જાઓ. રાજાએ જૉનની વાત ધ્યાનથી સાંભળી. તેને લાગ્યું કે આ છોકરીમાં કોઈક અલૌકિક શક્તિ છે. તે સમયે શ્રીનનનગરમાં એક લોકઅધિવેશન મળી રહ્યું હતું. રાજાએ તેને તે અધિવેશનમાં જઈને પોતાની વાત સમજાવવા કહ્યું. જૉનના ગામથી તે નગર 450 માઈલ દૂર હતું. કશી જ પરવા કર્યા વિના જૉન ચાલી નીકળી! ચાલ–ચાલ કરીને પંદરમા દિવસે તે શ્રીનનનગર પહોંચી ગઈ. જ્યારે તમે કોઈ મહાન કાર્ય કરવાના હો છો ત્યારે તમારામાં ત્રણ તત્ત્વો ખીલી ઊઠે છે: 1. આશાવાદ, 2. ઉત્સાહ–જોમ–જુસ્સો અને 3. સાહસવૃત્તિ. આ ત્રણે મળીને પરાક્રમ બને છે.

જૉન જ્યારે શ્રીનનનગર પહોંચી તો ત્યાં મહાસંમેલન ચાલી રહ્યું હતું. તે સીધી મંચ ઉપર પહોંચી ગઈ અને પોતાના દેશવાસીઓને મર્દાનગી બતાવવા લલકાર્યા. તેના અવાજનો એવો પ્રભાવ પડ્યો કે સંમેલનનું વાતાવરણ તેના–તરફી થઈ ગયું. બધી શક્તિઓમાં વાકશક્તિ પણ એક પ્રબળ શક્તિ છે. વાકશક્તિ વિના લોકનેતા ન થવાય. અને આ શક્તિ જન્મજાત ઈશ્વરીય બક્ષિસ હોય છે.

ત્યારે રીમ્સનગર આગળ અંગ્રેજોનું સૈન્ય ભેગું થયું હતું. તે આગળ વધી જ રહ્યું હતું. તેને રોકવું જરૂરી હતું. ફ્રાંસની સેના પીછેહઠ કરી રહી હતી. રાજાએ સભામાં જ જૉનને સેનાપતિપદ આપ્યું. જૉનમાં હિંમત આવી ગઈ. તેણે પુરુષની વરદી પહેરી અને ઘોડે ચઢી, દેશવાસીઓને લલકાર કર્યો, "ચાલો, ભેરુઓ! માથે કફન બાંધીને માતૃભૂમિ ઉપર મસ્તક–કમળ ચઢાવવા ચાલો. સોગંદ છે તમને તમારી માતૃભૂમિના, જો–જો, મોઢું ન છુપાવતા! જે મોઢું છુપાવશે તેનું મોઢું કાળું થઈ જશે અને જે માથું ચઢાવશે તેનું મોઢું ઊજળું થઈ જશે!"

જોતજોતાંમાં હજારો જુવાનિયાઓ તૈયાર થઈ ગયા. મર્દાનગી સતત ભાવ નથી. તેને ચઢાવવી પડતી હોય છે. તે સુપ્તાવસ્થામાં હોય છે, તેને જગાડવી પડતી હોય છે. જૉને પ્રજાની મર્દાનગીને જગાડી અને વિશાળ લોકસેના જે હાથમાં આવ્યું તેને હથિયાર માનીને ધસમસતી રીમ્સનગર તરફ ચાલવા લાગી. પણ આ શું? ફ્રાંસની સેના તો પીછેહઠ કરતી પાછી આવી રહી છે!

જૉને લલકાર કર્યો: “બાયલાઓ! લ્યો ચૂડીઓ પહેરો! ઘરે જઈને શું મોઢું બતાવશો? હું એકલી લડવા જઈશ, મરી જઈશ, પણ પાછી નહીં પડું!”

જૉનની વાણીએ ચમત્કાર સર્જ્યો પીછેહઠ કરતી સેના પાછી વળી. સૌથી આગળ ઘોડા ઉપર જૉન મગરૂરીથી ચાલી રહી છે. શું તેનું તેજ! સૂર્ય પણ વારંવાર વાદળોમાંથી ડોકિયું કરીને તેનાં ઓવારણાં લે છે.

બધાં પહોંચી ગયાં રીમ્સનગર. ભયંકર યુદ્ધ થયું. ફ્રાંસિસીઓ મરણિયા થઈને તૂટી પડ્યા અને અંગ્રેજોના છક્કા છોડાવી દીધા. તે ભાગ્યા. જૉને તેમનો પીછો પકડ્યો. એક પછી એક વિજય મળતો ગયો. અંગ્રેજો, ફ્રાંસિસીઓને તુચ્છ દૃષ્ટિથી જોતા ને પરસ્પરમાં વાતો કરે ત્યારે કહેતા કે “આ કલા અને સાહિત્યના વિદૂષકો છે તે શું રાજ કરવાના હતા? ફ્રાંસિસીઓમાં આવું ઓચિંતાનું જોમ આવેલું જોઈને અંગ્રેજોને નવાઈ લાગી: આ વિદૂષકો આટલા બળવાન ક્યાંથી થઈ ગયા? તેમને જાણવા મળ્યું કે એક છોકરી છે, જેણે આ જુસ્સો પેદા કર્યો છે. ગમે તે ભોગે તે છોકરીને પકડવી જોઈએ. અંગ્રેજોને ષડ્યંત્રો બહુ આવડે. રાજકારણમાં જેને ષડ્યંત્રો રચતાં અને ભેદતાં આવડે તે જ કુશળ રાજનેતા થઈ શકે.

અનેક વિજયો મેળવ્યા પછી જૉન પોતાને વતન જવા માગતી હતી પણ રાજા તેને રજા આપતો નહીં. રાજા જાણતો હતો કે જો જૉન ચાલી જશે તો સૈન્ય ઠંડું પડી જશે. માણસ નથી લડતો, શસ્ત્રો નથી લડતાં, ઝનૂન લડે છે. જો ઝનૂન ઊતરી જાય તો માણસ ઢીલો ઘેંસ જેવો થઈ જાય. જેમાં ઝનૂન હોતું જ નથી તે ડાહ્યાડમરા વ્યાપારીઓ એક હાથે ધોતિયાનો છેડો પકડીને મલકાતા–મલકાતા પેઢીએ જાય, તે રણમેદાનમાં ન જાય. રણમેદાનમાં તો ઝનૂન જ જાય. જેનામાં ઝનૂન જ ન હોય તેને ધકેલીને લઈ જાઓ તો બે હાથે કેડથી ધોતિયું પકડીને ગામ તરફ દોટ મૂકે.

રાજાએ જૉનને ઘરે જવા ન દીધી. એવામાં ફરી યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. જૉન રણચંડી બનીને ફરીથી યુદ્ધમાં કૂદી પડી. ભયંકર લડાઈમાં સૈનિકોનો ઉત્સાહ વધારવા તે સૌથી આગળ રહીને લડી રહી હતી, એવામાં એને એક તીર વાગ્યું. તે ખાઈમાં ગબડી પડી. પોતાના હાથે જ તીર ખેંચી કાઢી પાટો બાંધી તે ફરી લડવા તૈયાર થઈ ગઈ. અંગ્રેજો તેને જીવતી પકડવા માગતા હતા. તે જોવા માગતા હતા કે આ જૉન કેવી છે. અંગ્રેજોએ ચાલાકી કરીને જૉનને જીવતી પકડી લીધી. તેને રુઆના કિલ્લામાં કેદ કરી લેવામાં આવી. તેને જોવા એકેએક સૈનિક પડાપડી કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજો મોઢામાં આંગળી દબાવી દેતા: આવી ફૂલ જેવી કોમળ અને રૂપાળી છોકરી આટલી પ્રચંડ શક્તિ ધરાવે છે?

અંગ્રેજોએ તેને પોતાના પક્ષમાં આવી જવા ઘણી સમજાવી, ઘણી લાલચો આપી, પણ તે એકની બે ન થઈ. તે ન માની તે ન જ માની. પછી તેના ઉપર અત્યાચારો કરવા માંડ્યા. પુરુષ કરતાં સ્ત્રી ઉપર અત્યાચારો વધુ ક્રૂરતાથી કરી શકાય છે. તેને જાતજાતની યાતનાઓ આપવા માંડી. તેની ચીસોથી દીવાલો કાંપી ઊઠતી પણ તેની મક્કમતા જરાય કાંપી નહીં. કદાચ આવી જ વાતને સમજાવવા ગંગાસતીએ કહ્યું હશે:

> મેરુ રે ડગે જેનાં મન ના ડગે રે, પાનબાઈ!

અંતે અંગ્રેજો થાક્યા. છેવટે તેને ધર્મની કોર્ટમાં ખડી કરવામાં આવી. ધર્માચાર્ય બાઈબલ લઈને ન્યાય આપવા બેઠો. જૉનની ગભરુ દશા જોઈને તેને દયા આવી: “અરેરે! આવી છોકરીને દેહાંતદંડ અપાય?” તેણે જૉનને કહ્યું કે “તું એકરાર કર કે મેં ભૂલ કરી છે, મેં પાપ કર્યું છે, હવે કદી આવું નહીં કરું.”

જૉને વાઘણની માફક ગર્જના કરીને જવાબ આપ્યો: “મેં કશી ભૂલ નથી કરી! મેં કશું પાપ પણ નથી કર્યું! મેં મારા દેશ માટે જે કર્યું છે તેથી મોટું બીજું કોઈ પુણ્ય નથી. જો તમે મને છોડી દેશો તો ફરી પાછી હું આ જ કરવાની છું. તમે અમારા દુશ્મનો છો અને તમને મારતી રહીશ.”

અંગ્રેજ ધર્માચાર્યે પગ પછાડ્યા. તેણે હુકમ કર્યો, “આને જીવતી બાળી મૂકો!” ત્યારે ધર્મદ્રોહીઓને જીવતા બાળી મૂકવાની પ્રથા હતી. યુરોપમાં આવા 70000 લોકોને ધર્મસ્થાનોનાં પ્રાંગણમાં જીવતા બાળી મુકાયા હતા. આપણે ત્યાં જેમ કાલીમાતાના મંદિર આગળ પશુબલિ માટે યૂપ હોય છે, જ્યાં બલિ અપાય છે તેમ તે જમાનામાં (હવે નહીં) ધર્મસ્થાનો આગળ ધર્મદ્રોહીઓને જીવતા બાળી મૂકવાનું સ્થાન રહેતું. આમાંનું એક સ્થાન પૂર્વ–યુરોપના પ્રવાસમાં મેં જોયેલું. આવા એક સ્થાનમાં જૉનને લઈ

જવાઈ. એક લોખંડના જાડા મજબૂત થાંભલા સાથે તેને સાંકળથી બાંધવામાં આવી. તેની ચારે તરફ લાકડાં ખડકવામાં આવ્યાં, પછી મંત્રોચ્ચાર થયો અને આગ ચાંપી દેવામાં આવી. જ્યાં સુધી ભાન રહ્યું ત્યાં સુધી જૉન ચીસો પાડી–પાડીને બોલતી રહી:

વન્દે માતરમ્!, વન્દે માતરમ્!

અંતે તે રાખ થઈ ગઈ. ત્યારે સન 1931 હતો. અંગ્રેજોએ તેની રાખને નદીમાં ફેંકી દીધી જેથી કોઈ કશું સ્મારક ન બનાવે. શું જૉન મરી ગઈ? ના, અમર થઈ ગઈ. ફ્રાંસ આઝાદ થયું. બધા નેતાઓની પ્રતિમાઓ પથ્થરની કે અષ્ટધાતુમાંથી બનાવાય, પણ જૉનની પ્રતિમા શુદ્ધ સોનામાંથી બનાવી તેનું સ્મારક બનાવાયું છે. તેના નામ ઉપર કેટલાં પુસ્તકો તથા ચલચિત્રો બનાવાયાં છે! વંદન હો આ વીરાંગનાને!

4–11–2011

*

સંઘમિત્રા

ધર્મનાં બે રૂપ હોય છે: 1. પ્રચાર અને 2. પ્રસાર. બધા ધર્મોમાં આ બંને ક્ષમતાઓ નથી હોતી. જેનામાં હોય છે તે જ વ્યાપક બનતા હોય છે. ભારતમાં ઉત્પન્ન થયેલા બધા ધર્મો(સંપ્રદાયો)માં માત્ર આ બંને ક્ષમતાઓ બૌદ્ધધર્મમાં જ દેખાય છે, તેથી તે અર્ધ વિશ્વવ્યાપી થઈ શક્યો.

ધર્મપ્રચાર એટલે પોતાના સિદ્ધાંતો, આચારો, વિચારો વગેરેની અનુયાયીઓમાં દૃઢતા કરવી. જો સમયસમય પર આવી દૃઢતા કરવામાં ન આવે તો ધર્મમાં મંદી આવી જાય. તેથી કથા–પ્રવચન–સપ્તાહો પારાયણો, વગેરે દ્વારા પ્રચારનું સાતત્ય ચાલતું રહેવું જોઈએ, પણ પ્રચારનું ક્ષેત્ર માત્ર પોતાના અનુયાયીવર્ગ સુધી જ રહેતું હોય છે.

ધર્મપ્રસાર તેને કહેવાય કે જ્યાં ધર્મ નવાનવા અનુયાયીઓ તૈયાર કરે, તેમને આકર્ષે અને પોતાનો વિસ્તાર કરે. પોતાનો વિસ્તાર કરવો એ જ પ્રસાર કહેવાય. હિન્દુધર્મમાં વિસ્તરવાની ક્ષમતા જ નથી. આચાર અને વિચાર બંને દ્વારા તે બાહ્ય લોકોનાં મન જીતી શકતો નથી. તમારા વિચારો સુમાન્ય હોય અને આચારો પણ સહજ રીતે આચરી શકાય તેવા હોય તો જ પ્રચાર–પ્રસારની ક્ષમતા આવે. આ દૃષ્ટિએ ભારતનો એકમાત્ર બૌદ્ધધર્મ આ બંને ક્ષમતાઓ ધરાવે છે. તેથી વિશ્વભરમાં વિસ્તરી શક્યો. હિન્દુધર્મની અસંખ્ય શાખાઓમાં આ ક્ષમતા ન હોવાથી તે વિશ્વમાં ક્યાંય વિસ્તરી ન શક્યો. આવું જ જૈનધર્મનું પણ કહી શકાય. તે પણ વિસ્તરી ન શક્યો. હિન્દુ, પારસી અને જૈન ધર્મો વિસ્તરી શકતા નથી. જે વિસ્તરી શકતા નથી તે આપોઆપ ક્ષીણ થતા જતા હોય છે. યા તો વિસ્તરો અને જીવો યા પછી સ્થગિત થઈને ચોકઠામાં પુરાઈ જાઓ અને સમાપ્ત થઈ જાઓ.

આપણે બૌદ્ધધર્મની વાત કરવાની છે. બુદ્ધ પછી ધર્મપ્રચાર–પ્રસારની મહાઝુંબેશ શરૂ થઈ. હજારો ભિક્ષુ–ભિક્ષુણીઓ આ કામમાં લાગી ગયાં. શરૂઆતમાં તેમનું ક્ષેત્ર ભારત પૂરતું જ સીમિત રહ્યું, કારણ કે ભારતની ધાર્મિક સ્થિતિમાં ભારે અવ્યવસ્થા અને અસંતોષ ફેલાયાં હતાં. અવ્યવસ્થાનાં કારણો હતાં: 1. ઘણા સંપ્રદાયો. બુદ્ધના સમયમાં જ એકલા બિહારમાં 65 સંપ્રદાયો પ્રચલિત હતા, જે આચારવિચાર બંને રીતે પરસ્પરમાં વિરોધ–વિખવાદ જગાવતા હતા. તેથી સામાન્ય પ્રજા ગૂંચવાઈ ગઈ હતી.

2. આચારના ક્ષેત્રમાં યજ્ઞો સર્વોપરી હતા અને યજ્ઞોમાં પશુબલિ પણ અપાતો હતો. ઘણા દેવો હતા અને સૌને રાજી રાખવા નાનાં–મોટાં અનેક પ્રકારનાં કર્મકાંડો થયા કરતાં. પુરોહિતવર્ગ પોતાની આજીવિકા માટે કર્મકાંડોનો વિસ્તાર કરતા રહેતા, તેથી પ્રજાની ધાર્મિક ક્રિયાઓ કર્મકાંડમય બની ગઈ હતી. કર્મકાંડો હોય ત્યાં વહેમ, અંધશ્રદ્ધા વગેરે હોય જ. "આ કરો તો આ ફળ મળે" એવી ધારણાઓ દૃઢ કરાતી હતી. બધી પ્રાપ્તિ નાનાં–મોટાં કર્મકાંડોથી થઈ જાય છે તેવી શ્રદ્ધા દૃઢ કરાવાઈ હતી. પ્રાચીન ઋષિધર્મને પુરોહિતધર્મમાં રૂપાંતરિત કરાવી દીધો હતો.

3. વર્ણવ્યવસ્થાના કારણે ઊંચનીચના ભેદો એટલા બધા સ્થિર થયા હતા કે એક વ્યક્તિ જન્મમાત્રથી પવિત્ર–માન્ય થઈ જતી અને બીજી વ્યક્તિ જન્મમાત્રથી ચાંડાલ–અસ્પૃશ્ય–તુચ્છ થઈ જતી. આવા ભેદોથી સામાજિક સ્થિતિ વિષમ થઈ ગઈ હતી. કરોડો લોકો ધાર્મિક અન્યાયનો શિકાર થઈને જન્મથી અત્યાચારો સહન કરતા હતા.

આવી વિકટ સ્થિતિમાં બુદ્ધે પોતાનો સરળ–સહજ માર્ગ પ્રસ્તુત કર્યો, લોકોને ગમ્યો અને તેમાં જોડાયા. ધર્મનો પ્રભાવ જોઈને રાજા–મહારાજાઓ પણ તે તરફ વળ્યા. આ બધી પરિવર્તનની સરિતામાં સૌથી મોટો પ્રભાવ અશોકનો ઉમેરાયો. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની પરંપરામાં સમ્રાટ અશોક સૌથી પ્રભાવશાળી થયો. તેની રાણી, નગરશેઠની પુત્રી બૌદ્ધધર્મી હતી. તેણે અશોકના પરિવર્તનમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી. પણ અશોકને સૌથી મોટી પ્રેરણા કલિંગના યુદ્ધે આપી. કલિંગ (ઉડીસા) વીરભૂમિ છે. અશોકે આ ભૂમિ ઉપર આક્રમણ કરી દીધું. અશોકના વિશાળ સૈન્ય સામે કલિંગનું સૈન્ય તુચ્છ હતું તોપણ તે બધા બહાદુરીથી લડ્યા અને રણમેદાનમાં ખપી ગયા. સમ્રાટ અશોકનો મહાવિજય થયો. વિજય કોઈના પરાજય ઉપર જ થતો હોય છે અને પરાજિત વર્ગ આનંદિત નથી હોતો, તે મહાદુ:ખી હોય છે. કહેવાય છે કે આ યુદ્ધમાં એક લાખ યોદ્ધાઓ મરી ગયા. તેમની એક લાખ વિધવાઓનું કલ્પાંત સાંભળીને અશોક હચમચી ગયો. તેને પોતાના વિજય ઉપર ફિટકાર છૂટ્યો. લોહીખરડ્યો વિજય તેને ઊંઘવા

દેતો ન હતો. તેવામાં તેને એક બૌદ્ધભિક્ષુ ઉપમન્યુ મળ્યા. (કોઈના મતે જૈન સાધુ.) અશોકની માનસિકતામાં પૂરેપૂરી કરુણા જાગી. તે જ સમયે ઉપમન્યુએ અહિંસાનું બીજ વાવ્યું. અશોકને ગમ્યું અને તે બદલાઈ ગયો. તેણે શસ્ત્રત્યાગ કરી દીધો અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે “હવે હું કદી યુદ્ધ નહીં કરું.” જરા તુલના કરો. શ્રીકૃષ્ણે શસ્ત્રત્યાગી અર્જુનને ફરીથી શસ્ત્ર પકડાવીને યુદ્ધ કરાવ્યું હતું અને વિજય મેળવ્યો હતો. પણ અહીં કૃષ્ણની જગ્યાએ ઉપમન્યુ હતો. રાજા કઠોરથી કઠોર હૃદયનો અને કોમળથી કોમળ હૃદયનો હોવો જોઈએ. વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુસુમાદપિ।

અત્યંત કોમળ માણસ યુદ્ધ ન કરી શકે અને અત્યંત કઠોર માણસ પ્રજાપાલન ન કરી શકે. પરસ્પરવિરોધી એવા આ બંને ગુણો માણસમાં હોય, પણ પાત્ર અને સંદર્ભભેદથી તેનો યથાયોગ્ય પ્રયોગ કરે તો તે સફળ રાજવી થઈ શકે. અશોકે કરુણા–લાગણીના અતિરેકમાં શસ્ત્રત્યાગ કર્યો. ઉપમન્યુ આવા ત્યાગમાં નિમિત્ત બન્યો. તેનો લાભ બૌદ્ધધર્મને તો ભરપૂર મળ્યો, પણ રાષ્ટ્રને ભારે નુકસાન થયું. શસ્ત્રવિહીન રાષ્ટ્ર દુર્બળ થઈ ગયું, જેનાં પરિણામ લાંબા ગાળે ભોગવવાનાં થયાં.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. સમ્રાટ અશોક બૌદ્ધધર્મ પ્રત્યે એટલો બધો ખેંચાયો કે તેણે પોતાનાં બે સંતાનો રાજકુમાર મહેન્દ્ર અને રાજકુમારી સંઘમિત્રાને ધર્મના ચરણે ધરી દીધાં. અશોક જ્યારે માળવા–ઉજ્જયિનીમાં ગવર્નર હતો ત્યારે ત્યાં તેણે નગરશેઠની કન્યા સાથે લગ્ન કરેલાં. આ બૌદ્ધધર્મી વણિક કન્યાએ અશોકમાં બૌદ્ધધર્મના સંસ્કાર સીંચેલા, જેના કારણે તેણે કેટલાય સ્તૂપો બનાવેલા. આ પછી તે પાટલિપુત્રની રાજગાદીએ બેઠો અને બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર–પ્રસારના કાર્યમાં લાગી ગયો. રાજા તરીકે તેણે બીજાં બધાં કાર્યો કરતાં ધર્મપ્રચારને જ સર્વાધિક મહત્ત્વ આપ્યું હતું.

પ્રત્યેક ધર્મની એક બ્લૂપ્રિન્ટ બનતી હોય છે. બુદ્ધે પોતાના ધર્મની બ્લૂ પ્રિન્ટમાં “ધર્મચક્રપ્રવર્તન”ને મહત્ત્વ આપ્યું હતું.

ચરય ભિખ્ખવે બહુજનહિતાય, બહુજનસુખાય.

અર્થાત્ “હે ભિખ્ખુઓ, વિચરણ કરો, વિચરણ કરો અને ઘણા લોકોને સુખી કરવા તથા તેમનું હિત કરવા વિચરણ કરો.” તેમણે ભિક્ષુઓનો સંઘ બનાવ્યો, જેમાં હજારો ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીઓને આવકાર્યાં. આગળ જતાં આ બધા ધર્મપ્રચાર અને પ્રસારમાં મહાનિમિત્ત બન્યાં. તેમની પરિવ્રાજકતા ઉપયોગી નીવડી. પ્રત્યેક સમયમાં પ્રત્યેક દેશમાં યુવાનોનો એક સમૂહ આદર્શ હોય છે. લગભગ બધા યુવાનો આ આદર્શની દિશામાં વળતા હોય છે. તે સમયમાં બુદ્ધના પ્રભાવથી યુવાનો ભિક્ષુ થવાના આદર્શ તરફ વળ્યા હતા, જેથી હજારો યુવાનો ભિક્ષુ થઈને ગામેગામ વિચરતા હતા અને ધર્મનો પ્રચાર–પ્રસાર કરતા હતા. તેમને ત્રણ સૂત્રો આપવામાં આવ્યાં હતાં:

બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ।
ધમ્મં શરણં ગચ્છામિ।
સંઘં શરણં ગચ્છામિ।

મારી દૃષ્ટિએ ‘બુદ્ધં શરણં’થી વ્યક્તિપૂજાની શરૂઆત થઈ કહેવાય. સંસારની બધી સર્વોચ્ચતા બુદ્ધમાં સમાવિષ્ટ થઈ ગઈ, તેથી એકમાત્ર આરાધ્યદેવ બુદ્ધ થયા. ઈસ્લામમાં પયગંબરને અલ્લા પછી સર્વોચ્ચ સ્થાન છે. ખ્રિસ્તીધર્મમાં ગોડ અને જિસસ એકબીજામાં પિતાપુત્ર તરીકે ઓતપ્રોત છે. જૈનોના બધા તીર્થંકર સ્વતંત્ર છે, પણ ચોવીસેની સમૂહબદ્ધતા છે, તેથી પરસ્પરમાં વિરોધ–વિખવાદ નથી. હિન્દુઓ પાસે આવો એકમાત્ર સર્વોચ્ચ સામર્થ્યવાન ભગવાન નથી. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે તો ખરો પણ તે લોકભોગ્ય નથી. હજારો સંપ્રદાયો પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો પ્રચાર કરવા કરતાં પોતપોતાના માની લીધેલા નાના–મોટા ભગવાનોના પ્રચારને જ સર્વાધિક મહત્ત્વ આપે છે. બૌદ્ધોમાં સંપ્રદાયો તો છે, પણ સૌનો આરાધ્યદેવ માત્ર બુદ્ધ જ છે, એટલે બુદ્ધ એકતાનું કેન્દ્ર પણ બન્યા છે.

રાજકુમાર મહેન્દ્રને પણ ભિક્ષુ થવાની મહેચ્છા જાગી. બુદ્ધ જ્યારે રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ હતા ત્યારે તેમને પણ આવી જ ઇચ્છા જાગી હતી, જેના પરિણામે તેમણે પત્ની યશોધરા અને પુત્ર રાહુલનો ત્યાગ કરીને ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. આ બ્લૂપ્રિન્ટ બની, આદર્શ બન્યો, પણ સિદ્ધાર્થની તુલનામાં મહેન્દ્રનું રાજ્ય સેંકડોગણું મોટું હતું. અશોક વિશાળ ભારતનો સમ્રાટ હતો અને મહેન્દ્ર તેનો ઉત્તરાધિકારી પાટવી રાજકુમાર હતો. પણ તેને ભિક્ષુ થવાની લગની જાગી તેથી તેણે પિતા પાસે શ્રીલંકા જવાની

અનુજ્ઞા માગી. તેનાં લગ્ન થયાં ન હતાં તેથી પત્નીત્યાગ કરવાની કે ચૂપચાપ ઘરેથી નીકળી જવાની જરૂર ન હતી. અશોકે તેને રાજીખુશીથી શ્રીલંકા જવાની અનુજ્ઞા આપી ત્યારે મહેન્દ્રની વય માત્ર 20 વર્ષની જ હતી. તે શ્રીલંકા પહોંચી ગયો. જ્યારે તેની ઉંમર લગ્ન કરીને ભોગ વિલાસ, રાજવૈભવ ભોગવવાની હતી, જે બધું તેને સહજ પ્રાપ્ત હતું ત્યારે તે બધાં સુખોનો ત્યાગ કરીને તેણે સાર્થક તપસ્વી–જીવન સ્વીકાર્યું. તે સાચો, સાર્થક ત્યાગ કહેવાય. મહાન હેતુ સિદ્ધ કરવા વૈવાહિક જીવનના બંધનથી મુક્ત રહેવું, તે ખરી તપસ્યા કહેવાય. તેને સહેતુક સાર્થક ત્યાગ કહેવાય.

મહેન્દ્ર રાજપુત્ર જ નહીં સમ્રાટપુત્ર હતો. તેની ગૂડવિલ તેને હંમેશાં મળતી રહી. જોતજોતાંમાં પૂરા દેશમાં સમાચાર ફેલાઈ ગયા: ભારતના સમ્રાટ અશોકનો રાજકુમાર મહેન્દ્ર શ્રીલંકાના પ્રવાસમાં આવ્યો છે અને તે પણ ભિક્ષુ થઈને આવ્યો છે. સમ્રાટનો રાજકુમાર જરિયાન જામા છોડીને ભિક્ષુઓનું ચીવર ધારણ કરે એ જ મોટી ગૂડવિલ કહેવાય. ચિત્રની પાછળ એક પૃષ્ઠદૃશ્ય હોય છે, જે ચિત્રને વધુ સારી રીતે ઉપસાવે છે, તેમ વ્યક્તિની પણ એક પૃષ્ઠભૂમિ હોય છે, જે તેને ઉપસાવે પણ છે અને ઝાંખું પણ પાડે છે. મહેન્દ્ર જો રાજકુમારની જગ્યાએ કોઈ ઊતરતી જ્ઞાતિના દરિદ્રનો દીકરો હોત તો તેનું ચિત્ર આટલું દીપતું ન હોત. વ્યક્તિની પૃષ્ઠભૂમિ પણ તેના જીવનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે.

ત્યારે શ્રીલંકામાં તિષ્ઠ નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમણે મહેન્દ્રનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. સ્વાગતની પ્રક્રિયા આવનાર વ્યક્તિના મહત્ત્વને દર્શાવે છે તથા વધારે છે, પણ જો તે હાર્દિક ભાવોથી થયું હોય તો. કેટલીક વાર આવાં સ્વાગત યંત્રવત્, એક વ્યાવહારિક વિધિ જેવાં, ખાનાં પૂરવા પૂરતાં જ થતાં હોય છે. કેટલીક વાર તો આગંતુક પોતે જ આગ્રહ કરીને પોતાનું સ્વાગત કરાવતો હોય છે, જેમાં હૃદય નથી હોતું, ભભકો અને પ્રદર્શન જ હોય છે, જેમાંથી દંભવૃત્તિ વિસ્તરે છે.

મહેન્દ્રના ભવ્ય સ્વાગતથી શ્રીલંકાભરમાં તેનો પ્રચાર અને પ્રસિદ્ધિ થઈ ગયા. તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી હતું. રાજકુમારની છાપ હતી અને ધર્મજ્ઞાનનું તેજ હતું. ત્યારે શ્રીલંકામાં પણ ધર્મનું વૅક્યુમ હતું. સ્વયં રાજા તિષ્ઠે બૌદ્ધધર્મ ગ્રહણ કર્યો. જોતજોતાંમાં પૂરી પ્રજામાં ધર્મનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. કોઈ પણ મહાન પ્રવૃત્તિ જો ઉપરથી ફેલાવી શરૂ થાય તો ઝડપથી નીચે ફેલાય છે, પણ જો પ્રવૃત્તિ નીચેથી શરૂ કરવામાં આવે તો ઉપર સુધી ફેલાતાં ઘણી વાર લાગે અથવા ન પણ ફેલાય. બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર–પ્રસારમાં સૌથી મહત્ત્વનું યોગદાન રાજા–મહારાજાઓનું રહ્યું છે. રાજા પોતે જ જે ધર્મને ગ્રહણ કરે તે ધર્મ પ્રજામાં આપોઆપ વિસ્તરવા લાગે. આ બાબતમાં કબીરપંથ ભાગ્યશાળી ન કહેવાય. તે છેક નીચેથી ફેલાવા લાગ્યો અને નીચે જ અટકી ગયો. કબીરને જો રાજા–મહારાજા મળ્યા હોત તો તેનામાં પણ વિશ્વધર્મ અને વિશ્વગુરુ થવાની ક્ષમતા બુદ્ધ જેટલી જ હતી. આજે ભાગ્ય કહો, નસીબ કહો કે પરિસ્થિતિ કહો, સૌને સમાન તકો નથી મળતી. સમાન યોગ્યતા હોવા છતાં એક પુષ્પ રાજમુગટમાં ચઢે છે અને બીજું વનમાં જ કરમાઈને ખરી પડે છે. પૂર્ણ અને સમાન યોગ્યતા હોવા છતાં તેને તકો ન મળી. આ તકો જ પુરુષાર્થને સફળ–નિષ્ફળ બનાવતી હોય છે.

મહેન્દ્રનો ધર્મપ્રચાર શ્રીલંકામાં ધૂમ મચાવવા લાગ્યો. ત્યાગ અને નિર્વાણની વાત સૌનાં મનમાં ઊતરી જતી. મોટા ભાગના લોકો વર્તમાન જીવનથી કંટાળ્યા હોય છે. "બધું દુ:ખમય છે. સંસારમાં ક્યાંય સુખ નથી"–આવી બુદ્ધની વાતો દુખિયારાં માણસોને તરત સમજાઈ જતી તેથી આ ક્ષણિક સુખના આભાસવાળો સંસાર છોડીને પરમ–સુખપ્રાપ્તિનું નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા લોકો ઊમટી પડવા લાગ્યા. આમે મોટા ભાગના લોકોને પ્રવૃત્તિ કરવી નથી ગમતી, કારણ કે પ્રવૃત્તિ કરવામાં અનેક વિઘ્નો, વિક્ષેપો અને નિષ્ફળતા હાથ લાગતાં હોય છે. તેના કરતાં નિવૃત્ત થઈને ત્યાગમય ભિક્ષુકજીવન જીવવું સરળ છે. કશી માથાકૂટ જ નહીં. ભોજન કરો, ભજન કરો અને માનપૂર્વક લીલાલહેર કરો. જોતજોતાંમાં મહેન્દ્રની પાસે ભિક્ષુઓની મોટી સંખ્યા થઈ ગઈ. ટોળું ટોળાને વધારે, તેમ આ સંખ્યા વધતી જ ગઈ. પણ પછી એક બહુ મોટો પ્રશ્ન ઊભો થયો. શ્રીલંકાની સેંકડો સ્ત્રીઓ પણ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા ભિક્ષુણી થવા તૈયાર થઈ ગઈ. સ્ત્રીઓ વધુ ધાર્મિક અને વધુ શ્રદ્ધાળુ હોય છે. ધર્મના ક્ષેત્રમાં પુરુષોનાં ટોળાં ઊભાં કરવાં તેના કરતાં સ્ત્રીઓનાં ટોળાં ઊભાં કરવાં એ બહુ આસાન કામ હોય છે. સ્ત્રીઓ આપોઆપ ટોળાં કરી દેતી હોય છે, પછી તે કોઈ પણ દિશાનાં કોઈ પણ ક્ષેત્રનાં કેમ ન હોય!

શ્રીલંકાની રાજકુમારી અતુલા પોતે પોતાની 500 સખીઓને લઈને મહેન્દ્રની પાસે આવી અને પ્રાર્થના કરી કે અમને નિર્વાણદીક્ષા

આપો. હવે શું કરવું? બૌદ્ધધર્મમાં સૌને સમાન અધિકાર હોવા છતાં સ્વયં બુદ્ધ સ્ત્રીઓને ભિક્ષુણી બનાવવા મક્કમ ન હતા, પણ શિષ્ય આનંદના આગ્રહથી તેમણે ભિક્ષુસંઘની માફક ભિક્ષુણીસંઘની પણ રચના કરી હતી, પણ તેમણે કચવાતા મને આનંદને કહ્યું કે "હવે મારો સંઘ અલ્પજીવી થઈ જશે." ઈસ્લામમાં ભિક્ષુ–ભિક્ષુણીઓનો સંઘ નથી, કારણ કે તેમને ત્યાં બ્રહ્મચર્ય જ નથી તોપણ તેમનો પ્રચાર–પ્રસાર સૌથી વધુ જોરથી ચાલે છે. ખ્રિસ્તીઓમાં પાદરીઓ અને નન્સ છે. તેમનો પ્રચાર–પ્રસાર પણ જોરથી ચાલે છે. આપણા હિન્દુઓ પાસે પહેલાં સંન્યાસી તો હતા પણ સંન્યાસિનીઓ ન હતી. અધિકાર જ ન હતો. પાછળથી આ પ્રથા શરૂ થઈ, પણ આ બધાં ધર્મ–પ્રચાર–પ્રસાર કરવા કરતાં અંતર્મુખ થઈને આત્મધ્યાનપરાયણ થવામાં વધુ દોરવાયાં. જૈનો પાસે તો પ્રથમથી જ સાધુ–સાધ્વીઓનાં ટોળેટોળાં હતાં. તીર્થંકરોની સાથે આ ટોળાંના આંકડા આપવામાં આવ્યા છે. પણ આ બધાં માત્ર મોક્ષની પ્રવૃત્તિમાં લાગ્યાં હતાં. કોઈ પરદેશ ન જતું, ન પ્રસાર થતો. તેમના આચારના નિયમો જ એટલા કઠોર હતા કે તેમને માટે વિશ્વભ્રમણ શક્ય જ ન હતું. પણ બૌદ્ધધર્મમાં કઠોર નિયમો ન હતા. તેથી આહાર–વિહારની સગવડ રહેતી; અને સૌથી મોટી વાત તો બુદ્ધની પ્રેરણા હતી કે "વિચરણ કરો, વિચરણ કરો." તેથી તેમનાં ભિક્ષુ–ભિક્ષુણીઓનાં ટોળાં વિશ્વવ્યાપી ભ્રમણ કરી શકતાં હતાં.

લાંબો વિચાર કરીને મહેન્દ્રે પોતાની સગી બહેન સંઘમિત્રાને શ્રીલંકા બોલાવી. સંઘમિત્રા ત્યારે માત્ર 18 વર્ષની જ હતી. તેણે પણ ભિક્ષુણીદીક્ષા સ્વીકાર કરી અને શ્રીલંકા જવા માટે નાવ ઉપર ચઢી બેઠી. અશોકે તેને પણ પ્રેમથી વિદાય આપી. પ્રત્યેક સમયમાં પ્રજામાં એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિની ધારા ચાલતી હોય છે. ત્યારે ત્યાગપ્રવૃત્તિની ધારા ચાલતી હતી. લોકો પોતપોતાનાં બાળકોને રાજીખુશીથી આ ધારામાં વહેતાં મૂકીને ધન્યતા અનુભવતાં. સંઘમિત્રાએ રાજકુમારીના સોળ શણગાર છોડીને જ્યારે માથું મૂંડાવીને ચીવર ધારણ કર્યાં ત્યારે અશોકની આંખો આનંદથી છલકાઈ ગઈ. ધન્ય છે મારી પુત્રીને! હું શસ્ત્ર દ્વારા દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો હતો, પણ આ દીકરા–દીકરીઓ શસ્ત્ર ત્યાગીને દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યાં છે. એકમાત્ર લક્ષ્ય છે, "ધર્મચક્રપ્રવર્તન." ધર્મ માત્ર ધારણ કરવાની જ વસ્તુ નથી પણ તેને પ્રવર્તાવવાની પણ વસ્તુ છે. માત્ર ધારણ કરીને ગુફામાં બેસી રહેવું તેના કરતાં તેને ગામેગામ, જન–જન સુધી પ્રવર્તાવવો તે ઘણું મહત્ત્વનું કાર્ય કહેવાય. નિવૃત્તિની આ પ્રવૃત્તિ કહેવાય જે દીપી ઊઠતી.

અશોક અને રાજપરિવારે, પાટલિપુત્રની જનતાએ ભાવવિભોર થઈને સંઘમિત્રાને વાજતે–ગાજતે ભવ્ય સવારી સાથે વિદાય આપી. સંઘમિત્રા ભવ્ય જહાજમાં વિદાય થઈ. તે જ્યારે શ્રીલંકા પહોંચી ત્યારે તેના સત્કાર માટે સ્વયં રાજપરિવારની સાથે મહેન્દ્ર અને સેંકડો ભિક્ષુઓ અને વિશાળ જનતા હાજર હતાં. સૌનું સ્વાગત ઝીલીને સંઘમિત્રાએ શ્રીલંકામાં પ્રવેશ કર્યો. ભિક્ષુ મહેન્દ્રે તેને ભિક્ષુણીસંઘની અધ્યક્ષા બનાવી. સંઘમિત્રાએ પહેલાં જ રાજકુમારી અતુલાને ભિક્ષુણી–દીક્ષા આપી. તે પણ માથું મૂંડાવીને શણગારો છોડીને પીળાં ચીવર ધારણ કરી ધર્મચક્રના પ્રવર્તનના કામમાં લાગી ગઈ. જોતજોતાંમાં હજારો ભિક્ષુણીઓનાં ટોળાં ઊભાં થઈ ગયાં. આ સાર્થક ત્યાગ હતો. જોતજોતાંમાં પૂરો દેશ બૌદ્ધધર્મમાં દીક્ષિત થઈ ગયો. જે કામ ભારતમાં ન થઈ શક્યું તે શ્રીલંકામાં થઈ ગયું! શ્રીલંકામાં ભારત જેવા અવરોધો ન હતા.

રાજવંશીય સંઘમિત્રાનું શારીરિક વ્યક્તિત્વ દિવ્ય હતું. જે દર્શને આવતો તે ધન્ય થઈ જતો. સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ ત્યાગનો ઉપદેશ હતો. લોકો ભોગ–વિલાસમાં તરબોળ જીવન જીવતા હતા અને રાગ–દ્વેષના ક્લેશોમાં સતત અશાંતિ ભોગવતા હતા. તેમને આ બધું ત્યાગીને પરમશાંતિનો ઉપદેશ અને માર્ગ ગમતા હતા. તમારી પાસે કેટલું સત્ય છે તે મહત્ત્વનું નથી, પણ તમારી પાસે લોકોને ગમે તેવું કેટલું સત્ય છે તે મહત્ત્વનું છે.

સંઘામિત્રા શ્રીલંકામાં જ્યાં–જ્યાં ગઈ અને રહી તે બધી જગ્યાએ ભવ્ય સંઘારામો બનવા લાગ્યા. સંઘારામો એટલે ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીઓને રહેવાની જગ્યા. જોતજોતાંમાં આ સંઘારામો ભિક્ષુ–ભિક્ષુણીઓથી ઊભરાવા લાગ્યાં!

હવે 18 વર્ષની સંઘમિત્રા 61 વર્ષની થઈ ગઈ હતી. શ્રીલંકામાં તેણે 43 વર્ષની ઘોર હકારાત્મક તપસ્યા કરી હતી તેના પરિણામે પૂરો લંકાદેશ બૌદ્ધધર્મી બન્યો હતો. બૌદ્ધધર્મ રાજધર્મ બન્યો હતો, જે આજે પણ રાજધર્મ છે. લંકાને રાવણની નગરી માનતા હતા, ત્યાં બધા રાક્ષસો વસતા હતા તેવું માનતા હતા, પણ શ્રીલંકાના પ્રવાસમાં મને જાણવા મળ્યું કે અહીં રાવણ નામનો કોઈ રાજા થયો જ નથી! કશી નિશાની પણ નથી. તમિળો રાવણને આર્યરાજા માને છે. પુલસ્ત્ય ઋષિના કુળમાં જન્મેલો તે

મહાવિદ્‌વાન બ્રાહ્મણ હતો. તેણે દ્રવિડદેશ ઉપર આક્રમણ કરીને દ્રવિડોને ગુલામ બનાવીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું, તેથી તેને દ્રવિડોનો શત્રુ માને છે. બીજી તરફ રામને પણ શત્રુ માને છે. તામિલનાડુમાં દ્રવિડવાદને રામસ્વામી નાઈકરે અને પછી બીજાઓએ ચમકાવવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે.

આવી લંકામાં આજે હજારો બૌદ્‌ધમંદિરો, સ્તૂપો અને ગુફાઓમાં 'બુદ્‌ધં શરણં ગચ્છામિ' બોલાતું હોય તો તેનું પૂરેપૂરું શ્રેય સંઘમિત્રા અને મહેન્દ્રને જ જવું ઘટે.

સંઘમિત્રાના શબના ભવ્ય માન–સન્માન સાથે રાજાએ તથા પરિવારે અંતિમ સંસ્કાર કર્યા. ભવ્ય સ્મારક બનાવ્યાં.

બૌદ્‌ધધર્મની વ્યાપક સફળતામાં તથા પ્રસારમાં તેનું પોતાનું સ્વરૂપ કામ કરે છે. બૌદ્‌ધો માંસાહારને સ્વીકાર કરે છે. શ્રીલંકામાં મેં જોયું કે બૌદ્‌ધ ભિક્ષુ–ભિક્ષુણીઓ પણ માંસાહારને ત્યાજ્ય નથી માનતાં. બધાં જ પ્રાણીઓ તેમના માટે ખાદ્ય છે. તે જૈનોની માફક લાંબાલાંબા ઉપવાસો નથી કરતા. વાહનોનો ભરપૂર ઉપયોગ કરે છે. સ્ત્રીઓનું મોઢું જોવામાં પાપ નથી માનતા. તે કોઈ પણ પ્રકારની આભડછેટ નથી માનતા. બૌદ્‌ધ મંદિરો તથા વિદ્યા સૌને માટે ખુલ્લાં છે. આ તેની વિશાળતાના કારણે તે ફેલાઈ શક્યો અને જામી શક્યો. સિંહાલી ભાષામાં અડધોઅડધ શબ્દો સંસ્કૃતના હોય છે તેનું કારણ બૌદ્‌ધધર્મ જ કહેવાય. વંદન હો સંઘમિત્રાને.

6–11–2011

*

ગૌરીપાર્વતી

ભારતનું છેક દક્ષિણનું રાજ્ય એટલે કેરળ. કેરળ ઉપર નાંબુદ્રીપાદ બ્રાહ્મણોનો સારો અને નરસો બંને પ્રકારનો પ્રભાવ રહેતો. કેરળે શંકરાચાર્ય જેવા મહાન આચાર્યો પેદા કર્યા છે, તો ઘોર રૂઢિચુસ્તતાના કારણે કેરળને મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી સ્વરૂપ આપવામાં પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો કહી શકાય. સમાજના શિખર ઉપર જે વર્ગ હોય છે તે સમાજનું ભવિષ્ય ઘડતો હોય છે. ત્યારે સમાજના શિખર ઉપર બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો રહેતા. બ્રાહ્મણો ધર્મવ્યવસ્થા દ્વારા સમાજને નિયંત્રિત કરતા, તો ક્ષત્રિયો રાજવ્યવસ્થા દ્વારા સમાજને નિયંત્રિત કરતા. ક્ષત્રિયો પણ બ્રાહ્મણોએ દોરેલી બ્રહ્મરેખા પ્રમાણે જ રાજ ચલાવતા, તેથી ખરી શક્તિ તો બ્રાહ્મણો પાસે જ હતી. શિખર ઉપરના માણસો જે ભૂલો કરે તેનું માઠું પરિણામ નીચેના બધા માણસોને ભોગવવું પડતું હોય છે. જ્યાં શતપ્રતિશત હિન્દુઓ વસતા હતા ત્યાં હવે 1/3 હિન્દુઓ જ રહી ગયા છે. 2/3 વિધર્મી થઈ ગયા છે. 1/3 હવે 1/4 થવાની તૈયારીમાં છે અને 2/3 હવે 3/4 થવાની તૈયારીમાં છે. હજી પણ ભૂલો સમજાય ને સ્વીકારાય તો સારી વાત કહેવાય.

આવા કેરળમાં ત્રાવણકોરનું પ્રસિદ્ધ રાજ્ય, જેનો અખૂટ ખજાનો ત્રિવેન્દ્રમના પદ્મનાભમંદિરના ભોંયરામાંથી મળ્યો છે. તેને જોઈને ભારત જ નહીં પૂરું વિશ્વ છક થઈ ગયું છે. આ ખજાનો સેંકડો વર્ષોથી સંતાયેલો પડ્યો હતો. સારું થયું. જો તે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો હોત તો મૂર્તિભંજકોએ તેને લૂંટી લીધો હોત. કેટલીક વાર અજ્ઞાત અવસ્થા પણ કલ્યાણકારી બનતી હોય છે. મને વિચાર આવે છે કે જો આટલા ખજાનામાંથી મહાન વિશાળ સેના અને સર્વોત્તમ શસ્ત્રો બનાવ્યાં હોત અને તેનો કુશળતાપૂર્વકનો ઉપયોગ કરાયો હોત તો ત્રાવણકોર વિશ્વવિજયી થઈ શક્યું હોત. યાદ રહે, સિકંદરનું રજવાડું ત્રાવણકોરથી પણ નાનું હતું અને તેની આવક તો કાંઈ જ ન હતી, તેમ છતાં તે વિશ્વવિજયી થઈ શક્યો તો ત્રાવણકોરનો રાજા કેમ ન થઈ શકે? પણ તેવી મહત્ત્વાકાંક્ષા આપનારું ચિંતન ક્યાંથી લાવવું? આ જ કેરળમાંથી ચિંતન પ્રગટ્યું હતું: “જગત મિથ્યા છે. ત્રણે કાળમાં નથી અને હું પૂર્ણકામ બ્રહ્મ છું, મારે કશાની જરૂર નથી. હું પોતે જ આનંદસ્વરૂપ–સુખસ્વરૂપ છું.” વગેરે. હવે વિશ્વવિજયની માથાકૂટમાં કોણ પડે? ચિંતન બહુ જ મહત્ત્વનો ભાગ રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ભજવતું હોય છે. હજી પણ ક્યાં ચિંતન બદલાયું છે? દુર્ભાગ્ય જ કહેવાય.

આ ત્રાવણકોરના મહારાજાનું અવસાન થયું ત્યારે તેમનાં મહારાણી ગૌરીપાર્વતી માત્ર તેર વર્ષનાં જ હતાં. ત્યારે દિલ્લી ઉપર ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સત્તા હતી. તે સમયના વાઈસરોયે ગૌરીપાર્વતીને રાજરાણી માનીને રાજ્યનો વહીવટ કરવા કર્નલ મનરોને એડમિનિસ્ટ્રેટર બનાવ્યો. ત્યારે અંગ્રેજો કોઈનું રાજ્ય ખાલસા કરતા નહીં. સગીર વયનો વારસદાર હોય તો કોઈ ઉચ્ચ અંગ્રેજ અમલદારને વ્યવસ્થાપક નીમી દે. તે વહીવટ કરે. વારસદારને ભણાવે–ગણાવે–કેળવે અને યોગ્ય બનાવે. પછી પુખ્ત ઉંમર થતાં તેને ગાદી સોંપી દે. આવી વ્યવસ્થા હતી. લોર્ડ ડેલ્હાઉસીના સમયથી રાજ્યોને ખાલસા કરી નાખવાની પ્રથા શરૂ થઈ, જેના પરિણામે 1857નો વિદ્રોહ થયો.

કર્નલ મનરોએ ત્રાવણકોરનું રક્ષણ કર્યું તથા કુશળતાપૂર્વક રાજવહીવટ કર્યો. મહારાણી ગૌરીપાર્વતી રાજવહીવટમાં રસ લેવા મંડી. તે રૂપવતી તો હતી જ સાથેસાથે ગુણવતી અને જ્ઞાનવતી પણ હતી. બાળવિધવા થઈને તે માત્ર આંસુઓ જ પાડ્યા કરતી નહીં. તેણે રાજ્યની લગામ સંભાળવા માંડી. કર્નલ મનરો તેમની પ્રતિભાથી બહુ પ્રભાવિત હતો. જરા તુલના કરો: મોગલોએ જ્યાં–જ્યાં આવાં રજવાડાં ઉપર સૂબાઓ મૂક્યા તે જતા દિવસે પોતે જ સુલતાન કે નવાબ થઈ ગયા! કોઈ ગોરા એડમિનિસ્ટ્રેટરે કોઈ રાજ્ય હડપ કરી લીધું હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. મહારાણી પુખ્ત ઉંમરનાં થતાં જ કર્નલ મનરો તેમને રાજ્ય સોંપીને ચાલતો થયો. મહારાણી પાર્વતીબાઈએ 1814થી 1827–13 વર્ષ સુધી જ રાજ્ય કર્યું. આટલા ટૂંકા સમયમાં તેમણે ત્રાવણકોર રાજ્યની કાયાપલટ કરી નાખી. જેનામાં કાર્યક્ષમતા અને તત્પરતા હોય તે થોડા સમયમાં પણ ઘણું કામ કરી શકે છે. સરદાર વલ્લભભાઈએ માત્ર અઢી વર્ષમાં 540 રજવાડાં ભારતમાં ભેળવી દીધાં હતાં! અને નેહરુજી અને તે પછીના પ્રધાનમંત્રીઓ 65 વર્ષે પણ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન ઉકેલી શકતા નથી. ક્ષમતાની વાત છે.

ગૌરીપાર્વતીબાઈના સુધારાવાદી પ્રયત્નોનો કેરળના નામ્બુદ્રીપાદ બ્રાહ્મણોએ શરૂઆતમાં વિરોધ કર્યો, પણ પછી તે પણ અનુકૂળ થઈ ગયા.

1. તે સમયમાં ત્રાવણકોરમાં પુષ્કળ ચોખા થતા, પણ રાજબહાર જવાની મનાઈ હોવાથી ખેડૂતોને તેના ભાવ મળતા નહીં. મહારાણી ખેડૂતપ્રેમી હતી. તે જાણતી હતી કે ખેડૂતોના કઠોર પરિશ્રમના પરસેવાથી જ રાજની તિજોરી ભરાતી હતી. તેમને ખુશહાલ રાખીને જ રાજ્ય સુખી થઈ શકે. ખેડૂતો ત્યારે જ ખુશહાલ થઈ શકે જ્યારે તેમના ઉત્પાદનનો પૂરો બદલો મળે. અનાજની નિકાસ ઉપર પ્રતિબંધ હોવાથી સ્થાનિક વ્યાપારીઓ ખેડૂતોનું અનાજ સસ્તા ભાવે ખરીદી લેતા, જેથી ખેડૂતો દુ:ખી રહેતા. મહારાણીએ પ્રતિબંધ ઉઠાવતાં જ ત્રાવણકોરના ચોખા બહાર જવા લાગ્યા, તેથી ખેડૂતોને ઊંચા ભાવ મળ્યા અને ખેડૂતો સુખી થયા.

2. તે વખતે કેરળમાં ઊંચ–નીચના ઘણા ભેદભાવ હતા. વર્ણવ્યવસ્થા ચરમકક્ષાએ પીડાદાયક થઈ ગઈ હતી. તો બીજી તરફ જમીનદારો, શાહુકારો વગેરે ઊંચા સ્થાને બેઠેલા લોકો પણ પ્રજાને હીન–તુચ્છ માનીને અપમાનજનક વ્યવહાર કરતા અને તેમનું ભયંકર શોષણ કરતા. મહારાણીએ આ બધામાંથી પ્રજાને છોડાવવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા. જોકે વિરોધ થયો, પણ સામ–દામ–દંડ અને ભેદની નીતિથી સમાનતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

3. તે સમયે શિક્ષણનું ક્ષેત્ર માત્ર બ્રાહ્મણો પૂરતું જ સીમિત હતું. થોડા પ્રમાણમાં ક્ષત્રિયો વગેરે ભણતા. બાકી પૂરી પ્રજા અભણ હતી. ત્યારે પૂરા દેશમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ 10% માંડ હતું. મહારાણીના પ્રયત્નથી ત્રાવણકોર–કેરળ જોતજોતાંમાં 46%એ પહોંચીને ભારતનું સર્વાધિક શિક્ષિત રાજ્ય બની ગયું હતું! ત્યારે રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને કેટલાંક નવાબી રાજ્યોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ માંડ 2% જ હતું. ત્યારે મહારાણીએ પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્ત્રી–પુરુષ બંને માટે અનિવાર્ય કરી દીધું હતું.

4. ત્યારે સમાજવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીનું સ્થાન પગની જૂતી બરાબર હતું. પુરુષ ગમે ત્યારે તેને મારઝૂડ કરતો અને ત્રાસ આપતો. સમાજમાં તેની કશી પ્રતિષ્ઠા ન હતી તેવા સમયમાં મહારાણીએ સુધારાનો પવન ચલાવીને સ્ત્રીને સન્માનનું સ્થાન અપાવ્યું. મહારાણીએ પ્રૌઢશિક્ષણ ચલાવીને પ્રૌઢ સ્ત્રીઓને પણ લખતી–વાંચતી કરી દીધી હતી.

5. અધિકારીઓનો વ્યવહાર રુઆબભર્યો ન રહે પણ નમ્ર અને વિવેકી રહે તેવા પ્રયત્નો તેમણે કર્યા હતા.

6. ત્યારે ત્રાવણકોર રાજ્યમાં સોના–ચાંદીનાં દાગીના અને વસ્ત્રાભૂષણ માત્ર ઉપરનો કુલીન વર્ગ જ પહેરી શકતો. પ્રત્યેક જ્ઞાતિની કક્ષા હતી. કક્ષા પ્રમાણે પોશાક, ઘર અને ભાષા હતાં. મહારાણીએ આ બધું બંધ કરાવી સૌને સમાનતા આપી. તેમણે દાગીના અને વસ્ત્રો બનાવી–બનાવીને ઊતરતી જ્ઞાતિઓને પહેરાવવા માંડ્યાં. જે લોકોએ કદી સારો પોશાક કે સારા દાગીના પહેર્યા ન હતા તેમણે જ્યારે પ્રથમ વાર દાગીના પહેર્યા ત્યારે તેમની ખુશીનો પાર નહોતો રહ્યો.

7. મહારાણીએ ત્યારે દહેજપ્રથા બંધ કરાવી હતી. ઉચ્ચ કુલીન લોકોનું ભયંકર દૂષણ એટલે દહેજપ્રથા. હજી સુધી પૂરા ભારતમાંથી આ પ્રથા સંપૂર્ણ નાબૂદ થઈ શકી નથી, ત્યારે મહારાણીએ તે સમયમાં આ પ્રથાને નાબૂદ કરી નાખેલી. મહારાણીએ લગ્નમાં માત્ર 101 રૂપિયા જ શુકનના લેવાના ઠરાવ્યા હતા. આ રીતે હજારો કન્યાઓ અને તેમનાં માતા–પિતાને દુ:ખમુક્ત કર્યાં હતાં. કર્નલ મનરો તેમના સુધારાની સમ્રાટ અશોક સાથે તુલના કરતો, જે સમજાવટથી કામ લેતો હતો.

8. ત્યારે ખ્રિસ્તી મિશનો નવાંનવાં પ્રવૃત્ત થયાં હતાં. તેમની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિથી પ્રભાવિત થઈને મહારાણીએ તેમને આવકાર્યાં હતાં, પણ ધર્મપરિવર્તન ન થાય તેની કાળજી પણ લીધી હતી.

આ રીતે અનેક સુધારાઓ દ્વારા ત્રાવણકોરને ઉચ્ચ શિક્ષિત, સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ રાજ્ય બનાવ્યું હતું. અંગ્રેજો પણ આ રાજ્યથી પ્રભાવિત રહેતા.

મહારાણી જ્યારે 27 વર્ષનાં થયાં ત્યારે તેમનો ભત્રીજો ઉંમરલાયક થઈ ચૂક્યો હતો. મહારાણીએ ભત્રીજાને રાજગાદી સોંપી દીધી અને પોતે નિવૃત્ત થઈ ગયાં. પણ ભત્રીજાના આગ્રહથી છેક સુધી તે માર્ગદર્શન આપતાં રહ્યાં. આવી મહાન સન્નારી અને ત્રાવણકોરની સફળ રાજકર્ત્રી મહારાણી ગીતાના આદર્શ પ્રમાણે નિર્લેપભાવથી જીવન જીવતી રહી. વંદન હો!

6–11–2011

દુર્ગાવતી

સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓની સામાન્ય છાપ અબળા તરીકે જાણીતી છે અને તે વાત સાચી પણ છે. પણ અબળાઓમાં પણ કોઈકોઈ પ્રબળા જ નહીં મહાપ્રબળા થઈને બહાર આવતી હોય છે. ઈતિહાસમાં તે અમર થતી હોય છે તેમ કહેવું તેના કરતાં તે ઈતિહાસને અમર કરી દેતી હોય છે તેમ કહેવું વધુ ઉચિત ગણાશે. આવી જ એક મહાન પ્રબળા સન્નારી મધ્યપ્રદેશના એક નાનકડા રાજ્યમાં પ્રગટી જેને લોકો દુર્ગાવતી કહે છે. દુર્ગા સાચે જ દુર્ગા હતી. આવો, તેના પવિત્ર જીવનમાં ડૂબકી લગાવીએ.

મહારાજપુરનું રાજ્ય ત્યારે સિંહગઢથી છેક કનોડ સુધી ફેલાયેલું હતું. પણ રજવાડાંઓના પરસ્પરના વિદ્વેષ અને આક્રમણોના કારણે તે સીમિત થતાંથતાં એક નાનું રજવાડું થઈને રહ્યું. રાજ્ય નાનું થવાથી, પેઢી નાની થવાથી કે મકાન નાનું થવાથી માણસો નાનાં નથી થઈ જતાં. જે લોકો બાહ્ય સમૃદ્ધિના આધારે માનવને માપવાની ભૂલ કરે છે તે સાચા નથી હોતા. રાણા પ્રતાપ વૈભવશાળી મહેલમાં હોય કે અરવલ્લીના ડુંગરામાં રહેતા હોય, પ્રતાપ એ પ્રતાપ જ છે. શિવાજી મહારાજ પણ શિવનેરીના જીર્ણ કિલ્લામાં રહેતા હોય કે આલીશાન રાજમહેલમાં રહેતા હોય, શિવાજી એ શિવાજી જ છે. શ્રીરામ દશરથના મહેલમાં હોય કે પંચવટીની પર્ણકુટીમાં હોય, રામ એ રામ જ છે. બાહ્ય સમૃદ્ધિ સ્થાયી નથી હોતી, આવે અને જાય, પણ અંદરની જે સમૃદ્ધિ છે તે જ કાયમ છે. તેના આધારે જ માણસને મપાય.

નાના રજવાડાના દરબારને એક નાનકડી દીકરી. તેનું નામ દુર્ગાવતી. દરબારને બહુ વહાલી. દીકરો ન હોય તો દીકરી ઉપર વહાલ ઢળે. વહાલમાં ભાગ પડાવે તેના પ્રત્યે ઈર્ષ્યા થાય. સંપત્તિના ભાગ કરતાં પણ વહાલનો ભાગ વધુ ઈર્ષ્યા જગાવે છે. માના ખોળામાં બેસવા માટે બે બાળકોને ઝઘડતાં જોજો. 'આ ખોળો મારો છે, તારો નથી. તેના એક ખૂણામાં પણ તને બેસવા નહીં દઉં.'–આવી વૃત્તિ વહાલની ઈર્ષ્યાખોરી બતાવે છે. તેથી ડાહ્યા માણસો ઘણી પત્નીઓ નથી કરતા. ઘણી પત્નીઓ અંદરોઅંદર લડી મરતી હોય છે પતિનું વહાલ પામવા માટે. 'મારા વહાલમાં કોઈ ભાગ ન પડાવે.–આ પ્રબળવૃત્તિથી સંગ્રામો અને મહાસંગ્રામો, કલહો અને મહાકલહો રચાતા હોય છે. આ ઉપરથી વહાલની કિંમત સમજી શકાશે. વહાલ એ સૌથી મોટી સમૃદ્ધિ છે. વહાલ પામ્યા વિનાનું માણસ મહેલમાં આળોટતું હોય તોપણ દરિદ્ર છે અને વહાલના મહાસમુદ્રમાં ઝબકોરાં લેતું હોય તો ઝૂંપડામાં પણ તે મહાસમૃદ્ધ છે.

દરબારને એક જ દીકરી–"તે જ મારી ઉત્તરાધિકારી થશે. મારું રાજ્ય સંભાળશે. હું ધન્યધન્ય થઈ જઈશ." જે લોકો મોટી જવાબદારીભર્યું જીવન જીવતા હોય તેમણે જવાબદારી સંભાળી શકે તેવું ઘડતર ઘડવું જોઈએ. જો તેમને મોજશોખનો છૂટો દોર આપી દેવામાં આવે તો તે પિતૃહન્તા અને રાજ્યહન્તા પણ થઈ શકે છે.

દરબારે દુર્ગાવતીને અસ્ત્ર–શસ્ત્રની પૂરેપૂરી તાલીમ આપી. તેને ઘોડેસવારી શિખવાડી. તે સાહસી અને ખડતલ બને એટલા માટે દરબાર રોજ તેને શિકાર કરવા સાથે લઈ જતા અને કોઈ હિંસક પ્રાણીનો શિકાર કરે તો ઈનામ આપતા. જે લોકોની સ્ત્રીઓ ઘરમાં જ પુરાઈ રહે છે, બહાર નીકળતી જ નથી તે પોપલી, ચરબીવાળી, પેટાળ થઈ જતી હોય છે. તે છોકરાં જણવાના કામમાં તો આવે છે, પણ તેમનાથી રાણી લક્ષ્મીબાઈ કે રાણી દુર્ગાવતી ન થવાય. દુર્ગાવતી ખડતલ, સાહસી, શૂરવીર અને તેજસ્વી થઈ ગઈ. આ પિતાનું ઘડતર હતું.

દરબારના રજવાડાની પાસે જ એક બીજું રજવાડું હતું. 'ગઢમંડળ' તેનું નામ. તેનો રાજા દલપત શાહ હતો. તે જદુવંશી હતો. એક વાર શિકારના ક્ષેત્રમાં દલપત શાહ અને દુર્ગાવતી ભેગાં થઈ ગયાં. બંનેની આંખ મળી ગઈ. પ્રેમ થઈ ગયો. પ્રેમ પરણવા થાય. પરણવા વિનાનો પ્રેમ માત્ર ભોગ હોય. પ્રેમ અને ભોગ બંને વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જોઈએ. ભોગવી લેવું અને પછી છોડી દેવું એ ભોગ છે. પ્રેમમાં છોડી દેવાની વાત જ ન હોય. જીવનભર જ નહીં જનમોજનમ વળગી રહેવું એ જ પ્રેમ છે.

દુર્ગાવતીના પિતાને ખ્યાલ આવી ગયો. તે ઉદાર સ્વભાવનો હતો. તેણે એકબીજાને સમજવા મળવાની છૂટ આપી. જોવામાત્રથી માણસને સમજી શકાતો નથી. તેને સમજવા થોડા સંપર્કની જરૂર હોય છે. બંને એકબીજાને મળ્યાં અને પરણવાનું નક્કી કર્યું.

પુખ્ત વયનાં સંતાનોને એકબીજાને સમજવાની, પસંદગીની થોડી છૂટ હોવી જોઈએ. પણ તે ત્યાં સુધી કે જેમાં તેમનું સ્વત્વ સચવાઈ રહે. સ્વત્વ ખોવાઈ જાય તેટલી હદે મળવાની છૂટ મેળવીને પછી પરણવાથી પણ છૂટ મેળવી લે તો તે પરણ્યા પહેલાંના છૂટાછેડા કહેવાય. આવા છૂટાછેડા લેનારાં પછી જીવનભર છૂટાછેડા જ લેતાં રહેતાં હોય છે.

બંનેનાં લગ્ન નક્કી થયાં; પણ દુર્ગાવતીના પરિવારમાં હાહાકાર થઈ ગયો, કારણ કે દલપત શાહ ઊતરતા કુળનો ક્ષત્રિય હતો. ભારતમાં માત્ર બે વરકન્યા જ નથી પરણતાં, બે કુળો પરણે છે. જો કુળો મળતાં ન આવે તો હાહાકાર થઈ જાય. તેમાં પણ કન્યાનું કુળ ઊંચું હોય અને વરનું કુળ નીચું હોય તો ભારે વિરોધ થાય. જે પ્રેમ સમાજમાન્ય નથી હોતો તે વિરોધ વિનાનો નથી હોતો. સમાજમાન્યતા અને ધર્મમાન્યતા કેટલીક વાર એક નથી હોતી. અહીં ધર્મમાન્યતા તો હતી પણ સમાજમાન્યતા ન હતી; પણ બંનેએ પરવા કરી નહીં. બંનેએ ગઢમંડળ જઈને લગ્ન કરી લીધાં. દુર્ગાવતીના પિતાએ આશીર્વાદ આપ્યા. વિરોધીઓ વિરોધ કરતા જ રહ્યા. શુદ્ધ પ્રેમ પોતે જ પરાક્રમ છે. પરાક્રમી લોકો જ પ્રેમ કરી શકે છે. પરાક્રમ વિનાના પ્રેમ નહીં માત્ર ભોગ જ કરી જાણે છે. તેમાં સ્થાયિત્વ અને એકત્વ નથી હોતાં.

પણ હજી લગ્નજીવનને ચાર વર્ષ પણ થયાં ન હતાં ત્યાં દલપત શાહનું અવસાન થઈ ગયું. દુર્ગાવતી વિધવા થઈ. ભરજુવાનીમાં વૈધવ્ય આવી પડ્યું. યુવાન વિધવા માટે સંસાર વૈતરણી જેવો થઈ જાય છે. તેનું જીવવું કઠિન થઈ જાય છે. તેને બેતરફી માર સહવો પડે છે. એક તો પરિવારજનો તેનો વારસો પડાવી લેવા કાવાદાવા–સંઘર્ષ કરતા હોય છે, તો બીજી તરફ અતૃપ્ત કામવાસના તેને બાળ્યા કરતી હોય છે. બધી વિધવાઓ આ વૈતરણીને હેમખેમ તરી શકતી નથી. જે તરી જાય છે તે ધન્ય છે.

દુર્ગાવતીને એક પુત્ર હતો, તેનું નામ વીરનારાયણ. ત્રણ વર્ષના વીરનારાયણને ગાદીએ બેસાડીને દુર્ગાવતી રાજ્ય કરવા લાગી. પણ પિતરાઈ ભાઈઓને આ વાત ગમી નહીં. રાજગાદી ઉપર પોતાનો હક્ક છે તેવું માનીને બાજબહાદુર નામનો પિતરાઈ ગઢમંડળ ઉપર ચઢી આવ્યો. પતિના અકાળ મૃત્યુથી આઘાત પામેલી દુર્ગાવતી હતાશ થયા વિના પૂરી હિંમતથી પોતાનું લશ્કર લઈને સામે થઈ. તે પોતે જ સેનાપતિ બનીને ઘોડા ઉપર સૌથી આગળ વધી. ભીષણ સંગ્રામ થયો, પણ બાજબહાદુર દુર્ગાવતી આગળ ટકી ન શક્યો. તેને ભાગી જવું પડ્યું. “વીરભોગ્યા વસુંધરા” વીરતાથી મેળવાય અને વીરતાથી સચવાય. માત્ર અહિંસાથી ભૂમિ મેળવાય નહીં અને કદાચ મેળવાય તો સચવાય નહીં. દુર્ગાવતીની ધાક બેસી ગઈ. ભાયાતો ચૂપ થઈ ગયા. પરાક્રમથી શાંતિ આવે, માત્ર હાથ જોડવાથી શાંતિ ન આવે કે માત્ર યોગ કરવાથી પણ શાંતિ ન આવે. શત્રુઓનો સામનો કરીને ધાક બેસાડવી તે પણ મહાયોગ છે. તેથી માત્ર પોતાને જ નહીં, પૂરી પ્રજાને શાંતિ મળે.

દુર્ગાવતીએ વીરનારાયણને વીર બનવાના સંસ્કાર આપ્યા. વીરતા જન્મજાત હોય છે, પણ તેનું ઘડતર કર્યું હોય તો તે ખીલી ઊઠે છે. વીરનારાયણને ઘોડેસવારી, શસ્ત્રસંચાલન, વ્યૂહ વગેરે શિખવાડવા માંડ્યું. આ ઘડતરના સંસ્કાર કહેવાય. જે લોકો પોતાનાં બાળકોને દેવમંદિરોના આંટાફેરા કરવામાં જ ઘડતર પૂરું માની લે છે તે અધૂરા છે. તેથી બહુબહુ તો તમે ભગતડાં કે ભગતડીઓ પેદા કરી શકો, શિવાજી કે પ્રતાપ પેદા ન કરી શકો. બાળકોને વ્યાયામ, કુસ્તી, તરણસ્પર્ધા, શસ્ત્રશિક્ષા, ઘોડેસવારી વગેરે બધું શિખવાડવું જોઈએ.

દુર્ગાવતીનો રાજવહીવટ ન્યાયપૂર્વકનો હોવાથી તથા પ્રજાની પૂરી સુરક્ષા હોવાથી લોકો સુખી થયા. દુર્ગાવતીએ પોતાના રાજ્યમાંથી વીણીવીણીને માથાભારે ગુંડાતત્ત્વોનો સફાયો કરી નાખ્યો. પ્રજાને પીડનારાં તત્ત્વો ફફડી ઊઠ્યાં. પ્રજાને શાંતિ થઈ. શાંતિ હોય ત્યાં ધંધારોજગાર વધે. જ્યાં ધંધા–રોજગાર ખીલે ત્યાં પ્રજા વધે. પ્રજા વધે તો રાજ્યનું મહેસૂલ વધે અને સમૃદ્ધિ આવે. દુર્ગાવતીનું રાજ્ય સમૃદ્ધ થયું. આને રાજસુખ કહેવાય. સારો રાજા પ્રજાને સુખી કરે, પણ સમૃદ્ધિ કદી શત્રુઓ વિનાની નથી હોતી. જો મજબૂત બાવડાં ન હોય તો દબંગ માણસો તમારી સમૃદ્ધિને રફેદફે કરતાં વાર ન કરે. ભવિષ્યમાં યુદ્ધ થશે જ તેવું માનીને રાજાએ હંમેશાં પૂરી તૈયારી રાખવી જોઈએ. દુર્ગાવતીએ પોતાની સેનાને મજબૂત બનાવી, તે સમયમાં તેણે પોતાની સેનામાં 1400 હાથીઓ જોડી દીધા. ગજસેના સૌથી બળવાન સેના ગણાતી. ત્યારે હાથીઓ ટૅન્કની ગરજ સારતા. સૈન્યથી દુર્બળ રાષ્ટ્ર લાંબો સમય સુરક્ષિત ન રહી શકે–કદાચ રહે તો દયામણું થઈને રહે. પ્રચંડ શક્તિ જ સુરક્ષાનો મુખ્ય આધાર બનતી હોય છે.

ત્યારે દિલ્હીની ગાદીએ અકબર રાજ કરતો હતો. અકબરની મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરા ભારતના બાદશાહ થવાની હતી, તેથી તેણે એક પછી એક બધાં રજવાડાં વશમાં કર્યાં હતાં અને તે પણ રાજપૂત રાજાઓને સાથીદાર બનાવી રાજપૂતોને હરાવતો હતો. માનસિંહ તેનો મુખ્ય સેનાપતિ હતો. અકબર જાતે ભાગ્યે જ યુદ્ધ કરવા જતો. ઔરંગઝેબનો મુખ્ય સેનાપતિ જયસિંહ હતો. જયસિંહ રાજપૂતી સેના દ્વારા લડતો અને ઔરંગઝેબનો રાજવિસ્તાર કરી આપતો. શિવાજી અને ઔરંગઝેબ કદી આમનેસામને લડ્યા નથી, જયસિંહ જેવા તેના સેનાપતિઓ લડ્યા છે.

દુર્ગાવતીની પ્રસિદ્ધિ જાણીને અકબરે તેને ખંડિયા રાજા થવા પત્ર લખ્યો, પણ દુર્ગાવતી ખંડણી ભરવા તૈયાર ન થઈ. તેણે કહ્યું કે "મારું રાજ્ય સાર્વભૌમ છે. હું કોઈની ખંડણી નહીં ભરું." અકબરે વિશાળ સેના દુર્ગાવતીને હરાવવા મોકલી. આ નક્કી જ હતું: "તમે આધીન ન થાઓ તો યુદ્ધ કરો." દુર્ગાવતીને સમાચાર મળ્યા કે બાદશાહનું મોટું લશ્કર ધસમસતું આવી રહ્યું છે. દુર્ગાવતીના ગુપ્તચરો બહુ સતેજ હતા. ગુપ્તચરોએ દુર્ગાવતીને તૈયાર થવાનો સમય આપી દીધો.

દુર્ગાવતી તૈયાર થઈ ગઈ. પણ યુદ્ધ લડવું અને જીતવું આ બંનેમાં ફરક છે. યુદ્ધ કરીને લડી મરવું એ રાજપૂતી પ્રક્રિયા હતી; તેથી વીરતા અને પરાક્રમ તણખલાનાં ઢગલાની માફક ભડકો થઈને બુઝાઈ જતાં, પરિણામ ન મળતું. યુદ્ધ પરાક્રમથી લડાય છે, પણ વિજય તો વ્યૂહથી જ થતો હોય છે. વ્યૂહ રચે તે જ સેનાપતિ કહેવાય. મોટા ભાગના રાજપૂત રાજાઓ શત્રુને છેક કિલ્લા સુધી આવવા દેતા અને પછી યુદ્ધ કરતા! ભારે ખાનાખરાબી થતી અને છેવટે કેસરિયાં કરીને પ્રાણ આપી દેતા. બીજી તરફ રાજપૂતાણીઓ જૌહર કરીને પોતાનું શિયળ સાચવતી. છેલ્લા દિવસે પૂરા રાજવંશની સમાપ્તિ થઈ જતી. રોયલ બ્લડ સમાપ્ત થઈ જાય પછી રાજ્ય અનાથ થઈ જાય. શત્રુઓ સરળતાથી કબજો કરી લેતા.

દુર્ગાવતીએ નક્કી કર્યું કે મોગલસેનાને અહીં સુધી આવવા જ ન દેવી, તેને રસ્તામાં જ રોકવી. તેને એવી જગ્યાએ રોકવી જે તેને પ્રતિકૂળ હોય. યુદ્ધમાં યુદ્ધભૂમિનો નિશ્ચય મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. કુશળ સેનાપતિ પોતાને અનુકૂળ અને શત્રુને પ્રતિકૂળ હોય તેવી ભૂમિને પ્રથમથી જ નક્કી કરી લેતો હોય છે.

ગઢમંડળ રાજ્યની સીમા ઉપર પહાડીઓ હતી. દુર્ગાવતીએ આ પહાડીઓમાં જ મોગલસેનાને રોકવા તથા યુદ્ધ આપવાનો વ્યૂહ રચ્યો. જેવી મોગલસેના પહાડના સાંકડા માર્ગમાં પ્રવેશી કે તરત જ દુર્ગાવતીની સેના તેના ઉપર તૂટી પડી. બંને તરફનાં સેંકડો માણસો મરાયાં. વ્યૂહ સફળ રહ્યો. મોગલસેના પાછી ભાગી. પણ રાજપૂત યુદ્ધમાં બે મોટા દોષો રહેતા: એક તો ભાગતી સેનાનો પીછો પકડીને તેનો સદંતર નાશ ન કરાતો. ભાગનારને ભાગવા દેવાતો અને બીજો દોષ રાજા પોતે મોટા હાથી ઉપર બેસીને સૌથી આગળની હરોળમાં યુદ્ધ કરતો.

મોગલસેના ભાગીને આગળ વિશ્રામ કરવા ઊભી રહી. તેના સેનાપતિએ સૌને સમજાવ્યા કે આવી રીતે ભાગીને બાદશાહને શું મોઢું બતાવશો? ગમેતેમ સમજાવીને સેનાને પાછી વાળી. આ બાજુ દુર્ગાવતીની સેના વિજય મનાવતી હતી. અણધારી મોગલસેના આવી ગઈ અને ફરી યુદ્ધ થયું. દુર્ગાવતી અને તેનો પુત્ર વીરનારાયણ ફરી યુદ્ધે ચઢ્યાં. બંને મોટા હાથીઓ ઉપર સૌથી આગળ રહીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યાં. એવામાં ઓચિંતાનું એક તીર વીરનારાયણને વાગ્યું. તે હાથી ઉપરથી ઢળી પડ્યો. તેને વીરગતિ પામતો જોઈને રાણીએ માત્ર એટલું જ કહ્યું, "શાબાશ! બેટા! તું ધન્ય થઈ ગયો! યુદ્ધના મેદાનમાં મરવું એ સૌથી મોટો સ્વર્ગમાર્ગ છે." આટલું કહીને તે પૂરા જોરથી યુદ્ધ કરવા લાગી. તે પુત્રના મૃત્યુથી પડી ભાંગી નહીં. પણ એવામાં બીજું તીર દુર્ગાવતીની આંખમાં ઊંડે સુધી પેસી ગયું. તેનો ચહેરો લોહીલુહાણ થઈ ગયો. મહાવતે હાથીને પાછો વાળવાની આજ્ઞા માગી, પણ રાણીએ ના પાડી, કહ્યું કે "આગળ વધારો અને મોગલ સેનાપતિની નજીક લઈ જાઓ." રણચંડી જેવી વિકરાળ, લોહીલુહાણ રાણીને પોતાની તરફ આવતી જોઈને સેનાપતિ ગભરાયો. તેણે બધા સૈનિકોને ચારે તરફથી બાણવર્ષા કરવા હુકમ કર્યો. રાણીનું શરીર ચાળણી જેવું થઈ ગયું, પણ તે પાછી ન વળી. તેણે જોયું કે હવે બાજી હાથમાં નથી. તેણે કમ્મરમાંથી કટારી કાઢીને "હર હર મહાદેવ"ની જય પોકારી પોતાના કાળજામાં ખોસી દીધી. રાણી પણ વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી ગઈ. જીતેલું યુદ્ધ હારી જવાયું. જો ભાગતા મૌગલસૈન્યનો પીછો પકડ્યો હોત અને રાણી આગલી હરોળમાં નહીં પણ પાછળ રહીને સૈન્યનું સંચાલન કરતી હોત તો કદાચ આ હાર ન થાત. પણ 'જો અને તો'નો હવે શો અર્થ? હા, હજી પણ ભૂલોમાંથી બોધપાઠ લેવો હોય તો લઈ શકાય.

એક પ્રશ્ન થાય કે રાણીએ જાતે જ પોતાના પેટમાં કટારી કેમ ખોસી દીધી? મોગલ સેનાપતિની ઈચ્છા ગમે તે ભોગે તેને જીવતી પકડવાની હતી. જો રાણી જીવતી પકડાય તો તેના સ્ત્રીશરીરની ભારે દુર્ગતિ થાય તેવી પૂરેપૂરી સંભાવના હતી. રાણી મોગલ સેનાપતિની દાનત સમજતી હતી તેથી પોતાના શરીરને દુર્ગતિથી બચાવવા તેણે પોતે જ પોતાની શહીદી વહોરી લીધી. આ પણ વીરતા જ કહેવાય. પોલીસમાં, સેનામાં કે બીજાં મહત્ત્વનાં ખાતાંઓમાં કામ કરનારી સ્ત્રીઓએ હંમેશાં સમજી લેવાનું કે તેમનું પનારું દુષ્ટો ગુંડાઓ, દુર્જનો સાથે પડતું હોય છે. તે બધા સંત–મહંત નથી હોતા. તેમણે પણ પોતાના શરીરની મર્યાદા સાચવવા હંમેશાં કેડમાં કટારી રાખવી જોઈએ અને સમય આવ્યે આત્મશહીદ થવાની હિંમત પણ કેળવવી જોઈએ, નહીં તો આવાં ભયંકર ખાતાંઓમાં નોકરી ન કરવી જોઈએ.

રાણી દુર્ગાવતી પોતાના 18 વર્ષના રાજકુમાર વીરનારાયણ સાથે સંગ્રિોરગઢના કિલ્લા આગળ રણમેદાનમાં શહીદ થઈ ગઈ.

આપણે બંનેને વંદન કરીએ અને બોધપાઠ પણ લઈએ કે ભાગતા શત્રુનો પીછો પકડીને તેને નામશેષ કરીને જ જંપીએ. મહત્ત્વના મુખ્ય માણસને યુદ્ધ કરવા આગળની હરોળમાં ન રખાય, તેનું રક્ષણ કરાય. તેનું મૃત્યુ થતાં જ સેના હારી જવાની. કહેવાની જરૂર નથી કે ગઢમંડળ રજવાડું અકબરના હાથમાં આવી ગયું.

7–11–2011

*

ક્ષમાવતી

કાશ્મીર પંડિતોનો પ્રદેશ કહેવાતો. પહેલાં વૈદિક કાળમાં આ પ્રદેશ ઋષિઓનો હતો. અહીં મહાન ઋષિઓ નિવાસ કરતા અને મહાન ગ્રંથોની રચના કરતા. જેમને આપણે હિન્દુધર્મનાં શાસ્ત્રો કહીએ છીએ તેમાંનાં કેટલાંક આ ભૂમિમાં રચાયાં હતાં.

ઋષિયુગ પૂરો થયો અને પંડિતોનો યુગ આવ્યો. યુગ શાશ્વત નથી હોતો. યુગ એક આચાર–વિચારની ધારા છે. પ્રજાનો મોટો ભાગ એક નિશ્ચિત ધારામાં વહેવા લાગે ત્યારે તેને યુગ કહેવાય. ઋષિઓમાં અને પંડિતોમાં મહત્ત્વનો ભેદ છે. ઋષિઓનું ચિંતન સંતુલિત હોય છે. તેમાં સૌનાં હિતોનો સમાવેશ હોય છે, જ્યારે પંડિતોનું ચિંતન સંતુલિત નથી હોતું. તે સ્વલક્ષી, રૂઢ અને સ્વાર્થપ્રધાન હોય છે. તેમાં દૂરદર્શિતાનો અભાવ હોય છે. ઋષિઓએ વૈદિક ધર્મનું પ્રદાન કર્યું. પંડિતોએ તેને પૌરાણિક અથવા બ્રાહ્મણધર્મમાં રૂપાંતરિત કરી દીધો.

કાશ્મીર ઉપર મુસ્લિમોનાં આક્રમણ થયાં, મુસ્લિમો માત્ર ભૂમિ માટે જ આક્રમણ નથી કરતા, તેમનો સહહેતુ પ્રજાને ઈસ્લામમાં દોરવાનો પણ હોય છે. કાશ્મીરની સામાન્ય પ્રજાને ધર્માંતરિત થવાની ફરજ પાડવામાં આવી. લાચાર પ્રજા ધર્માંતરિત થઈ પણ ગઈ. પણ પછી ઘણાં વર્ષો પછી મહારાજા ગુલાબસિંહનું શાસન આવ્યું. ધર્માંતરિત થયેલા લોકોએ તેમને પ્રાર્થના કરી કે અમને પાછા હિન્દુ બનાવી લો. મહારાજાએ ધર્માચાર્ય પંડિતોનો અભિપ્રાય લીધો. પંડિતોએ કહ્યું કે “ગધેડું ગાય ન થાય.” પુનરાવર્તન ન થયું. હવે આપણે લાતો ખાઈ રહ્યા છીએ. આ ટૂંકી દૃષ્ટિ કહેવાય. ધર્મસામ્રાજ્યમાંથી રાજસામ્રાજ્ય ઊભું થતું હોય છે અને ટકતું હોય છે. આ મહત્ત્વનો બોધપાઠ હજી પણ ગ્રહણ કરાય તો ભવિષ્ય સુધરી શકે, નહીં તો ગાઢ અંધકાર ભોગવવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.

આવા કાશ્મીરના એક ભાગને કાફિરીસ્તાન કહેવાય છે. આ મુસ્લિમોએ આપેલું નામ છે. મુસ્લિમો બિનમુસ્લિમોને કાફિર કહે છે. કાફિર એટલે ઈમાન ના લાવનાર. ઈમાન એટલે માત્ર શ્રદ્ધા જ નહીં, કુર્આન અને તેના પયગંબર ઉપર પાકી શ્રદ્ધાને ઈમાન કહેવાય છે. જે આ બંને ન માને તે કાફિર કહેવાય. તેમાં મૂર્તિપૂજા અને બહુદેવવાદ મહાઘૃણાને પાત્ર માન્યતાઓ છે. કેટલાક અતિ ચુસ્ત ધર્માંધ લોકો બિનમુસ્લિમોને તેમના નામથી બોલાવવા કરતાં કાફિર કહીને બોલાવવાનું વધુ પસંદ કરે છે.

આ પ્રદેશમાં પહેલાં હિન્દુઓ રહેતા હતા તેથી તેનું નામ જ કાફિરીસ્તાન પાડી દીધું. અત્યારે આ પ્રદેશ પાકિસ્તાન હસ્તક કાશ્મીરમાં હિન્દુકુશ પાસે આવેલો છે અને સંપૂર્ણ મુસ્લિમ થઈ ગયો છે. પણ ત્યારે એક શ્રીનગર નામના નાના ગામમાં ઘણા બ્રાહ્મણ પરિવારો રહેતા હતા. તેમાં એક પંડિત અનંતાચાર્ય પણ રહે.

અનંતાચાર્ય મહાપંડિત અને મહાજ્ઞાની. તેઓ ઘણા વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ઘરમાં રાખીને ખગોળવિદ્યા ભણાવતા. તેઓ મોડે સુધી આકાશદર્શન કર્યા કરતા અને ગ્રહો–તારાઓનો નકશો બનાવતા. તેમણે પોતાનું એક દૂરબીન પણ બનાવેલું. ભારતમાં પ્રતિભાઓની કદી કમી રહી નથી, પણ દુર્ભાગ્યવશ આવી પ્રતિભાઓને પરખવાની શક્તિ ઓછી રહી છે. પ્રતિભાના મૃત્યુ પછી જ તેની ઓળખ થાય. તેની હયાતીમાં તેની ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર થાય તેનું કારણ કદાચ આડંબરપૂજા હશે. આપણે આડંબરપ્રિય છીએ. ધૂર્ત લોકો સરળતાથી આડંબર કરીને પૂજ્ય થઈ જતા હોય છે, જેથી નિરાડંબર સાચા લોકોની ઉપેક્ષા થતી હોય છે.

અનંતાચાર્યને ત્યાં એક પુત્રીનો જન્મ થયો. નામ રાખ્યું ‘ક્ષમાવતી.’ ક્ષમાવતી હજી એક વર્ષની પણ થઈ ન હતી ત્યાં તેની માતાનું નિધન થઈ ગયું. માતા વિનાનો દીકરો અનાથ ન કહેવાય પણ દીકરી અનાથ કહેવાય. પિતા ગમેતેટલી કાળજી રાખે તોપણ તે કદી માતાની ખોટ પૂરી ન કરી શકે. કેટલીક વાર તો પિતા શત્રુ પણ થઈ જાય. જો તે બીજાં લગ્ન કરે કે પછી સંયમ ન પાળી શકે તો ડાહ્યા માણસે મા વિનાની દીકરીના ઉછેરથી બચવું જોઈએ.

પણ અનંતાચાર્ય મહાન વિદ્‌વાન અને સંયમી પુરુષ હતા. તેમણે દીકરીની ખાતર બીજાં લગ્ન ન કર્યાં અને દીકરીને જ દીકરો માનીને તેનો ઉછેર કરવા લાગ્યા. દીકરીને પૂરાં લાડકોડથી નવડાવે–ધોવડાવે, રમાડે–જમાડે અને પુષ્કળ વહાલ કરે. ક્ષમાવતી 5–6 વર્ષની થતાંથતાં તો તેની પ્રતિભા ખીલવા લાગી. પ્રતિભા જન્મજાત હોય છે. પિતાના પગલે–પગલે તે ખગોળવિદ્યામાં રસ

લેવા મંડી. પ્રાચીનકાળમાં ઘણી વિદ્યાઓ ઘરમાંથી પ્રાપ્ત થઈ જતી. તેના પ્રશ્નોથી પિતા પ્રસન્ન થતા અને મનોમન ગૌરવ લેતા કે મારા ઘરમાં કેવી સરસ્વતી જન્મી છે!

ક્ષમાવતી બાર વર્ષની થઈ ત્યાં તો તેણે ભાસ્કરાચાર્ય, વરાહમિહિર જેવા મોટામોટા ખગોળશાસ્ત્રીઓના ગ્રંથો અને સિદ્ધાંતો પચાવી લીધા. તે રાત્રે આકાશ સામે જોયા કરતી અને તારાઓનો નકશો બનાવતી. તારાઓની ગતિ, ઉદય–અસ્ત બધું ધ્યાનથી સમજવા લાગી. કેટલીક વિદ્યાઓ રસહીન હોય છે. જેમકે ગણિતવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા વગેરે. કાવ્ય–સાહિત્ય–સંગીત–કલા વગેરે વિદ્યામાં રસતરબોળ થવાય અને બીજાને તરબોળ કરી શકાય. ખગોળવિદ્યામાં શું રસ આવે? આ તારો અહીં હોય કે પણે હોય તેથી શું ફરક પડવાનો છે? પણ નીરસમાં પણ રસ આવે તો ધન્ય થઈ જવાય.

અનંતાચાર્યને લાગ્યું કે પોતે જ્યાં રહે છે તે સ્થાન વિદ્યા માટે નાનું છે. વિદ્યા, વ્યાપાર, કલા, સંગીત, નૃત્ય વગેરેનું એક ક્ષેત્ર હોય છે. જો તમે યોગ્ય સ્થાન ન ચૂંટો અને ખોટું સ્થાન ચૂંટો તો તમે મોટા હોવો તોપણ નાના થઈ જાઓ. તમને મોટા બનાવવામાં સ્થાન પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું હોય છે. હીરાનાં પડીકાં લઈને તમે શાકમાર્કેટમાં બેસો તો લોકો તમને કાછિયા જ માને. તમારે ઝવેરી–બજારમાં જ બેસવું જોઈએ. અનંતાચાર્ય પુત્રીને લઈને કાશી ગયા. કાશી વિદ્યાની નગરી. બધી વિદ્યાઓ અહીં ભણાવાય. કાશીની પ્રસિદ્ધિ વિદ્યા માટે. અનંતાચાર્યજી કાશીમાં રહેવા લાગ્યા. અને ખગોળશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, ગણિત, આયુર્વેદ વગેરે ભણાવવા લાગ્યા.

પણ હવે પિતા અનંતાચાર્યને એક ગંભીર ચિંતા થવા લાગી. ક્ષમાવતી ઉંમરલાયક થઈ ગઈ હતી. તેના માટે વર ક્યાંથી લાવવો? સામાન્ય કન્યાને પરણાવવી પણ કઠિન કામ ગણાય તો પછી વિદુષી–પ્રતિભાવતી કન્યાને પરણાવવી એ તો મહાચિંતા જ કહેવાય. જોડી મેળવવી ક્યાંથી? વિદુષી–પ્રતિભાશાળી કન્યાના બાપને દશગણી ચિંતા હોય. આમે કન્યા નામ જ ચિંતા કહેવાય, તેમાં પણ વિદુષી કન્યા તો મહાચિંતા જ કહેવાય.

ક્ષમાવતી પિતાની ચિંતા સમજી ગઈ. પિતાના જ ગુરુકુળમાં બંગાળના 24 પરગણાના ચંદ્રપુર ગામનો એક મિહિર નામનો નવયુવાન પણ ભણતો હતો. ક્ષમાવતીનું મન તેના ઉપર ઠર્યું.

લગ્નમાં સજોડાં અને કજોડાં થતાં હોય છે. સજોડાં આવાં હોય: 1. સરખું શરીર, 2. સરખો વર્ણ, 3. સરખી વિદ્યા, 4. સરખું ઐશ્વર્ય, 5. સરખું કુળ, 6. સરખો ધર્મ, 7. સરખી રુચિ અને 8. સરખો સ્વભાવ. આ આઠેને ઊલટાં કરી નાખો તો કજોડાં થઈ જાય.

1. એક ઊંચું અને બીજું ઠીંગણું હોય. 2. એક જાડું અને બીજું સળેકડા જેવું પાતળું હોય. 3. એક ગોરું અને બીજું મેશ જેવું કાળું હોય 4. એક મહાવિદ્વાન અને બીજું અભણ હોય. 5. એક ધનાઢ્ય અને બીજું દરિદ્ર હોય 6. એક ઉચ્ચકુળનું હોય અને બીજું નીચ કુળનું હોય. 7. બંનેના પરસ્પરમાં વિરોધી ધર્મો હોય. 8. બંનેની રુચિનાં ક્ષેત્રો પરસ્પરમાં વિરોધી હોય અને છેવટે બંનેના સ્વભાવ સાવ ભિન્ન હોય, તો ઘોર કજોડું થઈ જાય. કજોડું સુખી ન હોય. બાકી બધું મળતું ન હોય પણ જો સ્વભાવ મળતો હોય તોપણ લગ્નજીવન પાર પડી શકે. પણ જો સ્વભાવ જ મળતો ન હોય તો રોજની હોળી થયા કરે. લગ્નજીવનની સફળતાનો આધાર સ્ત્રી હોય છે, પુરુષ નહીં. જે સ્ત્રી સહન કરીને બધું સ્વીકારી શકે છે તે જ લગ્નજીવનને સફળ બનાવી શકે છે. તડફડ કરનારી સ્ત્રી લગ્નજીવનને લાંબો સમય માણી શકતી નથી.

કેટલીક વિદુષી સ્ત્રીઓ પોતાને યોગ્ય કોઈ વર છે જ નહીં તેવું માનીને જીવનભર કુંવારી રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમની જુવાની તો અહંભાવમાં પાર થઈ જાય છે, પણ પછી પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તે બહુ દુ:ખી થતી હોય છે. પછી તે જ એકાકીપણું વૅક્યુમ બનીને પીડા દેતું હોય છે. કેટલીક વાર તો આવી પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ પાછળથી પુરુષઘેલી થઈ જતી હોય છે અને જ્યાં–ત્યાં, ગમે ત્યાં રમકડું પણ બની જતી હોય છે. પણ હા, કોઈ એકાદ વીરાંગના છેક સુધી અડીખમ પણ રહેતી હોય છે. પરિસ્થિતિ, વાતાવરણ અને આદર્શનિષ્ઠા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે.

ક્ષમાવતીએ મિહિરને પસંદ કરી લીધો. મિહિરે ક્ષમાવતીને પસંદ કરી લીધી. જીવનમાં સુપાત્ર વ્યક્તિની પ્રાપ્તિ થવી તેથી મોટું બીજું કોઈ સદ્ભાગ્ય નથી. સુપાત્ર વ્યક્તિ સદ્ભાગ્યથી જ મળતી હોય છે. પણ સુપાત્ર વ્યક્તિ સાથે ટકી રહેવું તે તેથી પણ મોટું

સદ્ભાગ્ય કહેવાય. બંનેના શુદ્ધ પ્રેમમાં અનંતાચાર્ય આડા ન આવ્યા. તેમણે બંનેને મોકળાશ આપી. કાશ્મીરી અને બંગાળી બ્રાહ્મણોમાં કોણ ઊંચા અને કોણ નીચાની પંચાતમાં અનંતાચાર્ય ન પડ્યા. તેમણે વિચાર્યું જે કામ કરવાની મારી જવાબદારી હતી તે ક્ષમાવતીએ જાતે કરી લીધું. શાંતિ થઈ. સંમત થવા જેવી જગ્યાએ પણ વડીલો સંમત ન થાય અને આડા થાય તો સંતાનો સુખી ન થાય.

ક્ષમાવતી અને મિહિરનાં લગ્ન નક્કી થયાં, પણ એવામાં એક વિકટ પ્રશ્ન ઊભો થયો. બંગાળના ચંદ્રપુરના રાજા કાશીએ આવ્યા. તેમની માતાને કાશીની યાત્રા કરવી હતી તે કરાવવા માટે આવ્યા. તેમણે કાશીના બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મભોજન કરાવ્યું. તીર્થયાત્રા શ્રદ્ધાથી થાય. શ્રદ્ધા કદી લૂખી ન હોય. યોગ્યપાત્રમાં યથાશક્તિ દાન–દક્ષિણા જરૂર આપવાં. તીર્થો પ્રત્યે ઘૃણા થાય તેવા કડવા અનુભવો થાય છે, તોપણ શ્રદ્ધાળુ લોકો યથાસંભવ દાન કરતા જ હોય છે. તેમાં પણ જે મોટા લોકો હોય, જેમની મોટી પ્રસિદ્ધિ હોય તેમણે તો કાંઈ ને કાંઈ કરતા જ રહેવું જોઈએ. પ્રસિદ્ધિ પણ સતત ભાડું માગતી હોય છે.

રાજાને ખબર પડી કે આપણા પુરોહિતનો દીકરો મિહિર અહીં ભણે છે અને બહુ મોટો વિદ્વાન થયો છે. તેમણે મિહિરને બોલાવ્યો, બધા સમાચાર પૂછ્યા અને પછી ચંદ્રપુર આવવા આગ્રહ કર્યો. તીર્થમાં કે વિદેશમાં જનારા માણસે પોતાની ભૂમિનાં સગાં–સંબંધીને શોધી કાઢવાં, તેમને મળવું અને ઉપયોગી થવું કે ઉપયોગ લેવો. રાજાના આગ્રહને મિહિર અસ્વીકારી ન શક્યો. પણ ક્ષમાવતીનું શું? જો ક્ષમાવતી બંગાળ આવવા તૈયાર ન થાય તો? તેને મૂકીને જવાય નહીં. ક્ષમાવતી બંગાળ જવા તૈયાર થઈ ગઈ. પતિના પગલેપગલે ચાલવાની તૈયારી હોય તેણે જ લગ્ન કરવાં જોઈએ. પતિનાં પગલાંથી ઊંધાં ચાલવાની વૃત્તિવાળી કન્યાએ લગ્ન કરવાં જ ન જોઈએ અથવા પછી કોઈ ગુલામવૃત્તિના કાપુરુષને શોધી લેવો. પત્નીની અનુકૂળતાથી જ પતિ સફળ થતો હોય છે. પત્નીના પગલેપગલે ચાલનારો પતિ પણ હોય છે, પણ જો પત્ની મહાન હોય તો તેમાં કશું ખોટું નથી, પત્ની પણ અગ્રગન્તા થઈ શકે છે, પણ માત્ર અહંમન્યા હોય તો તેના અહંકારને પોષણ ન અપાય.

હવે પ્રશ્ન અનંતાચાર્યનો રહ્યો. અનંતાચાર્ય હવે વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા. તેમનું શું કરવું? કાશીમાં તે વિદ્વાનોમાં સારી રીતે જામ્યા હતા. જીવનમાં જામવું પણ એક મહત્ત્વની સફળતા જ કહેવાય. જે કદી ક્યાંય જામતા જ નથી, ને ભાગંભાગ કરતા જીવન વિતાવે છે તે સફળ નથી થતા.

મિહિર અને ક્ષમાવતીએ મળીને અનંતાચાર્યને બંગાળ આવવા સમજાવ્યા. અનંતાચાર્યને કાશી છોડવું ન હતું. વિદ્વાનને વિદ્વાનો વચ્ચે જ ગમે. પણ એક તરફ કાશી અને બીજી તરફ ક્ષમાવતી હતી. પોતાની વહાલી દીકરીને એકલી મૂકવી અને પછી પોતે એકલા રહેવું બંનેમાં ત્રાસ જ ત્રાસ હતો. એકાકી જીવન કોઈ વીતરાગ જ જીવી શકે. પણ વીતરાગ થવા કરતાં પ્રીતરાગ થવું વધુ કલ્યાણકારી થઈ શકે. વીતરાગને કદાચ મોક્ષ હોય તો મળે પણ પ્રીતરાગને તો અહીં પ્રત્યક્ષ જ પ્રેમ મળે. વિશુદ્ધ પ્રેમ જ અમૃત છે અને પ્રેમ જ મોક્ષ છે. પ્રેમને ઠોકર મારીને વીતરાગ થનાર જીવનદ્રોહી થઈ જતો હોય છે. અનંતાચાર્યે પણ બંગાળ જવાની તૈયારી બતાવી. પ્રશ્ન ઊકલી ગયો. પરિવારના પ્રશ્નો એકબીજાને અનુકૂળ થવાથી ઉકેલાતા હોય છે. જેને લોકોને અનુકૂળ કરતાં આવડે છે તે વિજેતા છે, પણ જેને અનુકૂળ થતાં આવડે છે તે સંત છે, મહામાનવ છે. કાંઈક જતું કરીને જ અનુકૂળ થવાય છે. કાંઈક જતું કરવું તે જબરો ત્યાગ છે. પોતાનો કક્કો જ ખરો કરવો તે ત્યાગ નહીં હઠ છે. હઠથી પરિવાર તૂટી જાય.

બાપ–દીકરી અને ભવિષ્યમાં થનારો જમાઈ ત્રણે બંગાળ–ચંદ્રપુર પહોંચ્યાં. થોડા જ સમયમાં મિહિર અને ક્ષમાવતીથી રાજા પ્રભાવિત થઈ ગયો. ગુણપ્રભાવ અને વિદ્યાપ્રભાવ વ્યક્તિને શત્રુઓ વચ્ચે પણ સન્માનિત કરી દેતા હોય છે. સ્વયં રાજાએ જ પોતે બંનેનાં ધૂમધામથી લગ્ન કરાવી દીધાં. શક્તિ હોય તો વર–કન્યાએ ધૂમધામથી લગ્ન કરવાં જોઈએ શક્તિ ન હોય તો નહીં. લગ્ન જેવા અરમાન–પ્રસંગોમાં પણ જે સાદાઈની હઠ કરતા હોય છે તે વેદિયા કહેવાય. હા, જો શક્તિ ન હોય તો જ સાદાઈથી લગ્ન કરવાં જોઈએ.

પણ આ ધૂમધામ રાજપંડિતોને ન ગમી. રાજાની સભામાં ઘણા પંડિતો હતા. રાજા પંડિતોને આશ્રય આપતો. કેટલીક વિદ્યાઓ આશ્રયદાતાની અપેક્ષા રાખતી હોય છે. બધી વિદ્યાઓ પગભર નથી હોતી. જે વિદ્યા પગભર ન હોય અને આશ્રય પણ ન હોય તે

આપોઆપ લુપ્ત થઈ જતી હોય છે. તેથી જે વિદ્યા અર્થકરી ન હોય પણ મહત્ત્વની હોય તેવી વિદ્યાને આશ્રય આપવો જ જોઈએ. રાજાની પાસે આશ્રિત પંડિતોનું બહુ મોટું મંડળ હતું. મિહિર અને ક્ષમાવતીનાં ધૂમધામપૂર્વક થયેલાં લગ્નથી પંડિતોમાં ખળભળાટ મચી ગયો. પંડિતો અભિમાન અને ઈર્ષ્યા વિનાના નથી હોતા. જો હોય તો સોનામાં સુગંધ આવી જાય. તો–તો તે મહાસંત થઈ જાય. દિનપ્રતિદિન ક્ષમાવતીનો વિદ્યાપ્રભાવ વધવા લાગ્યો. પ્રભાવ વધવો એ પણ ઈર્ષ્યાનું કારણ બનતું હોય છે. રાજકારણમાં કોઈનો પ્રભાવ વધે તો કોઈનો ઘટાડીને જ વધે. જેનો પ્રભાવ ઘટે તે ચૂપ ન રહે. જીવનમાં ગુણશત્રુઓ પણ હોય છે. તમે કોઈનું કશું ન બગાડ્યું હોય તોપણ તમારા ગુણો જ તમારા શત્રુ થઈ જાય. તમને લોકો સારા કહે છે તો તે પણ અમુક લોકોથી સાંભળી શકાતું નથી. પંડિતો, કથાકારો, સાહિત્યકારો, અદાકારો, કલાકારો વગેરે આવી હીનવૃત્તિથી મોટા ભાગે પીડાતા હોય છે.

ધીરે–ધીરે ક્ષમાવતીની વિરુદ્ધમાં પંડિતોનું એક મંડળ તૈયાર થઈ ગયું. રાજા આગળ ભયના કારણે કોઈ કશું બોલી નહોતું શકતું પણ અંદરથી બધા બળ્યા કરતા હતા. આને ઈર્ષ્યાગ્નિ કહેવાય. આ મંડળ કોઈ તકની રાહ જોતું હતું. તેવામાં તક આવી ગઈ.

બંગાળમાં બહુ મોટો ધરતીકંપ થયો, બહુ મોટી જાનમાલની હાનિ થઈ. ચારે તરફ હાહાકાર થઈ ગયો. ત્યારે 1742ની ઈસવીસન ચાલી રહી હતી. રાજાએ પ્રજાને ઘણી મદદ કરી, પણ તેના મનમાં રહી–રહીને પ્રશ્ન થયા કરતો હતો કે આ ધરતીકંપ થયો કેમ? મેં તો કાંઈ પાપ કર્યાં નથી. મારી કોઈ ભૂલ થઈ હોય તો મને સજા મળે. મારી પ્રજાનો આવો કચ્ચરઘાણ કેમ નીકળી ગયો? ત્યારે આવા કુદરતી કોપ વિશે લોકો સચોટ કારણ શોધી શક્યા ન હતા. લોકો જાત–જાતની વાતો કરતા. તેમાં પણ ધાર્મિક ક્ષેત્ર તો શ્રદ્ધા કરતાં અંધશ્રદ્ધામાં જ વધુ રાચતું રહેતું. તેથી કશો સચોટ નિર્ણય થઈ શકતો નહીં. હજી વિજ્ઞાનના દરવાજા બરાબર ખૂલ્યા ન હતા.

રાજાએ ધરતીકંપનું કારણ જાણવા પંડિતોની સભા બોલાવી. હવે પંડિતોને તક મળી ગઈ. બધાએ મળીને એકમતથી કારણ આપ્યું: માતા કાલિકા કોપી છે. તેણે પોતાનું ખપ્પર ભરવા હાહાકાર મચાવ્યો છે.

સભામાં ક્ષમાવતી સૌથી જુદી પડી. તેણે કહ્યું કે "આવો કોઈ દેવીનો કોપ નથી. આ તો પૃથ્વીમાં અવારનવાર થતા પરિવર્તનનું પરિણામ છે. અંદરની પૃથ્વી સ્થિર નથી. ભયંકર લાવા ખદબદી રહ્યો છે. તે જ્યારે ગૂંગળાય છે ત્યારે વિસ્ફોટ કરી બેસે છે. તેને સહન કરી લેવો અને ભવિષ્યમાં થનારા આવા ધરતીકંપથી બચવા યોગ્ય ઉપાયો કરવા એ જ સાચો માર્ગ છે."

પંડિતોએ હાહાકાર મચાવ્યો: ક્ષમાવતી નાસ્તિક છે. તે માતાને માનતી નથી. રાજા ગૂંચવાયો. તેની વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિ હજી ખૂલી ન હતી. તે પંડિતોના મત તરફ ઝૂક્યો અને પૂછ્યું કે "માતા કાલિકાને પ્રસન્ન કરવા અને ફરી આવો પ્રકોપ ન થાય તે માટે શું કરવું જોઈએ?"

પંડિતોએ એકમતથી જવાબ: "બલિદાન! બલિદાન! કોઈ સુલક્ષણી સ્ત્રીનું બલિદાન!"

બધાની નજર ક્ષમાવતી ઉપર પડી. આનાથી વધુ બીજી કોણ સુલક્ષણી હોય? રાજાને પણ વાત ઠીક લાગી. વિજ્ઞાન વિનાનું જ્ઞાન અધૂરું તો હોય જ, ઘણી વાર આંધળું પણ હોય. અધૂરું જ્ઞાન સારું પણ આંધળું ખોટું. પંડિતોની ધર્મસત્તા અને રાજાની રાજસત્તા ભેગી થઈ, વિજ્ઞાન દબાઈ ગયું. ક્ષમાવતીનું બલિદાન લેવાઈ ગયું. મિહિર અને અનંતાચાર્ય ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રોતા રહ્યા!

7–11–2011

*

એની બીસેન્ટ

વિકાસનું મૂળ અસંતોષ છે. જેને જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રનો સંતોષ હોય છે તે સુખી તો હોય છે પણ તેનો વિકાસ નથી થતો. સંતોષ અને અસંતોષનાં જુદાજુદા ક્ષેત્રો હોય છે. જેમકે ધન, વિદ્યા, સત્તા, પરિવાર, પ્રતિષ્ઠા વગેરે. આ બધાં ક્ષેત્રોમાં કેટલાક અસંતોષો દૂર કરી શકાય છે, પણ કેટલાક દૂર કરી શકાતા નથી. ખાસ કરીને પારિવારિક અસંતોષ. પરિવારમાં પણ પતિ–પત્નીનો પરસ્પરનો અસંતોષ બહુ ભારે હોય છે. અસંતોષમાંથી એલર્જી–નફરત થાય અને નફરતમાંથી શત્રુતા થઈ જાય તો ભયંકર પરિણામ આવી શકે છે. અસંતોષમાંથી બે રસ્તા નીકળે છે. એક તો સંબંધવિચ્છેદ અને બીજો અધ્યાત્મમાર્ગ. પશ્ચિમની એક સારી વાત મને લાગે છે. જ્યાં સુધી આત્મીયતા હોય ત્યાં સુધી જ સંબંધ રાખવો. આત્મીયતા ન રહે તો માત્ર દેખાવ પૂરતો જ સંબંધ ન રાખવો, ખસી જવું–તું તારે રસ્તે અને હું મારે રસ્તે. પછી એકબીજાને નડવું નહીં કે આડે આવવું નહીં. વ્યાપાર કે રાજકારણના ક્ષેત્રમાં વ્યાવહારિક–કૃત્રિમ–સંબંધ પણ ચાલી શકે, કારણ કે ત્યાં કદી આત્મીય સંબંધ હોતો જ નથી. આપણી વાત જુદી છે. આપણે પહેલાં તો આત્મીય સંબંધ ઓછો બાંધીએ છીએ અને કદાચ બાંધ્યા પછી આત્મીયતા સમાપ્ત થઈ જાય તો ખસી શકતા નથી. પછી મનમેળ વિનાના ઢસરડા કરતા રહીએ છીએ કદાચ ખસવું પડે અને ખસીએ તો દુશ્મન થઈને ખસીએ છીએ અને નડવાનું શરૂ કરી દઈએ છીએ. આ યોગ્ય ન કહેવાય.

લંડનમાં એક ધાર્મિક દંપતી રહે, પણ બંને વચ્ચે આત્મીયતા જાગી નહીં. દામ્પત્ય બે રીતે ચાલે, ડહાપણથી અને પ્રેમથી. આ બંને હોય તો ધન્ય–ધન્ય થઈ જવાય. પણ એ બંને ન હોય તો દામ્પત્ય જામે જ નહીં. પછી કુરુક્ષેત્ર જામે. પારિવારિક કુરુક્ષેત્રમાં જે સજ્જન હોય તે જ માર ખાય. તેને જ સહન કરવાનું આવે. દુર્જન જીતે નહીં પણ બાજી બગાડે. બગાડવું એ જીતવું નથી. સુધારવું એ જીતવું છે. દુર્જન બગાડી તો શકે છે, સુધારી નથી શકતો. સજ્જન સુધારી ન શકે તો બગાડતો તો નથી જ.

પત્નીનું નામ એની. એનીને પતિથી કદી સંતોષ ન થયો. તેમ છતાં તે બે બાળકની માતા થઈ ગઈ! કેટલીક વાર પ્રેમ વિનાના સેક્સથી બાળકોની લંગાર લાગી જતી હોય છે, તો ઘણી વાર ભરપૂર પ્રેમ હોવા છતાં એકે બાળક દેખાતું નથી. એનીને પતિ પ્રત્યેના અસંતોષની ભરપાઈ બાળકોમાં થઈ ગઈ–અથવા કહો કે તે બાળકોમાં મન લગાવીને સંતોષ કરવા લાગી. જે સંતોષ મનને સમજાવીને કર્યો હોય તે દૃઢ ન હોય પણ જે સંતોષ આપોઆપ થયો હોય તે જ દૃઢ હોય. એનીનો સંતાનસંતોષ મનને સમજાવીને થયેલો હતો. મનને સમજાવતાં આવડે તેને જ ડહાપણ કહેવાય. જે મનના વેગે ઊડવા લાગે તે પછડાટ વિનાનો ન હોય. પછડાટ હાડકાં ભાંગી નાખે. જીવનનાં હાડકાં સુખ–શાંતિ છે. મોટા ભાગના ડાહ્યા માણસો મન મનાવીને જીવન જીવતા હોય છે. એનીએ બાળકોમાં મન મનાવી લીધું અને તેના સહારે જીવન જીવવા લાગી. જીવનને સહારો જોઈએ. સહારા વિનાનું જીવન નિરાધાર થઈ જાય. ચાર સહારા મહત્ત્વના છે: 1. તનનો સહારો, આરોગ્યથી. 2. મનનો સહારો, સ્વભાવથી. 3. ધનનો સહારો, આજીવિકાથી; અને 4. જનનો સહારો, લાગણીથી. આ ચારેમાં લાગણીનો સહારો સૌથી મહત્ત્વનો છે. માણસને જીવનમાં લાગણી ઢોળવાનો અને પામવાનો એક સહારો જોઈએ. જો આ ન હોય તો જીવન ખાલીખાલી લાગે. ખાલીપો મારી નાખે.

એનીનું જીવન પતિથી તો ન ભરાયું પણ બાળકોથી ભરાયું. ભરાયેલું જીવન જ સુખી હોય છે. એકાકી માણસ સતત ખાલીપો અનુભવતો હોય છે.

જેના જીવનમાં બહુ મોટો વળાંક આવવાનો હોય છે તેના જીવનમાં પ્રચંડ આઘાત આવતો હોય છે. લંડનમાં ત્યારે મહારોગ ફેલાઈ ગયો અને જોતજોતામાં એનીનાં બંને બાળકો મરી ગયાં. એનીને પ્રચંડ આઘાત લાગ્યો–એવો આઘાત કે તેની ઈશ્વર ઉપરથી શ્રદ્ધા જ ઊઠી ગઈ. તે એકલી–એકલી બોલતી: “મેં તારું શું બગાડ્યું હતું? તેં મારાં બંને બાળકો લઈ લીધાં?”, “તને કોણ પરમદયાળુ કહે છે? જો તું હોય તો તારા જેવો કોઈ ક્રૂર નથી” વગેરે. શ્રદ્ધા પણ અપેક્ષાવાળી હોય તો તે કપરા કાળમાં ટકતી નથી. તેથી ગીતામાં ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં અપેક્ષા વિનાના ભક્તને શ્રેષ્ઠ માન્યો છે.

“જ્ઞાનીત્વાત્મૈવ મે મનમ્ ”

જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે.

પણ આઘાતથી આવેલી નાસ્તિકતા શાંતિ નથી આપતી. તેના મનમાં અશાંતિ ખદબદી રહી છે. પતિથી તો પ્રથમથી જ અલગ થઈ ગઈ હતી, હવે બાળકો વિનાની એકલી એનીને સમય કેમ પસાર કરવો? સંયુક્ત પરિવારમાં સમય પસાર કરવાનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. લડે–ઝઘડે પણ બધાં સાથે રહે. સમય પસાર થતો રહે. પણ જેને પરિવાર જ નથી, ક્યાંય બેસવાની કે વાત કરવાની જગ્યા જ નથી, તેને સમય કેમ વિતાવવો? પશ્ચિમમાં કોઈ નવરું ન હોય, નવરું હોય તોપણ કોઈ કોઈના ત્યાં જાય નહીં. આવી પ્રથા જ નથી. ત્યારે ટી.વી. જેવાં મનોરંજનનાં સાધનો પણ ન હતાં. એકાકી માણસ ગાંડું જ થઈ જાય. કદાચ એટલે જ પશ્ચિમમાં મનોરોગીઓનું પ્રમાણ વધારે હશે!!

એનીના ઘરની નજીક એક બગીચો. ત્યાંના બાંકડા ઉપર કલાકો સુધી એની ગુમસૂમ બેસી રહે. કશું સમાધાન નથી, શાંતિ નથી. અંતરપીડાને કોઈ સમજતું નથી, સમજાવી શકાતી નથી. ધુમાડો અંદર ને અંદર ગોટાયા કરે છે. ધુમાડો કાઢવાની ઘરમાં જેમ ચીમની હોય છે તેમ જીવનમાં પણ ધુમાડો કાઢવાની એક ચીમની જોઈએ. હવે લોકોએ ચીમની શોધી કાઢી છે–"લાફિંગ ક્લબ."

એની પોતે જ પોતાનાથી કંટાળી ગઈ. ત્રાસી ગઈ. સમુદ્રમાં તોફાન આવે તો માઝી નૌકાને બચાવે, પણ માઝી પોતે જ પોતાની નૌકાને ડુબાડે તો "ઉસે કૌન બચાયે?" એનીએ આત્મહત્યા કરી લેવાનો નિર્ણય કર્યો. સુખી માણસ કદી આત્મહત્યા ન કરે, કારણ કે જીવન જીવવા જેવી વસ્તુ છે. મર્યા પછીના સ્વર્ગની કશી ખાતરી નથી. જે છે તે અહીં જ છે. પણ અહીં નરક જ નરક થઈ ગયું હોય તો? કેવી રીતે જીવવું? દુર્બળ માણસો આત્મહત્યા નથી કરી શકતાં–ભલે તે ઘોર અપમાન સહે, અત્યાચાર સહે, ભૂખે મરે કે ટાઢમાં થરથરે. આત્મહત્યા કરવામાં પણ પરાક્રમ જોઈએ, વીરતા જોઈએ. પ્રત્યેક સ્ત્રી જૌહર ન કરી શકે અને પ્રત્યેક પુરુષ કેસરિયાં પણ ન કરી શકે. બંનેમાં વીરતા જોઈએ. શિયળવતી જ જૌહર કરે, શિયળ પોતે જ વીરતા છે.

એનીએ વિષની શીશી ખરીદી અને રોજના બગીચામાં જઈને બાંકડા ઉપર બેસીને ગટગટાવી જવાનું નક્કી કરી બગીચામાં પહોંચી ગઈ. બગીચો સૂમસામ હતો. હજી લોકોની અવરજવર શરૂ થઈ ન હતી. એની જઈને રોજના બાંકડા ઉપર બેઠી. ચારે તરફ જોયું, કોઈ નથી. તેણે શીશી કાઢી, બૂચ ખોલ્યું, મોઢા આગળ લઈ ગઈ, તો પાછળથી અવાજ આવ્યો: "ઊભી રહે. ભારત જા. ભારત જા." એનીએ પાછળ જોયું, કોઈ ન હતું. ભ્રમ હશે. ફરીથી શીશી મોઢા આગળ લઈ ગઈ. ફરી પાછો એનો એ જ અવાજ આવ્યો. એનીએ શીશી ફેંકી દીધી. જીવનમાં કોઈકોઈ વાર દૈવી પ્રેરણા પણ મળતી હોય છે. તે વિચારમાં પડી ગઈ: આ કોણ બોલ્યું? કેમ બોલ્યું? લાંબા મનોમંથન પછી તેણે ભારત જવાનો નિર્ણય કર્યો. આને દૈવી પ્રેરણા કહેવાય. જીવન માત્ર પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ નથી ચાલતું. કેટલીક વાર કોઈ બીજું પરિબળ પણ જીવન ચલાવે છે.

એક દિવસ એની ભારતમાં જતા જહાજમાં બેસી ગઈ. ભારત ત્યારે અંગ્રેજોનું ગુલામ હતું. તેમ છતાં ભારતને પશ્ચિમી લોકો ત્રણ રીતે મૂલવતા: 1. ભારત ભૂવા–મદારીઓનો દેશ છે. 2. ભારત હજારો પંથો–સંપ્રદાયોનો બહુરંગી દેશ છે અને 3. ભારત આધ્યાત્મિક દેશ છે. અનેક દોષો હોવા છતાં કોઈકોઈ અધ્યાત્મભૂખવાળા ભારત તરફ આવતા અને અધ્યાત્મને જાણવા–સમજવા પ્રયત્ન કરતા.

એની જિજ્ઞાસુ હતી અને જિજ્ઞાસુવૃત્તિવાળાં માણસો ઘણાં પુસ્તકો વાંચતાં હોય છે. આવા બહુવાચનથી તેમની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થતી હોય છે અને જ્ઞાનવૃદ્ધિ થતી હોય છે. ત્યારે રશિયામાંથી મૅડમ બ્લેવેટ્સ્કીના વિચારોએ જિજ્ઞાસુઓમાં આકર્ષણ જગાવેલું. વિચારવાન પુરુષો, વિચારવાન વર્ગમાં પ્રભાવ નાખતા હોય છે. બધા જ લેખકો વિચારવાન નથી હોતા. વિચારમાંથી ચિંતન અને ચિંતનમાંથી સિદ્ધાંત પ્રગટતો હોય છે. સિદ્ધાંતમાંથી આચાર અને આચારમાંથી પરિણામ પ્રાપ્ત થતું હોય છે. ત્યારે યુરોપ યુદ્ધોથી ખદબદતું હતું. કેટલાંક તો ધર્મ નિમિત્તે થનારાં યુદ્ધો હતાં. ખ્રિસ્તીધર્મના અનેક સંપ્રદાયો પરસ્પર ભારે વિખવાદ અને ઘૃણા ફેલાવતા હતા, તેથી લોકો પરસ્પર ઘૃણાભાવથી જીવતા હતા. સંપ્રદાયો ઘૃણા વિનાના ભાગ્યે જ હોય છે. જે સંપ્રદાય જેટલો ચુસ્ત, તેની ઘૃણા પણ તેટલી જ પ્રબળ. ધર્મ એટલો પ્રબળ થઈ ગયો હતો કે ધર્મગુરુઓ ઘણા લોકોને ધર્મદ્રોહ કર્યાનો આરોપ મૂકીને જીવતા બાળી મૂકતા હતા. યુરોપમાં આવી રીતે 70000 માણસોને જીવતા બાળી મુકાયા હતા. આમાંથી પ્રજા બે રીતે મુક્ત થઈ શકે તેમ હતી. એક તો ધર્મમાત્રનો ત્યાગ, જે સામ્યવાદી પ્રણેતા કાર્લ માર્ક્સે કહ્યો હતો. અને બીજો ધર્મમાત્રનો સમન્વય.

ધર્મમાત્રનો ત્યાગ, અર્થાત્ ટોટલ નાસ્તિકતા શક્ય જ ન હતી. પૂરી પ્રજાને મારીઝૂડીને પણ નાસ્તિક બનાવી શકાતી નથી, કારણ કે શ્રદ્ધા એ તેની દૈવી દેન હોય છે. બીજું, જે હેતુથી આસ્તિકતાનો ત્યાગ કરવાનું કહેવાયું હતું તે હેતુ તો નાસ્તિકતામાં પણ વધુ પ્રબળ વિદ્યમાન હતો, અર્થાત્ જનહિંસા. આસ્તિકો જનહિંસા કરતા હતા તો નાસ્તિકો પણ તેથી વધારે જનહિંસા કરતા અને સત્તાના જોરે ધર્મવિમુખ થવા ફરજ પાડતા હતા. તેથી નાસ્તિક ક્ષેત્ર ઘૃણામુક્ત, હિંસામુક્ત થઈ શકતું ન હતું. ખરેખર તો 'હ'કાર કરતાં 'ન'કાર વધુ પ્રબળ ઘૃણા ફેલાવે છે. ઈશ્વર છે એ હકાર છે. ઈશ્વર નથી એ નકાર છે. નકારની પ્રબળતા હકારવિરોધી થઈ જવાથી દબાણ, હિંસા વગેરે દોષો આપોઆપ વધી જતા હોય છે.

મૅડમ બ્લેવેટ્સ્કીએ બીજો રસ્તો કાઢ્યો, જે ભારતમાં સેંકડો વર્ષોથી ક્રિયાન્વિત હતો. તે હતો બધા ધર્મોના સદાંશોનો મેળ કરી સમન્વય કરવો. કોઈને કશું ખોટું કહેવું નહીં ખોટું હોય તોપણ તેની ઉપેક્ષા કરવી અને જે સારું–સારું હોય તેનો સ્વીકાર કરી મેળ કરવો. આ બધા ધર્મોના મેળને નામ આપ્યું "થિઓસોફિકલ સોસાયટી." આ જ વલણને મહાત્મા ગાંધીજીએ "સર્વધર્મસમભાવ" અથવા સહિષ્ણુતા કહી. ભારતમાં હજારો સંપ્રદાયો હતા તોપણ બધા હળીમળીને, સંપીને રહેતા હતા. આ હળીમળીને રહેવાની વૃત્તિથી બહુદેવવાદ વિકસ્યો અને સ્થિર થયો. હિન્દુઓ માનતા હોય છે કે "મારોય દેવ ખરો અને તારોય દેવ ખરો. બધા દેવો ખરા." પરમાત્મા એક જ હોવા છતાં જે કોઈ જે ભાવથી ઉપાસના કરે છે તેને તેવા ભાવથી મળે છે. આમાં નકાર ઓછા હોવાથી ઘૃણા ઓછી છે અથવા નથી. હિન્દુઓ અનેક દેવોની સાથે પીર–ઓલિયાની દરગાહો અને જિસસને પણ પૂજી શકે છે. બુદ્ધ અને મહાવીર તો તેના આત્મીય ભગવાન છે. ભિન્ન ભગવાન પૂજવાને કારણે કોઈ હિન્દુને કોઈ ધર્મગુરુએ જીવતો બાળ્યો નથી. તેથી એક જ ગામમાં જુદા–જુદા દેવોનાં મંદિરો હોય છે અને કેટલીક વાર તો એક જ મંદિરમાં એકસાથે ઘણા દેવો પ્રસ્થાપિત હોય છે. આ બધો મેળ કહેવાય.

ઈસ્લામ કે ક્રિશ્ચિયાનિટી આવો મેળ કરી શકતાં નથી. મૂર્તિપૂજા પ્રત્યે અને બહુદેવવાદ પ્રત્યે ઘોર ઘૃણાનો નકાર હોવાથી સત્તાધારી રાજા કે સુલતાનોએ મહાવિનાશ અને મહાવિધ્વંસ કર્યાનો ઇતિહાસ છે. જે ધર્મથી લોકો સુખી થવાના હોય તે ધર્મ જ પરસ્પર ઘૃણા અને વેરઝેરનું કારણ બની જાય, તેથી સામ્યવાદીઓએ ધર્મનો જ નાશ કરવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો, પણ સફળ ન રહ્યા. નાસ્તિકતા પોતે જ એક કટ્ટર સંપ્રદાય બની ગઈ અને તેણે પણ ઘૃણા અને હિંસા ફેલાવવા માંડી.

બ્લેવેટ્સ્કીની વાત યુરોપના પ્રૌઢ લોકોને ગમવા લાગી હતી. જોતજોતાંમાં થિયોસોફીના વિચારો ફેલાવા લાગ્યા. જળજહાજમાં સમય કાઢવા જે પુસ્તકોનો ઢગલો એનીએ સાથે લીધેલો તેમાંથી બ્લેવેટ્સ્કીનાં બે પુસ્તકોએ એનીને બહુ પ્રભાવિત કરી. તેને થયું કે વિશ્વકલ્યાણ માટે આ જ માર્ગ સાચો છે. આ માર્ગે જ લોકોને વાળવા જોઈએ. પશ્ચિમની એક ખાસ ખાસિયત એ છે કે જો તેમના મગજમાં તમારા વિચારો ઊતરી જાય તેનો નો નિર્ભય થઈને સ્વીકાર કરે અને તરત જ આચરણમાં મૂકે. આપણે આવું નથી કરી શકતા. એક તો શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી વાચનનું પ્રમાણ ઓછું છે. વાંચનારો વર્ગ ચીલાચાલુ ગ્રંથો વાંચતો હોય છે. વૈચારિક ક્રાન્તિવાળા લેખકો ઓછા હોય છે અને તેના વાચક પણ ઓછા હોય છે અને સ્વીકારીને આચરણમાં મૂકનારા તો બહુ જ ઓછા હોય છે તેથી ભારતમાં ક્રાન્તિ થતી નથી.

મૅડમ બ્લેવેટ્સ્કીનાં પુસ્તકોએ એનીને ઝકઝોરી નાંખી. તે નાસ્તિકતામાંથી આસ્તિકતા તરફ વળી. નિરાશાવાદની જગ્યાએ આશાવાદે સ્થાન લીધું. તેને પોતાને જ ખ્રિસ્તીધર્મમાં પૂરું સમાધાન થતું ન હતું. પણ હવે તેની દિશાઓ ખૂલી ગઈ, વિસ્તૃત થઈ ગઈ અને ઘણી વાતો સમજાવા લાગી.

એનીના જહાજને મદ્રાસ પાસે લાંગરવામાં આવ્યું. તે પ્રથમ વાર ભારત આવી હતી. બધા કાળા–કાળા, માત્ર કેડ ઉપર અડધી લૂંગી લપેટેલા માણસો જોયા, પણ તેને ઘૃણા ન થઈ. ચામડીનો કલર તથા માણસનો હુલિયો પણ આકર્ષણ–ઘૃણાનું કારણ બનતા હોય છે, પણ જે લોકો ચામડીથી ઊંડે ઊતર્યા હોય છે તે અંદરના માણસને જોતાં હોય છે. અંદરનો માણસ ગોરો–કાળો નથી હોતો, માત્ર માણસ જ હોય છે. સત્યશોધકે ચર્મવાદથી મુક્ત થવું જ જોઈએ.

એનીએ મદ્રાસને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી. પ્રત્યેક પ્રજામાં એક અભિજાતવર્ગ હોય છે, અર્થાત્ ભણેલોગણેલો સુખી–સાધનસંપન્ન વર્ગ. મોટા ભાગે આ વર્ગ જ પૂરી પ્રજાને પ્રેરણા આપતો હોય છે અને ચલાવતો પણ હોય છે. એનીએ ઉપરના

અભિજાત વર્ગને પકડ્યો. મોટા ભાગે બ્રાહ્મણો, અધિકારીઓ, સાહિત્યકારો, લેખકો વગેરે. એનીની માફક આ વર્ગમાં પણ ધર્મ માટેનો અસંતોષ હતો જ. સૌને થિયોસોફી વિચારધારામાં પોતાનું સમાધાન લાગ્યું. આમાં કોઈએ પોતાનું તિલક ભૂંસી નાખવાનું ન હતું, નામ બદલવાનું ન હતું, વેશ બદલવાનો ન હતો, માત્ર વિસ્તૃત થવાનું હતું. કશું છોડ્યા વિના વિસ્તૃત થવામાં કશી અડચણ ન પડતી. સૌએ ભાગ લીધો. માત્ર મુસ્લિમોએ જ બહુ રસ ન લીધો.

ત્યારે ભારતની થિયોસોફિક સોસાયટીના અધ્યક્ષ કર્નલ આલકોટ હતા. તેમનું 1907માં મૃત્યુ થઈ ગયું. આ જગ્યાએ ડો. એની બિસેન્ટની પસંદગી થઈ. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કે સંસ્થાને નેતા સારો મળે તો તેનો વિસ્તાર થાય. એનીએ થિયોસોફિકલ સોસાયટીનો જોરજોરથી પ્રચાર કરવા માંડ્યો.

દક્ષિણભારતમાં તેમને એક કિશોર મળ્યો. નામ તેનું જે. કૃષ્ણમૂર્તિ. પ્રતિભા અને દૈવી શક્તિનો પુંજ. એકાકી જીવનમાં જાણે નવો ભાવ પ્રવેશ્યો. વૃદ્ધાવસ્થામાં એકાકી જીવન કોઈ પુત્ર કે પુત્રીની ઝંખના કરતું હોય છે. જે. કૃષ્ણમૂર્તિએ ખાલીપણું પૂરું કર્યું. એનીને વિચાર આવ્યો. ભારતીય પરંપરા પ્રમાણે આ યુવાનને ભગવાનનો અવતાર ઘોષિત કરી દેવાય તો બહુ જ આવકાર મળે. સદીઓથી અવતારવાદમાં ઘેરાયેલી હિન્દુપ્રજા હંમેશાં કોઈ મનુષ્યમાં ભગવાનને શોધતી રહે છે. પ્રજાની આ કમજોર લાગણીનો ઘણા લોકોએ ભરપૂર લાભ ઉઠાવ્યો છે. અહીં સેંકડો લોકો ભગવાન થઈને પૂજાયા છે અને આજે પણ પૂજાઈ રહ્યા છે. લોકોની આ કમજોર લાગણીનો લાભ ઉઠાવવાની ઈચ્છા એનીને થઈ. તેમણે જે. કૃષ્ણમૂર્તિ આગળ પ્રસ્તાવ રાખ્યો કે “અમે તને ભગવાન તરીકે પ્રસ્થાપિત કરીએ. તું સ્વીકારી લે. પ્રચાર કરવાનું કામ અમારું છે.” પણ જે. કૃષ્ણમૂર્તિએ પ્રસ્તાવ માન્યો નહીં. તેણે કહ્યું કે “ના–ના, હું માનવમાત્ર છું. માનવ તરીકે જ હું જીવવા માગું છું, ભગવાન તરીકે નહીં.” જોકે જે. કૃષ્ણમૂર્તિ ભારતીય થિયોસોફિકલ સંસ્થાના અધ્યક્ષ બન્યા, પણ ભગવાન તો ન જ બન્યા. ગુજરાતમાં પણ આ સંસ્થાનો સારો પ્રચાર થયો. પાછળથી જે. કૃષ્ણમૂર્તિ સ્વતંત્ર થઈ ગયા. એક વિચારક તરીકે તેમણે વિશ્વપ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. એનીએ વિચાર્યું કે જીવનમાં આધ્યાત્મિકતા જ પર્યાપ્ત ન કહેવાય. કોરી આધ્યાત્મિકતા નિષ્ક્રિયતા અને પલાયનવાદ પેદા કરે છે. તેમણે રચનાત્મક કામો શરૂ કર્યાં. તેમણે શિક્ષણ અને સામાજિક ક્ષેત્રનું કામ ઉપાડ્યું. વારાણસીમાં હિન્દુ કૉલેજની સ્થાપના કરી, નારીજાગરણની પ્રવૃત્તિ કરી. ત્યારે ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધાનું બહુ મોટું પ્રમાણ હતું તેની સામે જેહાદ જગાવી. ત્યારે દેશ અંગ્રેજોનો ગુલામ હતો. એની પોતે અંગ્રેજ (આયરીશ) હોવા છતાં અંગ્રેજોની સામે આઝાદી ચળવળમાં લાગી ગઈ. તેમણે સુરતમાં મળેલા કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં ભાગ લીધો. 1916માં તેમણે હોમરુલ લીગની સ્થાપના કરી. અંગ્રેજી સરકાર સામે તેમણે એટલો જલદ પ્રચાર કર્યો કે તેમની ધરપકડ પણ થઈ. તેમણે જેલ ભોગવી. ભારતમાં ત્યારે અને અત્યારે પણ ઘણા આધ્યાત્મિક નેતાઓ ભગવાન તરીકે પૂજાતા રહ્યા છે, પણ કોઈ જીવિત ભગવાને આઝાદીની ચળવળમાં જેલ ભોગવી હોય તેવું જાણ્યું નથી. મોટા ભાગના ભગવાનોનો ઉપદેશ હોય છે: “તું તારું કર.” અર્થાત્ બધું છોડીને મોક્ષ મેળવી લે. આમ ભારતની આધ્યાત્મિકતા વાંઝણી આધ્યાત્મિકતા બની જતી હતી, ત્યારે એની સંઘર્ષમાં ઝંપલાવીને પરિણામદાયી આધ્યાત્મિકતાનો સંદેશો આપતાં હતાં.

એની એક કુશળ વક્તા પણ હતાં. વક્તૃત્વશક્તિ એ કુદરતી દેન ગણાય છે. લોકો મંત્રમુગ્ધ થઈને તેમનાં પ્રવચનો સાંભળતા. તે વાણીની સાથે કલમનાં પણ સ્વામિની હતાં. બહુ થોડા લોકોમાં આ બંને શક્તિઓ ભેગી થાય છે. તેમણે “કોમનવિલ” નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું અને મદ્રાસના દૈનિક પત્ર “મદ્રાસ સ્ટાન્ડર્ડ”ને “ન્યૂ ઈન્ડિયા”નું નામ આપી સંપાદન કરેલું. તેમણે લગભગ 300 જેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં.

ભારતમાં આવ્યા પછી તે હિન્દુધર્મના રંગે રંગાઈ ગયાં હતાં. તે સંપૂર્ણ શાકાહારી બની ગયાં હતાં! કાશીમાં રહેતાં ત્યારે રોજ ગંગાસ્નાન કરવા જતાં. બ્રાહ્મણો પાસે પોતાના પતિનું શ્રાદ્ધ પણ કરાવતાં. થિયોસોફીવાળા ભૂત–પ્રેતમાં તથા જીવાત્માના ગમનાગમનમાં માનતા હોવાથી એ તરફની પ્રવૃત્તિ પણ રહેતી. સતત પ્રવૃત્તિમય જીવન જીવતાં–જીવતાં તેઓ ધર્મપ્રચારક, સમાજસુધારક, રાજનીતિજ્ઞ અને વાત્સલ્યપૂર્ણ માતાનું જીવન જીવતાં રહ્યાં.

ભારતમાં એક વિદેશી મહિલા તરીકે ભારતમાં, અહીંની આધ્યાત્મિકતામાં, આઝાદીની પ્રવૃત્તિમાં તેઓ જેટલાં રચ્યાંપચ્યાં રહ્યાં તેટલા પ્રમાણમાં બીજી કોઈ વિદેશી મહિલા ભાગ્યે જ રચીપચી રહી હશે.

અંતે ઈ. સ. 1933ની 20મી સપ્ટેમ્બરે મદ્રાસમાં તેમણે દેહત્યાગ કર્યો. થિયોસોફીવાળા પુનર્જન્મમાં પણ માનતા હોવાથી તેમનો નવો જન્મ ભારતમાં જ થશે. કોઈ ભારતીય સ્ત્રીએ ભારતને જેટલો પ્રેમ કર્યો હશે તેથી ઘણો વધારે પ્રેમ એની બીસેન્ટે કર્યો હતો!

10–11–2011

*

મધર ટેરેસા

પ્રત્યેક ધર્મની એક બ્લૂપ્રિન્ટ બનતી હોય છે. આ બ્લૂપ્રિન્ટ તેના અનુયાયીઓની જીવનપદ્ધતિ નક્કી કરતી હોય છે. વિશ્વના મોટા ધર્મોની બ્લૂપ્રિન્ટને પાંચ ભાગમાં વહેંચી શકો:

1. માત્ર ને માત્ર પરલોક જ સુધારવાની બ્લૂપ્રિન્ટ. આવી બ્લૂપ્રિન્ટ આપણી છે. જૈન, બૌદ્ધ અને હિન્દુધર્મનું ઉત્તરરૂપ. દૃઢ પરલોકવાદી છે. ત્રણે પુનર્જન્મવાદી છે એટલે એવું માને છે કે આ જીવાત્મા 84 લાખ યોનિઓમાં અનંતકાળથી ભટકતો–ભટકતો માંડ મનુષ્યદેહમાં આવ્યો છે. હવે તેનું પરમ લક્ષ્ય માત્ર મોક્ષ જ છે. મોક્ષ સિવાયની બાકીની બધી પ્રાપ્તિ અર્થ વિનાની છે. એ બધું તો ઘણા જન્મોમાં પ્રાપ્ત કર્યું જ છે. આ જીવાત્મા કેટલીયે વાર રાજા–મહારાજા થયો, અનેક રૂપવતી રાણીઓ સાથે છત્રીપલંગમાં પોઢ્યો અને બત્રીસ પકવાનો જમ્યો, પણ કર્મના પ્રભાવે ઊંચી–નીચી યોનિઓમાં ફરતો રહ્યો તેથી મોક્ષ ન મળ્યો. મોક્ષ માત્ર મનુષ્યદેહમાં જ મળે છે. તે હવે પ્રાપ્ત થયો છે તેથી મોક્ષ જ મેળવી લેવો એ જીવનનું સર્વોચ્ચ–સર્વાધિક લક્ષ્ય છે.

ત્રણે ધારાઓ સંસારત્યાગથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માને છે, તેથી સંસારત્યાગી સાધુ–સંન્યાસી, ભિક્ષુઓનું મોટું પ્રમાણ હોય છે. ત્યાગ એટલે સુખત્યાગ, સુખત્યાગ એટલે સુખનાં સાધનોનો ત્યાગ, જેમાંથી સૌથી મોટું સુખ–સાધન સ્ત્રી અને ધન છે. આ બંનેનો ત્યાગ બહુ મહત્ત્વનો છે. પછી પ્રવૃત્તિત્યાગ પણ ખરો. પ્રવૃત્તિ કર્મોથી થાય અને કર્મો બંધન કરે. તેથી નિવૃત્તિ પ્રધાન જીવન, જેવું જીવન તેવો જ ઉપદેશ. સૌ કોઈ ત્યાગી થાઓ, દીક્ષા ગ્રહણ કરો, ધન્ય થઈ જાઓ.

ત્રણે ધારાઓ કર્મના સિદ્ધાંતને દૃઢતાથી માને છે તેથી સુખી–દુ:ખી થવામાં પૂર્વનાં કર્મો જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે તેવું માને છે. સૌસૌનાં કર્મો ભોગવે છે. તે ભોગવી લેવાં જોઈએ, નહીં તો બાકી રહેલાં કર્મો ભોગવવા ફરીથી જન્મ લેવો પડે. જન્મમરણથી મુક્ત થવું એ જ મુક્તિ છે. તે મેળવી લેવી. આ થઈ 'બ્લૂપ્રિન્ટ.' આમાં ત્રણે ધારાઓમાં થોડોથોડો ફરક છે, પણ મુખ્ય વાત તો સરખી જ છે.

2. ઇસ્લામની બ્લૂપ્રિન્ટ જરા જુદી છે. જેહાદ કરો. જેહાદ એટલે નાસ્તિક–કાફિરોને ઇસ્લામની ધર્મધારામાં લઈ આવવાની પ્રવૃત્તિ. જ્યાં સુધી એક પણ કાફિર રહે ત્યાં સુધી જેહાદ કરતા રહો. વિશ્વને કાફિરમુક્ત કરવું એ ઈશ્વરીય કર્તવ્ય છે.

જેહાદ માટે યુદ્ધ કરવું અને યુદ્ધ માટે શસ્ત્રધારી થવું જરૂરી છે. અહીંથી આક્રમકતા આવતી હોય છે. આક્રમણ કદી પણ પોતાના ધર્મભાઈ ઉપર ન કરાય, કાફિર ઉપર જ કરાય. અને જ્યારે કોઈ કાફિર ઉપર આક્રમણ કરે ત્યારે બધા ધર્મભાઈઓ એક થઈ જાય. આથી ધાર્મિક એકતા આવે. સાથે ભેગા બેસીને એક જ થાળીમાં જમો. કશી આભડછેટ ન રાખો, મસ્જિદમાં વર્ગો ન પાડો. બધા એક જ પંક્તિમાં બેસીને નમાજ પઢો. કોઈ ઊંચનીચ નથી. અલ્લાના દરબારમાં બધાં એકસરખાં છે. આમ એકતા અને સમાનતાનું ક્રિયાત્મક રૂપ તૈયાર થાય છે.

મૃત્યુ પછી મોક્ષ ખરો, પણ તેના માટે સંસાર ત્યાગવાની જરૂર નથી. લગ્ન જરૂર કરો. બ્રહ્મચર્ય જરૂરી નથી. વિશ્વ ઉપર ઇસ્લામિક સત્તા ફેલાવો અને તેને સ્થાયી કરો. આ જીવનસાધના છે. આમ કરતાં–કરતાં દૃઢ ઈમાન, સાચી ભક્તિ અને અપરાધોની તોબા કરવાથી મોક્ષ મળી જશે. કોઈ યોગસાધના, આત્મસાક્ષાત્કાર કે બીજું કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. માત્ર જે પાંચ ફરજો નક્કી કરી છે તે અદા કરો. આ થઈ બ્લૂપ્રિન્ટ. ઇસ્લામમાં નકાર ઘણા છે. જેમકે મૂર્તિપૂજા ન માનવી, ઘણા ભગવાન ન માનવા, વ્યક્તિપૂજા, પ્રકૃતિપૂજા ન કરવી વગેરે.

ત્રણે હિન્દુ ધારાઓની માફક પત્નીત્યાગ, શસ્ત્રત્યાગ કે હિંસાત્યાગની વાત નથી. નેકી–ટેકીથી જીવન જીવવું તે જરૂરી છે. આ થઈ બ્લૂપ્રિન્ટ.

3. ખ્રિસ્તીધર્મની બ્લૂપ્રિન્ટ.

ખ્રિસ્તીધર્મ યહૂદીધર્મમાંથી ઊતરી આવેલો છે તેથી બંનેમાં ઘણું સામ્ય છે. ઈશ્વર એક જ છે, પણ તેને એક દીકરો છે, જેનું નામ જિસસ છે. આવો બીજો કોઈ પુત્ર નથી. પુત્રના શરણ દ્વારા જ પિતાને મળી શકાય છે, તે વિના નહીં. એટલે પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત

કરવા માટે પ્રથમ પુત્ર ઈસુની શરણે જવું અત્યંત જરૂરી છે. પિતા–પુત્ર જુદા પણ છે અને એક પણ છે. આગળ જતાં બંને એક થઈ જાય છે. એટલે ઈસુ પણ પરમાત્મા જ છે. તેના ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી જરૂરી છે.

શરૂઆતનો ખ્રિસ્તીધર્મ પણ ઈસ્લામ જેવો આક્રમક હતો, પણ પાછળથી તેમાં સેવાતત્ત્વ ઉમેરાયું. તલવાર દ્વારા ધર્મપ્રચાર નહીં કરવાનો, સેવા દ્વારા કરવાનો. દીન–દુ:ખી–લાચાર–દરિદ્રોની સેવા કરો. આખો દિવસ ભક્તિ કરવાની જરૂર નથી. અઠવાડિયે માત્ર એક જ વાર રવિવારના દિવસે ચર્ચમાં જાઓ, પાપો માટે ક્ષમા માગો અને પ્રાર્થના કરો. બહુ મોટા ખર્ચાળ યજ્ઞો કે કર્મકાંડો કે પછી કુંડલી જગાડવાની માથાકૂટમાં પડવાનું નથી. પ્રાર્થના કરો, પ્રાર્થના કરો અને પછી કામ કરો. ખ્રિસ્તીધર્મે સાધુ–સાધ્વીઓની સ્વીકૃતિ આપી. આ બધાં બ્રહ્મચર્ય પાળે તે જરૂરી બન્યું; પણ સુધારાવાદી પ્રોટેસ્ટન્ટે સુધારો કર્યો અને સાધુ–સાધ્વીઓને લગ્ન કરવા જણાવ્યું, જેમ હિન્દુધર્મના ઋષિઓ અને સંતો લગ્નજીવન જીવતા તેમ. આ પ્રસારક્ષમ ધર્મ છે તેથી વિશ્વભરમાં તેનો પ્રસાર થયો છે અને થઈ રહ્યો છે. તેમાં તેનાં ત્યાગી સાધુ–સાધ્વીઓ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. મોક્ષ ખરો પણ તે ઈશ્વરકૃપાથી માત્ર ને માત્ર બપ્તિસ્મા લેનારને જ મળે, બીજાને નહીં. આ થઈ બ્લૂપ્રિન્ટ.

જરા વિચાર કરો: બ્લૂપ્રિન્ટ કેવો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે! હિન્દુધર્મે હજારો–લાખો સાધુ–સંન્યાસી પેદા કર્યાં, તેમણે જગતને નશ્વરતાનો ઉપદેશ આપ્યો, લોકોને ત્યાગી થવા જણાવ્યું: સંસારત્યાગ, રાજગાદીત્યાગ, સર્વસ્વનો ત્યાગ. ત્યાગ પૂજાયો.

જૈન–બૌદ્ધોએ તો હિન્દુઓ કરતાં પણ વધુ ત્યાગની વાર્તા કરી. ત્યાગ પૂજાયો.

મુસ્લિમોએ ત્યાગ નહીં, ધર્મપ્રચાર–પ્રસાર કરતા રહેવાનું લક્ષ્ય આપ્યું. ઈબાદત અને નેકી–ટેકી સાથે પાંચ ફરજો અદા કરો, મોક્ષ મળવાનો જ છે.

ખ્રિસ્તીઓએ પણ ધર્મપ્રચાર–પ્રસારને તેટલું જ મહત્વ આપ્યું, પણ સેવા દ્વારા. ગૃહત્યાગી બનો પણ વાંઝિયો ત્યાગ ન કરો. દૂરદૂરનાં જંગલમાં જાઓ, ત્યાંનાં અભણ–જંગલી–ગંદાં આદિવાસીઓને માનવ બનાવો. તેમને ભણાવો, ગણાવો, નવડાવો, સભ્ય બનાવો, નોકરી–ધંધે વળગાડો, સુખી કરો. મોક્ષ મળશે. આ થઈ બ્લૂપ્રિન્ટ.

સૌસૌની બ્લૂપ્રિન્ટ પ્રમાણે જીવનપદ્ધતિ બનતી હોય છે અને તેવી પ્રવૃત્તિઓ થતી હોય છે.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. યુરોપના ત્રણ ભાગ કરી શકાય: ઉત્તરયુરોપ, દક્ષિણયુરોપ અને પૂર્વયુરોપ. ત્રણેનાં વ્યક્તિત્વોમાં ફરક છે. ઉત્તરયુરોપ બુદ્ધિકૌશલ, રાજકારણ, વ્યાપાર અને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોમાં પ્રમુખ છે, તો દક્ષિણયુરોપ સમુદ્રી સાહસમાં વિશેષ પ્રમુખ છે. પૂર્વયુરોપના દેશો આ બધાથી પર રહ્યા જણાય છે. (આ ત્રણે ભાગોનો પ્રવાસ કરવાનો મને મોકો મળ્યો છે.)

આપણે પૂર્વયુરોપના યુગોસ્લાવિયાની વાત કરીશું. અત્યારે તો દેશના ત્રણ–ચાર ટુકડા થઈ ગયા છે, પણ ત્યારે તે એક હતો. માર્શલ ટીટોએ ઘણાં વર્ષો સુધી યુગોસ્લાવિયાનું શાસન ચલાવ્યું. સામ્યવાદી હોવા છતાં તે બહુ કઠોર ન હતા અને પં. નહેરુના મિત્ર હતા. તે બધાએ તટસ્થ નીતિની જાહેરાત કરી ઘણાં વર્ષો સુધી પોતાના દેશને બંને ગ્રૂપોથી અલગ રાખ્યા હતા. આવા યુગોસ્લાવિયાના એક નાનાસરખા ગામમાં તા. 27–8–1910ના રોજ ટેરેસા નામની એક કન્યાનો જન્મ થયો હતો. ટેરેસા જ્યારે પ્રાથમિક શાળામાં ભણતી હતી ત્યારે તેને ધર્મપ્રચાર માટે પરદેશ જવાના વિચારો આવવા લાગ્યા હતા. ત્યારે ખ્રિસ્તીધર્મનો એક સંપ્રદાય જેસ્યુઈટ પાદરીઓને પરદેશમાં મોકલતો રહેતો. જરા વિચાર કરો કે આપણે ત્યાં કોઈ સાધુ–સાધ્વી થાય તો તેને હિમાલય જવાની ઈચ્છા થાય અથવા ચીલાચાલુ જીવનમાં જોડાઈ જાય, તેથી વધુ કાંઈ નહીં. હિન્દુધર્મમાં પ્રસારક્ષમતા ન હોવાથી તેનો વિસ્તાર કરવાના વિચારો તો આવે જ નહીં. કદાચ વિસ્તાર કરે તો અંદરઅંદરના માણસોમાં જ કરે, બહારના નહીં, કારણ કે તેવી પદ્ધતિ જ ન હતી, ન ક્ષમતા હતી, ન મહેચ્છા હતી. તેથી ઉત્તમ કક્ષાનાં સાધુસાધ્વીઓ પણ વિદેશ જઈને લોકોને હિન્દુ બનાવવાનો વિચાર પણ કરતાં નહીં. આજે પણ આ જ સ્થિતિ છે. તેનું કારણ ધાર્મિક સ્વરૂપ જ એવું છે કે બહારના લોકોને મોટા પ્રમાણમાં લાવી શકાય જ નહીં. સાધુ–સાધ્વીઓ માત્ર મોક્ષનો જ પ્રચાર કરે, ત્યાગ–તપસ્યા કરાવે, વ્રત લેવડાવે, ડુંગળી–બટાકાં વગેરે ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે. કેટલાક તો પતિ–પત્નીઓને પણ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાનું પણ લેવડાવે અને મહાન કાર્ય કર્યાનું ગૌરવ લે. કોઈ લોકોને યોદ્ધા થવાની પ્રેરણા ન આપે. એવરેસ્ટ ઉપર ચઢવાની કે સમુદ્ર પાર જવાની પ્રેરણા ન

આપે. એક જ પ્રેરણા–ત્યાગી થાઓ અને મોક્ષ મેળવી લો. તેથી ધર્મસ્થાનોમાં જનારાં બાળકો–કિશોરો, યુવાનોને પણ તેવા જ વિચારો આવે.

ખ્રિસ્તીઓમાં વાત જુદી હતી. તેમણે અડધી દુનિયા સર કરી લીધી હતી અને પૂરી દુનિયામાં ફેલાઈ જવું હતું અને તે પણ સેવાભાવી ધર્મ દ્વારા. તેથી લોકોને તેવા થવાની પ્રેરણા મળતી. નાનકડી ટેરેસાને પણ આવી જ પ્રેરણા મળી: હું મોટી થઈને સાધ્વી થઈશ અને ભારત જઈને ગરીબોની સેવા કરી ધર્મપ્રચાર કરીશ. ત્યારે ભારતની વિશ્વના સર્વાધિક ગરીબ દેશોમાં ગણના થતી હતી. અહીં સોનાનાં મંદિરો હતાં, મંદિરોનાં ભોંયરાં અઢળક સંપત્તિથી ભરેલાં હતાં, ભગવાનની જાહોજલાલી રાજામહારાજાઓ કરતાં પણ વધારે હતી, પણ તે મંદિરોમાં ગરીબો માટે કાંઈ ન હતું–અરે, પ્રવેશ પણ ન હતો. તેમને જન્મજાત પાપી માની લેવાતાં અને કેટલીક જગ્યાએ તો તેમના પડછાયાથી પણ અભડાઈ જવાતું. ભારતની સમૃદ્ધિ હતી પણ તે માત્ર ઉપલા વર્ગ પૂરતી જ હતી. ભારતમાં પ્રચુર જ્ઞાન હતું પણ તે પણ માત્ર ઉપલા વર્ગ પૂરતું જ હતું. ભારતમાં સંસ્કારો હતા પણ તે પણ માત્ર ઉપલા વર્ગ પૂરતા જ હતા. જે કાંઈ હતું તે ભવ્ય હતું પણ બધું ઉપલા વર્ગ પૂરતું જ સીમિત હતું. નીચલો વર્ગ જ્ઞાન, ધન, સંસ્કાર, સન્માનથી વંચિત હતો. લોકો ઉપલા વર્ગને જ ભારત માનીને આત્મશ્લાઘાના પુલ બાંધતા, પણ નીચેનો વર્ગ જેમાં ખેડૂતો, કારીગરો, મજૂરો વગેરે આવતા તેમની દશા ગુલામોથી પણ ભૂંડી હતી. તેમાં શૂદ્ર, અતિશૂદ્ર, અરે અંત્યજની તો ઘોર માઠી દશા હતી. તેની સ્વીકૃતિ વિના ભારતનું સાચું ચિત્ર ન દોરી શકાય.

ટેરેસા હવે 18 વર્ષની થઈ હતી. તે આયરલૅન્ડ ગઈ અને શિક્ષિકા તરીકે કાર્ય કરવા લાગી. શિક્ષણકાર્ય ત્રિમુખી હોય છે: 1. જ્ઞાનનું વિતરણ કરવું, 2. બાળકોનું ઘડતર કરવું અને 3. બાળકોમાં વહાલનું વિતરણ કરવું. જે આ ત્રણે કાર્યો કરે છે તે જ સાચા શિક્ષક છે. જે ત્રણેમાંથી એકે નથી કરતા તેને શિક્ષક કહેવાય જ નહીં. જ્ઞાની હોય તો જ જ્ઞાનનું વિતરણ કરાય. શિક્ષક જ્ઞાની હોવો અત્યંત જરૂરી છે. જે પોતે ઘડાયેલો હોય તે જ બીજાનું ઘડતર કરી શકે. અણઘડ ઘડતર ન કરી શકે. જે પ્રેમાળ હોય તે જ વહાલની વર્ષા કરી શકે છે. જે સ્વયં બળેલો હોય તે વહાલ ન વરસાવી શકે. એટલે શિક્ષકનું પદ મહત્વનું મનાયું છે.

એક વાર ટેરેસાને દાર્જિલિંગ જવાની ઇચ્છા થઈ. જે લોકો માત્ર ઉદારલક્ષી જ જીવન જીવતા હોય છે, તે લાગવગ કે લાંચરુશવત આપીને પણ પોતાના વતનમાં જ નોકરી કરતા હોય છે. તે બહાર નીકળતા નથી. જે બહાર નીકળતા નથી તે વિશાળતા પ્રાપ્ત કરતા નથી. ટેરેસા ભારત આવ્યાં અને દાર્જિલિંગ પહોંચી ગયાં. દાર્જિલિંગની પહાડીઓ હમણાં જ નેપાળ પાસેથી અંગ્રેજોએ મેળવી હતી. રાષ્ટ્રની સ્થાયી સુરક્ષા કરવી હોય તો રાષ્ટ્રની સીમાઓ એવી નક્કી કરવી કે જેથી કોઈ શત્રુ ઓચિંતાનો હુમલો ન કરી શકે. ભારત આવવા અને દાર્જિલિંગમાં સેવાની તક આપવા બદલ ટેરેસાએ ભગવાનનો આભાર માન્યો. શ્રદ્ધાળુ જીવનમાં ઈશ્વરકૃપાનો સતત અનુભવ થતો રહેતો હોય છે. થોડા જ સમયમાં ટેરેસાની કદર થઈ. તેમને કલકત્તામાં લોરેન્સ હાઈસ્કૂલમાં ભૂગોળ ભણાવવા માટે મોકલવામાં આવ્યાં અને પછી 'સેન્ટ મેરી' હાઈસ્કૂલના આચાર્યપદે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યાં.

ભારત ઉપર લગભગ 500–600 વર્ષ સુધી મુસ્લિમોએ રાજ્ય કર્યું, પણ તેમણે આવી સ્કૂલો કે આવાં દવાખાનાં ખોલ્યાં હોય તેવું જાણ્યું નથી. ત્યારે શિક્ષણનું મહત્ત્વ જ ન હતું. અકબર અભણ હતો તેવું કહેવાય છે! ત્યારે પૂરા ભારતનું શિક્ષણ 12% હતું અને કેટલાંક નવાબી કે દરબારી રાજ્યોમાં તો 2થી 3 ટકા જ હતું. અંગ્રેજો અને ખ્રિસ્તીધર્મના પાદરીઓએ આ દૃષ્ટિએ સારું કામ કર્યું કહેવાય.

એક વાર સાધ્વી ટેરેસાના જીવનમાં એક બહુ જ મહત્ત્વની ઘટના ઘટી, જેથી તેમનું આખું જીવન બદલાઈ ગયું. તેઓ સ્યાલદાહ હૉસ્પિટલ પાસેથી જઈ રહ્યાં હતાં. તેવામાં તેમની નજર ફૂટપાથ ઉપર પડેલા એક મડદા ઉપર પડી. તે થંભી ગયાં. નજીક જઈને જોયું તો તે કોઈ સ્ત્રી હતી અને હજી જીવતી હતી. તેના શરીર ઉપર જીવડાં ખદબદતાં હતાં, માખીઓ બણબણતી હતી. ગટરના ઉંદરો આવીને તેની ચામડી ખાઈ જતા હતા. ઝાડોપેશાબ થઈ જવાથી તેનું શરીર દુર્ગંધ મારતું હતું. યુવાન સાધ્વી ટેરેસા પોતાનાં કપડાં બગડશે તેની જરાય પરવા કર્યા વિના, પેલી મૃતપ્રાય સ્ત્રીને ઉપાડીને નજીકની હૉસ્પિટલમાં લઈ ગયાં. ડૉક્ટરને કહીને તેને પથારી અપાવી. તેને પોતે જ નવડાવી–ધોવડાવી તેની પાસે જ પથારી આગળ બેસી ગયાં. કરુણા જ ખરો ધર્મ છે. કરુણા વિનાનાં હજારો કર્મકાંડો દેખાવનારાં શણગારેલાં મડદાં છે. માંસાહારી સાધ્વીમાં આટલી બધી દયા અને ચુસ્ત–અતિચુસ્ત

શાકાહારી સાધ્વીઓ આ બીમાર બાઈ પાસેથી કેટલાંય પસાર થયાં હતાં, કોઈને દયા કેમ ન આવી? સૌએ નાક દબાવીને જોરથી ચાલતી પકડી. કોઈએ તો કહ્યું, "પોતે કરેલાં કર્મો ભોગવે છે. ભોગવવા દો."
થોડા જ દિવસોમાં પેલી સ્ત્રીમાં ચેતન આવ્યું. તેણે આંખ ઉઘાડી. સામે જ કરુણામૂર્તિ માતા બેઠી હતી. આપણે ત્યાં ઘણાં દેવ–દેવીઓ છે. સૌની રચના અદ્‌ભુત અને વ્યાખ્યેય છે, પણ મને બે દેવ–દેવીઓ નથી મળ્યાં. એક તો શ્રમનો દેવ નથી અને બીજી કોઈ કરુણાની દેવી નથી. કદાચ હોય તો મારા ધ્યાનમાં નહીં હોય. આપણે ભગવાનને કરુણાસાગર માનીએ છીએ, પણ સાક્ષાત્ કરુણાની દેવી કોઈ કેમ નહીં હોય? પેલી બાઈના મોઢામાંથી શબ્દ નીકળ્યો: "મા!" બસ ત્યારે સાધ્વી ટેરેસા મધર ટેરેસા બની ગયાં. બેચાર બાળકોની માતા થવાની જગ્યાએ હજારો રોગીઓની માતા થવાનું તેમને પસંદ પડ્યું.
ખ્રિસ્તીધર્મ એક વ્યવસ્થાને આધીન ચાલે છે. કોઈ ગમે તેમ મન ફાવે તેમ ન કરી શકે. ટેરેસાએ ચર્ચના વડા પાસે મંજૂરી માગી કે "મને રોગીઓની સેવા કરવાની રજા મળે." ચર્ચે રજા આપી. ટેરેસાએ 'મિશન ઑફ ચેરિટી'ની સ્થાપના કરી. ત્યારે તેમની પાસે કશું જ ન હતું તોપણ કાર્ય શરૂ કર્યું. પહેલાં પૈસા આવે પછી કાર્ય શરૂ કરીએ તેવી ધારણાવાળા કદી સેવા કરી શકતા નથી. પહેલાં સેવા કરો, પછી તમે સાચા હશો તો પૈસા તો આવવાના જ છે. પણ તમારી પ્રકૃતિ અને સ્વભાવમાં સેવા હશે તો જ તમે લાંબો સમય સેવા કરી શકશો. દેખાદેખી કરવા જશો તો લાંબું ચાલશે નહીં. ટેરેસાની પાસે ત્યારે મૂડીમાં પાંચ રૂપિયા હતા અને બંગાળી બહેન સાથીદાર હતી. તેની પાસે સૌથી મોટી મૂડી ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધાની હતી.
એક જીર્ણશીર્ણ ખંડેર મકાનમાં સંસ્થા શરૂ કરી. તદ્દન પછાત વિસ્તારમાં ગોમ્સ નામના ભાઈએ આપેલું ખંડેર તેમનું સેવાકેન્દ્ર બન્યું. પેલી બંગાળી કન્યા, ટેરેસા, પાંચ રૂપિયા અને ખંડેર મકાન–આ થયું સેવાકેન્દ્ર. જે લોકો ટેરેસા ઉપર વટાળપ્રવૃત્તિનો આરોપ લગાવીને ઘૃણા કરે છે તેમણે આવી એકાદ સાધ્વી બતાવવી જોઈએ. આપણી પાસે 1108, 1008, 108, શ્રીશ્રી તો ઘણા છે, બધા સાક્ષાત્કાર કરાવતા હશે, પણ આમ રોડ ઉપરથી દુર્ગંધ મારતાં રોગીઓને ઉપાડીને હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરી નવું જીવન આપનારા કેટલા છે? થોડાક તો બતાવો! જે ધર્મ રોગીઓને દવા ન આપે, વિધવાઓને આશરો ન આપે, અનાથોને સહારો ન આપે, ત્યજાયેલાં બાળકોને કૂતરાંને ફાડી ખાવા દે તેમાં આત્મજ્ઞાની, બ્રહ્મજ્ઞાની, સાક્ષાત્કારી, અષ્ટાવધાની, શતાવધાની કે યોગીરાજોનો ઢગલો હોય તોપણ શું? આ બધો દંભ તો નથી ને! આપણે વિશ્વશાંતિ માટે હજારો યજ્ઞો હજાર–હજાર કુંડીઓના કર્યા, તેથી વિશ્વશાંતિ થઈ કે ન થઈ તેની તપાસ કદી કોઈએ ન કરી, પણ આ ફૂટપાથ ઉપર પગ ઘસી–ઘસીને મરતાં રોગીઓ, વૃદ્ધો, અનાથો માટે શાંતિનો એકે યજ્ઞ ન કર્યો. શું આપણે માર્ગ તો ભૂલ્યા નથી ને?
ધીરેધીરે મધર ટેરેસાની સેવા પ્રવૃત્તિએ વેગ પકડ્યો. અને આજે માત્ર ભારત જ નહીં, પૂરા વિશ્વમાં મધર ટેરેસાની પ્રવૃત્તિ છવાઈ ગઈ છે. મારા પરિચિત પાલનપુરી જૈન વાણિયા હીરાના વ્યાપારી મધર ટેરેસાને બહુ માનતા. અઢળક દાન આપતા. તેમના દાનથી જૈન સમાજ નારાજ પણ થયેલો. તેઓ મને કહેતા કે "લોકો મને વ્યંગમાં કહેતા કે 'હવે તમે ખ્રિસ્તી થઈ જવાના છો.' હું કહેતો કે તમે આવી પ્રવૃત્તિ કરો તો હું તમને પણ કરોડો રૂપિયા આપું. માત્ર દેરાં બાંધવામાં મને રસ નથી." એક વાર અમે બંને એક વિમાની પ્રવાસમાં સાથે હતા. હવાઈમથક ઉપર થોડી વાર હતી. તેમણે કહ્યું કે "તમે બેસો, હું કોફી પી આવું." તેઓ ગયા અને થોડી વારે પાછા આવ્યા. મને કહે કે "હું ધન્ય થઈ ગયો! મધર ટેરેસાએ મને ધન્ય કરી દીધો!" વાત આમ બની હતી: તેમણે કોફી પીધી અને પછી પૈસા આપવા ગયા તો કહ્યું કે "તમારા પૈસા આવી ગયા છે." મને નવાઈ લાગી. કોણે આપ્યા હશે? તપાસ કરતાં ખબર પડી કે તેમાં કામ કરતી એક યુવતીએ બિલ ચૂકવી દીધું હતું. "પણ મારું બિલ આ યુવતીએ કેમ ચૂકવ્યું હશે?" તપાસ કરી તો તેણે જ કહ્યું કે "મારી કુંવારી માતાએ જન્મતાં જ મારો ત્યાગ કરી દીધો હતો, કૂતરાં મને ચૂંથી નાખવાની તૈયારીમાં હતાં, ત્યાં કોઈએ તમારી સંસ્થામાં ફોન કર્યો, તરત જ તમારી ગાડી આવી. કચરામાંથી મને ઉપાડીને લઈ ગયા. સાધ્વી બહેનોએ મારો સ્વીકાર કર્યો, મને ભણાવી–ગણાવી મોટી કરી, અહીં નોકરીએ વળગાડી. મારો પંદર હજાર પગાર છે. (25 વર્ષ પહેલાં) હું સુખી છું. મને ખબર પડી કે મને નવું જીવન આપનાર શેઠ મારે ત્યાં આવ્યા છે. આવો મોકો ક્યારે મળે? મેં જ તમારું બિલ ભરી દીધું છે. હું ધન્ય થઈ ગઈ!"
વાત કરતાંકરતાં મફતકાકા ગળગળા થઈ ગયા. જે કોઈએ ના કર્યું તે મધર ટેરેસાએ કર્યું. તેમણે પોતાના નિવાસસ્થાને એક ઘંટ

લટકાવ્યો છે. કોઈ અભાગણી કુંવારી માતા પોતાનું મોઢું ન બતાવી શકતી હોય તે ચૂપચાપ આવીને ત્યાં મૂકેલા પારણામાં પોતાનું બાળક મૂકી દે. ઘંટની દોરી ખેંચી ચાલી જાય. કોઈ કશું જ ન પૂછે. સેવિકા બહેનો આવે. બાળકને લઈ જાય. મધર તેને ચૂમે–સ્વીકારે. જાણે પોતાનું જ બાળક હોય તેમ બાલભવનમાં દાખલ કરી દે. આવાં સેંકડો બાળકો અહીં દાખલ થઈને નવું જીવન મેળવે છે. કોણે કર્યું આવું કામ? આપણે કુંવારી કે વિધવા માતાને જીવતી ન રહેવા દઈએ. કદાચ જીવતી રહે તો ધિક્કાર અને તિરસ્કારથી તેને જીવતી જ મારી નાખીએ, કારણ કે આપણી સંસ્કૃતિ મહાન છે! મહત્તા કલંક ધોવામાં હોય, કલંક વધારવામાં ન હોય.

તેમની સંસ્થામાં અસાધ્ય રોગીઓ, હડધૂત થયેલાં માણસોને પણ જગ્યા મળે છે. તેમની સેવાગાડીઓ પૂરા શહેરમાં ફરે છે. રિબાતાં–પીડાતાં, પગ ઘસતાં, તરફડતાં રોગીઓને માન–પ્રેમ સાથે લાવીને સ્વચ્છ પલંગ ઉપર સુવાડી મરે ત્યાં સુધી રાખે છે. એક આવા જ દુ:ખી માણસે કહ્યું કે “હું કૂતરાની પેઠે જીવ્યો, પણ હવે માણસની જેમ મરું છું. મારા મૃત્યુને મધરે સુધારી દીધું.” વીણીવીણીને દીનદુખિયાં, કલંકિતો, તિરસ્કૃતોને માનપૂર્વકનો આશરો આપી મરણ સુધારનાર મધર ટૅરેસાને વંદન! જો આપણે પણ આવી ટૅરેસાઓ ઉત્પન્ન કરીએ તો ઉપરનો મોક્ષ નીચે આવી જાય. મધર ટૅરેસાને ભારતનું સર્વોચ્ચ પારિતોષિક ‘ભારતરત્ન’ આપવામાં આવ્યું હતું. તેમને વિશ્વનું સર્વોચ્ચ પારિતોષિક ‘નોબેલ પ્રાઈઝ’ પણ અપાયું હતું. તેમને બીજાં પણ અનેક માન–સન્માનો–એવોર્ડો મળ્યાં હતાં. યુગોસ્લાવિયાની એક નાના ગામની નાનકડી કન્યા ટૅરેસા. માત્ર પાંચ જ રૂપિયામાં પોતાની સેવાપ્રવૃત્તિ ભારતમાં શરૂ કરે અને વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જાય તેમાં તેમને ઈશ્વરની કૃપાનો જ અનુભવ થતો હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મસંસ્થાએ તેમને દુર્લભ એવી સંતની પદવી પણ આપી હતી. તેમની સ્થાપેલી અનેક સંસ્થાઓ આજે પણ તેમની સેવાપ્રવૃત્તિનું કાર્ય કરી રહી છે.

આપણે હિન્દુઓ પણ આવી ટૅરેસાઓ પેદા કરીએ તો દેશ અને દુખિયારાં માણસોનો ઉદ્ધાર થઈ જાય. પણ જરૂર છે બ્લૂપ્રિન્ટ બદલવાની.

એક વાર નમતી સાંજે મારા આશ્રમમાં 20–25 બાળાઓને લઈને બેત્રણ ખ્રિસ્તી સાધ્વીઓ મળવા આવી. બધાંને આવકાર્યાં. બધાંને ચા–નાસ્તો કરાવ્યો. પછી પૂછ્યું કે “આ છોકરીઓ તમારી શાળામાં ભણતી વિદ્યાર્થિનીઓ છે?” તો બધાં ચૂપ થઈ ગયાં. પછી બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે ધીરેથી કહ્યું, “ના, આ સગીર બાળાઓ મુંબઈના વેશ્યાવાડામાંથી છોડાવેલી બાળાઓ છે!” હું તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. કેટલું મહાન કાર્ય! આ સાધ્વીઓને વંદન કરો તેટલાં ઓછાં કહેવાય. “હવે એ બધાંને ઠેકાણે પાડીશું, તેમનાં લગ્ન કરાવીશું, ભણાવીશું. બસ, અમારું કામ પૂરું થશે.” હું વિચારતો થઈ ગયો. આવું કાર્ય અમે નથી કરી શકતા. કોઈ સામે ચાલીને આશરો માગવા આવે તોપણ ના આપી શકાય. લોકો ફાડી ખાય. બ્લૂપ્રિન્ટ જ એવી છે. “મહારાજ, ભજન કરો ને! પાપી વેશ્યાઓને આશરો આપીને આશ્રમ અભડાવી મારો છો!” આપણી બ્લૂપ્રિન્ટે આપણને અભડાતી પ્રજા બનાવી દીધી છે. જે વધુ અભડાય તે વધુ પૂજ્ય થાય. ક્યારે બ્લૂપ્રિન્ટ બદલાય?

10–11–2011

*

ધનકોરબાઈ

સમૃદ્ધિનું મૂળ વ્યાપાર છે. મજૂરીથી પેટ ભરાય, સમૃદ્ધ ન થવાય. પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિને વ્યાપાર આવડતો નથી હોતો. જે લોકો દેશ–વિદેશમાં મન મૂકીને કરોડોનો વ્યાપાર કરતા હોય છે, તે ઓછા સાહસી નથી હોતા. સાહસ પણ પરાક્રમ જ કહેવાય. જ્યાં વ્યાપારીઓ વસતા હોય ત્યાં જ સમૃદ્ધિ હોય. એટલે રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ કરવું હોય તો સરકારે વ્યાપારીઓને વસાવવા જોઈએ. જ્યાંથી વ્યાપારીઓ ભાગી જતા હોય છે ત્યાંથી સમૃદ્ધિ પણ ભાગી જતી હોય છે. ગુજરાતનાં અહોભાગ્ય કહેવાય કે અહીં વ્યાપારીઓ ઘણા થયા છે. ગુજરાત કરતાં સૌરાષ્ટ્રમાં અને સૌરાષ્ટ્ર કરતાં કચ્છમાં ઘણા વ્યાપારીઓ થયા છે. કચ્છની પોતાની ધરતી ઉપર વ્યાપારનો સ્કોપ ન હોવાથી મોટા ભાગના વ્યાપારીઓ કચ્છબહાર વિદેશમાં પણ ખૂબ જામ્યા છે.

શેઠ મોરારજી ગોકુળદાસ કચ્છી વ્યાપારી. મુંબઈમાં આવીને વસ્યા. મુંબઈ ત્યારે ભારતનું પ્રથમ નંબરનું બંદર. અંગ્રેજોએ તેની ખિલવણી કરેલી. માછીમારોનું નાનુંસરખું ઝૂંપડાંવાળું આ ગામ આટલું મહાનગર થઈ જશે તેની કોઈએ કલ્પના પણ નહીં કરી હોય. કોઈ ભૂમિને જ્યારે બંદર, હવાઈમથક, રેલવેજંકશન વગેરે થવાની તક મળે છે ત્યારે તેનાં ભાગ્ય ખીલી ઊઠે છે. જ્યારે કોઈ ભૂમિનાં ભાગ્ય ખીલવાનાં હોય ત્યારે સર્વપ્રથમ તેનું ભૂમિમૂલ્ય વધવા લાગે છે. જ્યાં મોંઘવારી ઘણી હોય ત્યાં જ ભાગ્ય ખીલે. જ્યાં સોંઘવારી અને બધું સસ્તું હોય ત્યાં સમૃદ્ધિ ન હોય.

વ્યાપારીઓ હંમેશાં સ્કોપ જુએ. જ્યાં સ્કોપ હોય ત્યાં જ વ્યાપાર થાય. સ્કોપ જોતાં આવડે તે જ સફળ વ્યાપારી થઈ શકે. સ્કોપ હોય ત્યાં સ્થળાંતર કરતા રહેવું જોઈએ. કચ્છના શેઠ મોરારજી મુંબઈમાં ખૂબ જામ્યા. જેમ દૂધમાંથી દહીં જામતું હોય છે તેમ માણસ અને પેઢી–કંપની પણ જામતાં હોય છે. જે જામી શકતો નથી તે ચંચળ હોય છે, તે અસ્થિર હોય છે. પેઢી આબરૂથી જામતી હોય છે. જે લોકો આબરૂના ભોગે વ્યાપાર કરતા હોય છે તે કદી જામતા નથી. આબરૂ જ વ્યક્તિને પેઢીને જમાવતી હોય છે. આબરૂ કમાવી તે પૈસા કમાવા કરતાં પણ વધુ કઠિન કાર્ય છે અને આબરૂને સાચવવી તે પૈસાને સાચવવા કરતાં પણ કઠિન કાર્ય કહેવાય પૈસાને સાચવનારી તિજોરી બની હોય છે, પણ આબરૂને સાચવનારી કોઈ તિજોરી કોઈ પંચાલે હજી સુધી બનાવી નથી.

શેઠ મોરારજીને ત્રણ વાર લગ્ન કરવાં પડ્યાં. લગ્ન કરવાં અને લગ્ન કરવાની ફરજ પડવી બંનેમાં ફરક છે. જેની પાસે વિશાળ સામ્રાજ્ય હોય, મોટો વૈભવ હોય તેને વારસદાર જોઈએ જ. વારસદાર વિના બધાંનો અંત અંધકારમય થઈ શકે છે. પત્ની વારસદાર આપે છે, તેથી તેની મહત્તા ઘણી વધી જાય છે. પણ મોરારજીને એક પછી એક એમ બે પત્નીઓ ગુજરી ગઈ. છેવટે તેમને ત્રીજી વાર લગ્ન કરવાં પડ્યાં. શ્રીમંતોને કન્યા શોધવી ન પડે, સામેથી કન્યા આવે. પણ શેઠ લાંબું જીવ્યા નહીં. શ્રીમંતો ભાગ્યે જ દીર્ઘાયુષી હોય છે. 46 વર્ષની વયમાં જ શેઠ ગુજરી ગયા. ત્યારે તેમની પત્ની ધનકોરબાઈ 21 વર્ષની હતી. ધનકોરબાઈ 21 વર્ષની વયે ત્રણ સંતાનની માતા બની હતી અને ચોથું સંતાન દોઢ મહિના પછી થવાનું હતું, ત્યારે કન્યા માટે 18 વર્ષ કે વર માટે 21 વર્ષનો નિયમ ન હતો. કન્યાની ફળદ્રુપતા શરૂ થતાં જ તે માતા બની જતી. તેની અસર તેના આરોગ્ય ઉપર પડે છે તે વાત ધનકોરબાઈમાં તો સત્ય ન ઠરી. ધનકોરબાઈ આરોગ્ય સાથે પૂરાં 94 વર્ષ જીવ્યાં હતાં!

જ્યારે કોઈ ખેતરનો એક છોડ ઊખડી જાય છે ત્યારે કશો ખળભળાટ થતો નથી, કારણ કે પૂરા ખેતરમાં હજારો છોડ ઊભા હોય છે. પણ જ્યારે કોઈ વિશાળ વડલો કડડડભૂસ કરીને ભાંગી પડે છે ત્યારે મોટો ખળભળાટ થાય છે, કારણ કે દૂર–દૂર સુધી બીજો કોઈ વડલો નથી હોતો.

શેઠ મોરારજી વડલો હતા. તે જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે તેમની પાછળ 21 વર્ષની ધનકોરબાઈ પાસે વિશાળ વ્યાપારનું સામ્રાજ્ય હતું. કોઈ સંભાળનારું હોય તો જ બધું સંભાળાય, નહીં તો કરોડોનો વૈભવ જોતજોતાંમાં ફનાફાતિયા થઈ જાય. ભારતમાં ઉચ્ચ કુલીન વર્ગની સ્ત્રીઓની ચાર કરુણતા હોય છે: 1. જો બહુપત્નીત્વના કારણે તેને ઘણી શોક્યો હોય તો તે સુખી ન હોય. 2. જો તેનો પતિ ધન કમાવા પાછળ ગાંડો થયો હોય તો પત્નીની ઉપેક્ષા કરે. પત્નીના અરમાન સમસમીને રહી જાય. તે બળબળ કરતી રાતો વિતાવે. અને 3. જો તે વિધવા થાય, તેમાં પણ નાની ઉંમરે વિધવા થાય તો–તો આવી જ બને. જો તે બહુ કુલીન હોય તો

પતિ પાછળ સતી થવું પડે. સતી ન થાય તો માથે મુંડન કરીને જીવનભર નીરસ અને ત્રાસદાયી જીવન જીવવું પડે. જો તેનો પરિવાર મોટો હોય અને વારસો હોય તો ખટપટો થાય અને કુટુંબ–ક્લેશની હોળીમાં શેકાતા રહેવું પડે અને જો સંયમ ન પાળી શકાય તો–તો કલંકિત થઈને મરવું પડે.

કુલીન વિધવાઓની પીડાનો પાર નહીં. પણ ધનકોરને ભગવાને દશ પુરુષો ભાંગીને ઘડેલી. તે મર્દ જ નહીં જવાંમર્દ નીવડી. મર્દાનગી તક વિના પ્રગટતી નથી. પતિના મરણથી તે જરાય વિચલિત ન થઈ. જે પતિ–પત્નીઓ માત્ર શારીરિક હેતુઓ માટે જ પરણ્યાં હોય છે તેમના વિયોગમાં માત્ર શારીરિક પીડા જ દુ:ખ દેતી હોય છે, જે સમય જતાં અન્યત્રથી પ્રાપ્ત કરી લેવાતી હોય છે. પણ જે પતિ–પત્નીઓ જવાબદારીઓ અને કર્તવ્યનો ભાર ધારણ કરવા માટે પરણ્યાં હોય છે તે એકબીજાના વિયોગમાં ઘણી મજબૂતાઈથી ભાર ઉપાડતાં હોય છે. લગ્ન કર્તવ્યનો ભાર ઉપાડવા માટે છે, તેવું સમજીને જે લગ્ન કરે તે જીવન પ્રત્યે વધુ ગંભીર હોય છે. ઓછામાં ઓછું તેમાં છીછરાપણું નથી હોતું. છીછરાપણું હોય ત્યાં ખાનદાની ન હોય. ખાનદાની વિનાનો માણસ વિશ્વાસપાત્ર ન થઈ શકે. કોઈ કરે તો પસ્તાય.

પતિના મરણથી ધનકોરનું પતિસુખ તો ગયું જ. 21 વર્ષની ભરયુવાનીમાં વિધવા થવું એ ઓછા દુ:ખની વાત ન કહેવાય. દુ:ખમાં જ માણસ ઘડાય અને દુ:ખમાં જ તેનું મૂલ્યાંકન થાય. ગરીબોના દુ:ખ કરતાં શ્રીમંતોનું દુ:ખ ઘણું મોટું હોય છે. જેનું સુખ મોટું તેનું દુ:ખ પણ મોટું. જંગલમાં રહેનારાં જંગલી માણસોને વનવાસનું દુ:ખ ન હોય. વનવાસનું દુ:ખ તો અયોધ્યાના રાજમહેલમાં રહેનારાં રામ–સીતાને હોય. તે પણ શારીરિક કરતાં પ્રતિષ્ઠા–હાનિનું માનસિક દુ:ખ વધારે હોય.

અધધધ... કેટલો મોટો વારસો! કેટલો મોટો વૈભવ! પણ ધનકોરબાઈએ હિંમત કરીને બધું સંભાળી લીધું. જેના માથે ઘણી જવાબદારીઓ આવી પડે છે તે જો સક્ષમ હોય અને હિંમતવાન હોય તો રોકકળ કર્યા વિના કામમાં લાગી જાય છે. કામમાં લાગી જવાથી તેનો શોક ઓછો થઈ જાય છે. કામ વિના, જવાબદારી વિનાનાં માણસો વધુ શોકાકુળ રહેતાં હોય છે. ધનકોરબાઈને ક્ષણની પણ નવરાશ ન હતી.

તે વહેલી સવારે ઊઠે. બાઈ ભાટિયા પરિવારની તેથી મરજાદી વૈષ્ણવધર્મ પાળે. ધર્મનો પ્રભાવ જીવન ઉપર મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. ઠાકોરજી જ સર્વસ્વ હોવાથી આખો દિવસ ઠાકોરજી ઠાકોરજી થયા કરે. તેની ઈચ્છાને આધીન થવું તે જ ભક્તિ. ઠાકોરજીની મરજી. એ જ મોટું આશ્વાસન.

ધનકોર વહેલી સવારે ઊઠે. નહાય–ધુએ પછી ઠાકોરજીની સેવામાં બેસી જાય. વૈષ્ણવો સેવા કરે છે. સેવા એટલે ઠાકોરજીને લાડ–પ્યારથી જગાડવા, તેમને દાતણ કરાવવું, નવડાવવા–ધોવડાવવા, પછી બાળભોગ કરાવવો. આ બધું તેને પ્રસંગનાં ગીતો ગાતાં–ગાતાં કરાવાય. ચંદન, ફૂલોની માળા, વાઘા, દર–દાગીના ધરાવીને ઠાકોરજીને શણગારવા. આ બધું કરવામાં જે તન્મયતા અને આનંદ આવે તે નિરાકારવાદીને ન આવે. સામે જે છે તે નાના ઠાકોરજી છે તે પ્રતિમા નથી, પ્રત્યક્ષ ઠાકોરજી છે તેવું માનીને તેમની સેવા થાય. જો પરમેશ્વર વ્યાપક કે સર્વજ્ઞ હોય તો આ કાલાઘેલા ભાવો જોઈને જરૂર રાજી થાય.

ધનકોરબાઈ બે કલાક સેવામાં ગાળે, ત્યાં સુધી મોઢામાં પાણી પણ ન મૂકે. જે લોકો સવારમાં વધુમાં વધુ સમય ઈશ્વરભજન–પૂજનમાં કાઢે છે, તેમના મનમાં આખો દિવસ સાત્ત્વિકભાવ રહે છે. પરમેશ્વર મહાન છે. તે ભક્તની ખોટ પૂરી કરે છે, માર્ગદર્શન આપે છે અને રક્ષણ પણ કરે છે. શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.

ઠાકોરજીની સેવા પતાવીને પછી ચા–નાસ્તો કરે. પછી વિશાળ બંગલાના મુલાકાતી ઓરડામાં એક પછી એક બધી મુલાકાતો પતાવે. શેઠની ઘણી પેઢીઓ હતી. બધી પેઢીઓના મુખ્ય સંચાલકો વારાફરતી આવે. બધો હિસાબ બતાવે. જરૂરી આદેશો માગે. ધનીબાઈ પણ ફટફટ આદેશો આપતાં જાય. એક આદેશથી લાખોની ઊથલ–પાથલ થઈ જાય, તેવી જવાબદારી ગંભીરતાથી નિભાવે. વ્યવસ્થાપકો પણ મોઢામાં આંગળાં ઘાલી જાય: “આ બાઈમાં આટલું કૌશલ્ય આવ્યું ક્યાંથી?”

ધનકોરબાઈમાં એવી ક્ષમતા કે કોઈ પણ અજાણ્યો માણસ તેમને મળવા આવે તો જોતાંની સાથે જ તેને માપી લે. માણસને પરખવાની શક્તિ બધામાં નથી હોતી. જેનામાં હોય છે, તે જ મોટા આયામનો સફળ સંચાલક થઈ શકતો હોય છે. તેમના વિશાળ સામ્રાજ્યને સંભાળવા માટે દિનશા એદલજી વાછા, નારાયણ ચંદાવરકર, શેઠ વીરચંદ દીપચંદ જેવા અનેક બાહોશ અને

પ્રામાણિક અધિકારીઓ રાખેલા. પ્રૌઢ અધિકારીઓ આગળ જો રાજા કે શેઠની સવાઈ પ્રૌઢતા ન હોય તો શેઠનું વ્યક્તિત્વ જામે નહીં. અધિકારીઓને અનુભવાવું જોઈએ કે શેઠ અમારાથી વધુ કાબેલ છે. ધનકોરબાઈ બધા કરતાં સવાયાં હતાં. સવાયાં હોવા છતાં અભિમાન નહીં, રુઆબ નહીં. રુઆબ કમજોરીનું લક્ષણ છે.

પતિના મરણ પછી ધનકોરબાઈએ વૈષ્ણવસંપ્રદાયની મરજાદ લીધી હતી. જેણે મરજાદ લીધી હોય તેણે કઠોર જીવન જીવવું પડે. ગાદલા ઉપર સુવાય નહીં. મોજ–શોખ–શૃંગાર કરાય નહીં. ખાવા–પીવાના કઠોર નિયમો. આભડછેટનો તો પાર નહીં. સામાજિક રિવાજ પ્રમાણે ધનકોરબાઈ કાળી સાદી સાડી પહેરે. જીવનભર એક જ રંગ. ત્યારે તે સાડી દશ આનાની આવે તે જ પહેરે. પોતાના કર્મચારીઓની પત્નીઓને દશદશ રૂપિયાની સાડી પહેરાવે. આને ગૃહવૈરાગ્ય કહેવાય. જેને ઘરમાં વૈરાગ્ય હોય તે જ સાધુજીવનમાં પણ વૈરાગ્યવાન રહી શકે. ઘરનો રાગી સાધુ–સાધ્વી થયા પછી પણ રાગી થઈ જાય.

ધનકોરબાઈ જ્યારે વિશાળ હોલમાં બેસતાં ત્યારે કાં તો દાભડાના આસન ઉપર કે પછી ઊનના આસન ઉપર બેસતાં. બધાને દસ–દસ મિનિટનો સમય આપે. બધા પ્રશ્નો ઝડપથી ઉકેલી નાખે. જે પોતે ગૂંચવાયેલા હોય તે પ્રશ્નોને ઉકેલી ન શકે, વધુ ગૂંચવે. મિલોના પ્રશ્નો, બેઠકોના પ્રશ્નો, દેશાવરની ઑફિસોના પ્રશ્નો, મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રશ્નો, કોરટ–કચેરીના પ્રશ્નો, બધું એસ્ટેટ, દાન–પુણ્યના પ્રશ્નો, એમ દશ–પંદર જુદાંજુદાં ખાતાં હોય તે બધાંને રોજેરોજ સાંભળે અને માર્ગદર્શન આપે. તેમની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ બધે ફરે. ક્યાંય કશું છૂપું ન રહે.

ધનકોરબાઈના બંગલા આગળ બે અને ચાર ઘોડાની ઘોડાગાડીઓ પડી હોય. તેના કોચમેનો ખડેપગે ઊભા હોય. મોટામોટા દરવાજાઓ ઉપર ચુસ્ત કડક પોશાકવાળા ચોકીદારો ઊભા હોય. આખો દિવસ લોકોની અવરજવર રહે. શેઠની પ્રસિદ્ધિ એવી કે નાનાં–મોટાં રજવાડાંના રાજવીઓ પણ મુંબઈ આવે ત્યારે શેઠને ત્યાં જ ઊતરે. આતિથ્ય વિનાની શ્રીમંતાઈ મડદા ઉપરના સોળ શૃંગાર જેવી લાગે. દરિદ્રતા પણ આતિથ્યથી દીપી ઊઠે. પણ શેઠ વ્યવહારકુશળ. તેમણે પ્રથમથી જ અતિથિઓ માટે જુદો બંગલો રાખેલો. ત્યાં બધા ઊતરે, પૂરી સગવડ આપે. પણ જે વિશ્વાસપાત્ર ન હોય તેને ઘર ન બતાવાય. અતિથિઓમાં કોઈકોઈ મેલી નજરના પણ હોય. મેલી નજરથી મહેલને બચાવો તો જ સ્ત્રીઓ સલામત રહે. ધનવાનોની સ્ત્રીઓ જો માન–મર્યાદામાં ન રહે તો બંગલાને ફાર્મહાઉસ બનાવી દે. ધનકોરબાઈની કડક આણની વાડ પૂરા બંગલાના વાતાવરણને દૂષણમુક્ત રાખતી.

વૈષ્ણવો ઉત્સવો બહુ ઊજવે. ધનકોરબાઈને ત્યાં બધા ઉત્સવો રંગેચંગે ઠાઠમાઠથી ઊજવાય. ધાર્મિક ઉત્સવોથી ધાર્મિક વાતાવરણ ઊભું થાય છે. ધાર્મિક વાતાવરણમાં ભક્તિભાવની સહજ સાત્ત્વિકતા રહેતી હોય છે. તેથી ઘર અને લોકોનાં મન પવિત્ર અને ઉત્સાહિત રહેતાં હોય છે. જે લોકો ધાર્મિક નથી હોતા અને શ્રીમંત હોય છે તે લોકો પાર્ટીઓ કરે છે. પાર્ટીઓમાં વાતાવરણ જુદું હોય છે. નવરાત્રિ, દશેરા, દિવાળી, હોળી વગેરે ઉત્સવો પ્રેમથી ઊજવાય. ઉત્સવોમાં ધનકોરબાઈ બધા કર્મચારીઓને બાળ–બચ્ચાં સાથે જમવા બોલાવે. રસોડાની ઉદારતા સૌથી મોટી ઉદારતા હોય છે. બધાંને જમાડીને વસ્ત્રોની ભેટ પણ આપે. ધોતીજોટા, સાડીઓ વગેરે કીમતી વસ્ત્રો પહેરાવે. સૌનાં મન જીતી લે.

ધનકોરબાઈ પોતાનાં બધાં સંતાનોને કઠોર જીવન જિવાડે. ધનવાન થયા તો શું થયું? બધા છોકરાઓ લાકડાના પાટ ઉપર સૂઈ જાય. બધાને પરોઢિયે જગાડે. કસરત કરાવે. થાળીમાં એંઠું ન મૂકવું, દેવદર્શને જવું–બધાનું ઘડતર કઠોરતાથી કરે. ધનવાનોનાં છોકરાં કઠોર નિયંત્રણ વિના વંઠી જતાં હોય છે. બૈરાં–બાળકોને વંઠી જતાં બચાવે તે જ શ્રીમંત વ્યક્તિ શ્રીમંતાઈનું સુખ ભોગવી શકે. ઘડતર અને સંસ્કાર વિના પરિવારનું રક્ષણ શક્ય નથી.

ધનકોરબાઈ પોતાનાં (4) અને ઓરમાયાં (3) સાત બાળકોને એકસરખા વ્યવહારથી ઉછેરતાં અને ઘડતાં. ઓરમાન બાળકોને ખબર જ ન પડવા દીધી કે આ મા ઓરમાન છે. આટલો સમભાવ આધ્યાત્મિક ભાવથી જ થઈ શકે. ધનકોરબાઈ ઓરમાન છોકરાંઓને કદી મારતાં નહીં, પણ પોતાનાં બાળકોને જરૂર પડે ત્યારે નેતરની સોટીથી ફટકારતાં. બચપણમાં માનો માર વસાણું થઈ જાય જે જીવનભર જીવન આપે અને અનિષ્ટોથી બચાવે.

મહેમાનપરોણા આવે તેમની સરભરા છોકરાંઓ દ્વારા કરાવે, જેથી એક તો મહેમાનોનો પરિચય થાય અને બીજું સેવાભાવ આવે.

ધનકોરબાઈને દેશી વૈદું પણ આવડે. બધાં ઓસડિયાં જાત–દેખરેખ નીચે તૈયાર કરાવે. પ્રત્યેક ગૃહિણીને થોડુંક વૈદું તો આવડવું જ જોઈએ. વાતવાતમાં બાળકોને ડૉક્ટરો પાસે લઈ જવાં ઠીક નહીં.

એક વાર અમીચંદભાઈને પેશાબ બંધ થઈ ગયો. ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ પેશાબ ન થાય. અંતે અંગ્રેજ ડૉક્ટર પાસે ઓપરેશન કરાવવાનું નક્કી થયું. ઓપરેશન થિયેટર તૈયાર થઈ ગયું. ધનકોરબાઈને ખબર પડી. તરત જ ડૉક્ટર પાસે દોડી ગયાં. અને કહ્યું, “મને મારું વૈદું કરી લેવા દ્યો. પછી ઓપરેશન કરજો.” ડૉક્ટર હસ્યા પણ સંમતિ આપી. ધનકોરબાઈએ કેસૂડાં બાફીને તેનું ગ્લાસ ભરીને પાણી પાયું. અને કેસૂડાંનો રોટલો કરીને પેટ ઉપર બાંધ્યો. દશ જ મિનિટમાં મોટો કટોરો ભરીને પેશાબ છૂટી ગયો. અંગ્રેજ ડૉક્ટર તો છક જ થઈ ગયો. પગે લાગ્યો. આત્મા કરતાં શરીર વધુ વાસ્તવિક છે. શરીરની ઉપેક્ષા–તિરસ્કાર કરીને જે આત્મવાદી થાય છે તે અધૂરા છે. પાછલી જિંદગીમાં તે શરીરપીડાથી બૂમો પાડી–પાડીને મરતા હોય છે. આત્માની જેમ જ શરીર પણ મહત્ત્વની વસ્તુ છે.

ધનકોરબાઈ મરજાદી વૈષ્ણવ તરીકે કઠોર જીવન જીવતાં. ઐચ્છિક કઠોરતા તપસ્યા થઈ જાય. આરોપિત કઠોરતા જેલ થઈ જાય. તે જીવનભર એક જ સમય જમતાં તે પણ સાદું. કાયમ ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરતાં. સેવાપૂજા કરે. પણ કદી ગુસાંઈજી મહારાજની બેઠક, હવેલી કે મંદિરમાં ન જાય, ન ગુસાંઈજી મહારાજની પધરામણી કરાવે. ત્યારે વૈષ્ણવધર્મના આચાર્યોની વિરુદ્ધમાં ભારે ઊહાપોહ થયેલો. કરસનદાસ મૂળજી ભાટિયા મહારાજોની પાછળ પડી ગયેલા અને તેમનાં ધતિંગોની પોલ ખોલતા. મહારાજ લાયબલ કેસે તો હદ વાળી દીધેલી. તેથી પોતાના સ્ત્રીવર્ગને સલામત રાખવા આવો કડક પ્રતિબંધ કરવામાં આવેલો. વૈષ્ણવધર્મ પૂરેપૂરો પાળવાનો. સેવાપૂજા–ઉત્સવ બધું ઊજવવાનું, પણ મહારાજોથી દૂર રહેવાનું. આવું મક્કમ વલણ. ભારતના ઘણા સંપ્રદાયો ઈશ્વરભક્તિમાંથી ગુરુભક્તિ તરફ વાળી દેવાયા છે અને પછી ગુરુલોકો શિષ્યાઓનું ભરપેટ શોષણ કરતા રહે છે. ઘણી શિષ્યાઓ પણ હોંશેહોંશે ગુરુજીની બધી ઈચ્છાઓ પૂરી કરતી હોય છે! પરિવારના સ્ત્રીવર્ગને લુચ્ચા–લફંગાથી બચાવવો જેટલો જરૂરી છે તેટલો જ તથાકથિત ગુરુલોકોથી પણ બચાવવો જરૂરી છે. સ્ત્રીઓને કદી ગુરુઘેલી ન થવા દેવી. અતૃપ્ત અને અસંતુષ્ટ સ્ત્રીઓ ઘેલછાના આવેગમાં પતિપરાયણ થવા કરતાં ગુરુપરાયણ થઈ જતી હોય છે. પછી પતિસેવા પડતી મૂકીને ગુરુસેવામાં લાગી જતી હોય છે. આ બધાથી પરિવારને બચાવવો જરૂરી છે. સાચા ગુરુઓ આવનારી સ્ત્રીઓને સાચી પતિપરાયણ થવાનો ઉપદેશ આપતા હોય છે, પતિવિમુખ થવાનો કદી નહીં. મોરારજી શેઠે જે વિલ કરેલું તેમાં આવી બધી સ્પષ્ટતા કરેલી જેને ધનકોરબાઈ અક્ષરશ: પાળતાં હતાં.

ધનકોરબાઈનો પ્રાણીપ્રેમ પણ જબરો. એક પાળેલો પોપટ એટલો હોશિયાર કે રાત્રે ચોર આવ્યા તો તેણે ચેં ચેં કરીને આખા ઘરને જગાડી મૂક્યું. ચોર ભાગી ગયા, ઘર બચી ગયું, પોપટ બધાંને આવકારે, બધાંની નકલ કરે. સૌને વહાલો લાગે. વહાલા લાગવાની ત્રણ ચાવીઓ છે: 1. વફાદારી. દગાબાજ કોઈને વહાલો ન લાગે. 2. સમર્પણભાવ. સુખ આપવાની વૃત્તિને સમર્પણ કહેવાય; દુ:ખી થઈને પણ સુખી કરવાની વૃત્તિ તો સમર્પણની પરાકાષ્ઠા જ કહેવાય; અને 3. અપમાનિત થાય તોપણ પ્રેમ ઓછો ન કરવો– આ ત્રણ તત્ત્વો જેનામાં હોય તે જરૂર વહાલો લાગે. પોપટ માંદો પડ્યો. સૌને થયું કે હવે પોપટ જીવશે નહીં. પણ પોપટનો જીવ ન જાય. ત્યારે નરોત્તમ શેઠ બહારગામ ગયેલા. પોપટ તેમની રાહ જોયા કરે. એવામાં નરોત્તમ શેઠ આવ્યા. નિયમ પ્રમાણે તેઓ ધનકોરબાઈને પગે લાગવા લાગ્યા. સંસ્કારી ઘરની પ્રથમ નિશાની એ હોય કે નાનાં માણસો જ્યારે પણ ક્યાંક બહાર જવાના હોય તો અને બહારથી પાછાં આવે તો ઘરનાં સર્વોચ્ચ વડીલને પગે લાગે. આમ કરવાથી વડીલના આશીર્વાદ તો મળે જ છે, સાથેસાથે ઘરનું વાતાવરણ પણ સાત્ત્વિક રહે છે. નરોત્તમ શેઠને ધનકોરબાઈએ કહ્યું કે, “જા, પહેલાં પોપટને મળી આવ.”

નરોત્તમ શેઠ પોપટ પાસે ગયા. પાંજરું ખોલી તેને બહાર કાઢ્યો. હાથમાં લીધો અને પોપટ ઢળી પડ્યો. રામરામ. પ્રાણી પણ પ્રેમભૂખ્યું હોય છે. શેઠના હાથમાં જ પ્રાણ છોડીને પોપટ ધન્ય થઈ ગયો. ધનકોરબાઈએ તેના ઉપર ગંગાજળ મૂક્યું અને દીવો કર્યો.

આવો જ એક દેશી કૂતરો. તેને લોકો નાનિયો નાનિયો કરે. પણ તે સામું પણ ન જુએ. જો નાનાશેઠ કહો તો જ સામું જુએ. માનભૂખ સૌને હોય છે. ધનત્યાગીઓ પણ માનના તો ભૂખ્યા હોય જ છે. માનભૂખ સૌથી મોટી ભૂખ છે. માન મળે તો માણસ

સામાન્ય આહારમાં પણ તાજો રહે અને અપમાન મળે તો ઘી–દૂધ–બદામ આપો તોપણ દૂબળો રહે. પણ માન પચાવવું સૌથી અઘરું. પચે તો જ સુખ આપે, ન પચે તો માન અભિમાનમાં પરિણમે અને અભિમાન ઈર્ષ્યા–દ્વેષ અને વૈરમાં પરિણમે. એક વાર બ્રહ્મભોજનના પ્રસંગમાં ધનકોરબાઈ કૂતરાને વઢ્યાં. કૂતરાને રીસ ચઢી. તે દરવાજા બહાર જઈને બેઠો. અંદર ન આવે તે ન જ આવે. ધનકોરબાઈએ કહ્યું કે "નાનિયો આવે તો જ હું જમું." અંતે તેઓ જાતે ગયાં અને નાનિયાને સમજાવી–પટાવીને માંડ લઈ આવ્યાં. તે જમ્યો પછી ધનકોરબાઈ જમ્યાં. રીસ પ્રેમનું અનિવાર્ય અંગ છે. પ્રેમ હોય ત્યાં જ રીસ હોય. પ્રેમ વિનાની રીસ દ્વેષ કહેવાય. રીસમાં દ્વેષ ન હોય. અંદરથી તો ભરપૂર પ્રેમ હોય પણ મનાવવાની અપેક્ષા હોય. મનામણાં પણ પ્રેમની પ્રતીતિ જ કહેવાય. મનાવ્યા વિના રહેવાય જ નહીં. આ રીતે રિસાવું અને મનાવું પ્રેમી જીવનનું ન ગમતું પણ અંગ બની જતું હોય છે. મા કદી રિસાય નહીં. મા હંમેશાં મનાવે. પત્ની રિસાય, પતિ રિસાય, સગાં રિસાય, વહાલાં રિસાય, પણ મા સંતાનથી–ખાસ કરીને બાળકોથી રિસાય નહીં. રિંસાનારાં કરતાં મનાવનારાં મહાન હોય છે. ઈગો ઓગળે તો જ મનાવાય; પણ ઈગો જલદી ઓગળે તો ને? જે રિસાયેલાંને મનાવવાની મધ્યસ્થી કરે છે તે ધન્ય છે. તે જીવન જોડે છે. કોઈનું જીવન જોડી આપવું તેનાથી મોટું કોઈ પુણ્ય નથી.

નાનિયો દર અગિયારસે ઉપવાસ કરે. નાખો તોપણ કશું ખાય નહીં. સર્પદંશથી તેનું મૃત્યુ થઈ ગયેલું.

આવી જ એક વાંદરી પાળેલી. તે સૌની સામે દાંતિયાં કરે તેથી તેને પાંજરાપોળ મોકલી દીધી. પણ ત્યાં જઈને તેણે ખાવાનું બંધ કરી દીધું અને હિજરાવા લાગી. અંતે તેને પાછી લાવી અને રાખવામાં આવી.

આવાં તો કેટલાંય પ્રાણીઓ ધનકોરબાઈના બંગલે રહે. જ્યાં ઘણાંને આશ્રય મળે, જીવન મળે તેને જ ગૃહસ્થાશ્રમ કહેવાય. સારસ, હરણાં વગેરે ઘણાં પ્રાણીઓ પાળેલાં.

એક ટીમકી નામની જાતવાન કૂતરી મંદિર બહાર બેસી રહે. ધનકોરબાઈ મંદિરમાંથી બહાર નીકળે ત્યારે પાછળ–પાછળ જાય. તેને શાંતિકુમાર સાથે ખૂબ ફાવે. શાંતિકુમાર ન હોય તો ખાવાનું બંધ કરી દે. છેવટે જ્યાં જાય ત્યાં ટીમકીને સાથે લઈ જાય. કૂતરીમાં આટલી વફાદારી હોય તો જો પત્ની પણ ખાવાનું બંધ કરી દે તો પતિ જરૂર સાથે લઈ જાય પણ જો પત્ની, પતિની રાહ જોયા વિના પહેલાં જ ઝાપટી લે અને ઘોરે તો તેનો કોઈ ભાવે ન પૂછે.

શાંતિ શેઠ બીમાર પડ્યા. કૂતરી તેમના પાંગતે બેસી રહે. ડૉક્ટર આવે તોય ઊઠે નહીં. માંડ ઉઠાડવી પડે. કૂતરાં ચાર પ્રકારનાં હોય છે: 1. ખાઈને જ ઊંઘી જનારાં કે ભાગી જનારાં. ફરી ભૂખ લાગે ત્યારે જ આવે. 2. ખાય ખરાં પણ આખી રાત વગર જોતાં ટઉ–ટઉ કર્યા કરે. ના ઊંઘે ના ઊંઘવા દે. લોકો ત્રાસી જાય. પણ ચોર આવે તો બંધ થઈ જાય. 3. માત્ર ભસનારાં. તેમને ભસતાં જ આવડે. બસ ભસ્યા જ કરે. 4. રક્ષા કરનારાં. શત્રુ ઉપર તૂટી પડે. પૂરેપૂરાં વફાદાર.

રાજકારણમાં પણ આવાં જ ચાર પ્રકારનાં માણસો હોય છે. મેળવી જોજો, મળી જશે.

ટીમકી જ્યારે મરી ગઈ તો ધનકોરબાઈએ તેનાં હાડકાં જમુનાજીમાં પધરાવી બધી વિધિ કરાવી.

ધનકોરબાઈના બંગલે ઘણાં રાજા–રજવાડાં પણ ઘણી વાર તેમનાં મહેમાન થાય. એક વાર જૂનાગઢના નવાબ મહેમાન થયા. આવાં રજવાડાંઓનું રસોડું જુદું. તેમના રસોડે બે બકરા આવ્યા. ધનકોરબાઈ સમજી ગયાં. તેમણે નવાબને કહ્યું કે "મારા પૌત્રોને માટે બકરાગાડી કરવી છે એટલે આ બકરા અમને આપી દો." ડાહ્યો અને ચતુર નવાબ વાત સમજી ગયો. તેણે બંને બકરા આપી દીધા. ધનકોરબાઈએ તેની બકરાગાડી બનાવી અને બાળકો ફરવા લાગ્યાં.

એક વાર એક બીજા રાજવી ઊતરેલા. તેમણે ચૂપચાપ એક બકરાની કતલ કરાવી નાખી. ધનકોરબાઈ વીફર્યાં: "આ વૈષ્ણવનું ઘર છે તેટલી તો તમને ખબર હોવી જોઈએ." ફરી વાર તેમનો ઉતારો બંધ થઈ ગયો. અતિથિઓએ હંમેશાં આતિથેયની રુચિ અને મર્યાદાનું ધ્યાન રાખીને જ મહેમાનગતિ કરવાની હોય, નહીં તો સંબંધ બગડી જાય.

ધનકોરબાઈનું મહત્ત્વ એટલું બધું કે તેમને ત્યાં મોટામોટા વાઈસરોય પણ આવતા અને ઊતરતા. વાઈસરોય નોર્થબ્રુક, લોર્ડ રિપન, મ. ગાંધીજી, મુંબઈના ગવર્નરો, વગેરે પણ આવે. કોને ત્યાં કોણ આવે–જાય છે તેના ઉપરથી તે ઘરનું અને રહેનારનું માપ નીકળી શકે. આવનારને કદી માંસાહાર કે દારૂ વગેરે અપાતું નહીં. ફળ–ફળાદિની ટોપલીઓ અપાતી. તમને તમારા સિદ્ધાંતો ઉપર દૃઢ

નિષ્ઠા હોય તો આવનાર જરૂર સમાધાન કરે. કદાચ સારી છાપ લઈને પણ જાય.

કેટલાક લોકો તેમને 'રાણીમા' કહેતા, કેટલાક તેમને ભારતની વિક્ટોરિયા કહેતા! બધા દીકરાઓ મોટા થયા. મિલકત વહેંચવાની થઈ. ધનકોરબાઈ બંગલામાંથી પહેરેલે કપડે નીકળી ગયાં અને બોલ્યાં, "શાંતિથી પતી જાય પછી મને બોલાવજો." વહેંચણી પતી ગયા પછી જ પાછાં આવ્યાં અને જીવનભર નરોત્તમ શેઠ ભેગાં રહ્યાં.

ધનકોરબાઈ બધાના સંબંધ સાચવે. ચોપડે બધું લખી રાખે. હિન્દુ, મુસ્લિમ, પારસી, ખ્રિસ્તી, ન્યાતીલા ભાટિયા વગેરે બધાના સંબંધો પૂરેપૂરા સાચવે. ઘરનાં નાનાં–મોટાં બધાં નોકરોના સંબંધો પણ સાચવે. તેમની નોંધપોથી એક ઇતિહાસ જ થઈ ગઈ છે. ત્યારે ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેની દીકરીના લગ્નપ્રસંગે આપેલી ભેટની પણ નોંધ છે.

ભરપૂર જાહોજલાલીમાં રહેવા છતાં પણ તે ત્યાગમય જીવન જીવતાં. વિધવા થયા પછી ઘરમાં કેરીના ઢગલા હોય પણ ધનકોરબાઈ કેરી ન ખાય. કહેતાં કે "મોજશોખ, ખાવું–પીવું–બધું પતિની સાથે ગયું."

કોઈ અંગત માણસ બીમાર હોય કે મરી જાય તો બધાં કામ પડતાં મૂકીને પણ તેને ત્યાં બેસવા જાય. કેટલું આશ્વાસન મળતું હશે દુખિયારાંઓને!!

ધનકોરબાઈ 94 વર્ષ સુધી લાંબું જીવન જીવ્યાં. તેમણે છ પેઢીઓ જોઈ. જે લાંબું જીવે તેમને પુત્રોનાં મરણ જોવાં પડે. 1929માં નરોત્તમ શેઠ ગુજરી ગયા. બહુ હિંમતથી તેમણે આઘાતને સહન કર્યો.

તા. 3–8–1954ના રોજ ધનકોરબાઈએ સર્પ કાંચળી ઉતારે તેમ દેહ ત્યાગી દીધો! આવી સર્વગુણસંપન્ન સ્ત્રી ભાગ્યે જ જોવા મળશે.

'(ધરતીની આરતી' ઉપરથી) 11–11–2011

*

એન હચિન્સન

સાંપ્રદાયિક ધર્મની ત્રણ કક્ષાઓ હોય છે. અહીં સાંપ્રદાયિક શબ્દ એટલા માટે વાપર્યો છે કે મૂળ ધર્મ સાંપ્રદાયિક નથી હોતો. તે સનાતન છે અને એક જ છે. પણ ધર્મ જ્યારે સાંપ્રદાયિક રૂપ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તેના ત્રણ ઘટકો બની જતાં હોય છે: પ્રથમ તો તેનો કોઈ ને કોઈ પ્રવર્તક હોય છે. જેમ કે ઈસુ, મહંમદ વગેરે. બીજો ઘટક શાસ્ત્ર હોય છે, જે મૂળ પ્રવર્તક દ્વારા અથવા પાછળથી સંપાદિત કરીને રચાયેલું હોય છે. ત્રીજો ઘટક તે શાસ્ત્રના આચાર્યો હોય છે, જે તેની વ્યાખ્યા કરીને લોકોને સિદ્ધાંત સમજાવતા હોય છે. પ્રથમ ઘટક મૂળ પ્રવર્તક યા તો સ્વયં ભગવાન હોય છે, કાં પછી તેનો અવતાર, પુત્ર કે સંદેશવાહક કોઈ ને કોઈ માણસ હોય છે. જે હોય તે, પણ મૂળ પ્રવર્તકનું સ્થાન હંમેશાં સર્વોચ્ચ રહેતું હોય છે. તેનાં માન–સન્માન–મર્યાદા ઈશ્વર જેટલાં જ બલકે તેનાથી પણ વધારે હોય છે. જેમકે ગૉડ માટે ઘસાતું બોલો તો કદાચ ચાલ્યું જાય, પણ ગૉડના પુત્ર માટે જરાક ઘસાતું બોલો તો ખૂનામરકી થઈ જાય. આવું જ અલ્લાને ગમે તે કહો તો કદાચ ચાલ્યું જાય પણ અલ્લાના સંદેશવાહકને જો ભૂલથી પણ કાંઈક કરી બેઠા તો નાશ જ થઈ જાય. લગભગ બધા સંપ્રદાયો પોતાના મૂળ પ્રવર્તકને અત્યંત માન આપતા હોય છે. તેમાં જરાય બેઅદબી સહન ન થાય.

મૂળ પ્રવર્તક સનાતન નથી હોતો. અમુક કાળ પછી તેનું મરણ થઈ જ જતું હોય છે. તેના મરણ પછી પણ લોકોને હંમેશા માટે નિર્ણાયક માર્ગદર્શન કરાવનારું તત્ત્વ “શાસ્ત્ર” હોય છે. શાસ્ત્ર કાં તો મૂળ પ્રવર્તકનું લખેલું, બોલેલું હોય છે, કાં પછી સંપાદન કરેલું હોય છે, પણ બધા ધર્મોનાં બધાં શાસ્ત્રો દૈવી હોય છે. તે માનવીય નથી હોતાં તેવો દાવો બધા અનુયાયીઓ કરતા રહે છે. જે દૈવી હોય છે, તે કાયમી હોય છે. એટલે સમય પ્રમાણે તેમાં સુધારો કે વધઘટ કરી શકાય નહીં. પૂરા સાંપ્રદાયિક ધર્મનો આ શાસ્ત્ર જ આધાર બનતું હોય છે.

ત્રીજો ઘટક ધર્માચાર્ય હોય છે. જેમજેમ શાસ્ત્ર જૂનું થતું જાય તેમતેમ તેના અર્થો અને વ્યાખ્યા ગૂઢ થતાં જાય. તેથી તે લોકભોગ્ય ન રહે, તેનાં ભાષ્યો અને ટીકાઓ જરૂરી થઈ જાય. આવું કરનારાને ધર્માચાર્ય કહેવાય. ધર્માચાર્યનાં બે રૂપ હોય છે: શાસ્ત્રોના નિશ્ચિત અર્થ કરનારા અને બીજા તેનું પાલન કરાવનારા.

આ પાલન કરાવનારા, ધીરેધીરે સત્તાધીશ બની જતા હોય છે; તે જે કહે તે જ ધર્મ–“બ્રહ્મવાક્યં જનાર્દનમ્” થઈ જાય. ધીરેધીરે આવા ધર્માચાર્યોની પકડ વ્યાપક થઈ જાય. તેમની સામે કોઈ કશું બોલી ન શકે. તેમની આજ્ઞા એ જ શાસ્ત્રની આજ્ઞા અને તે જ ઈશ્વરીય આજ્ઞા. આ રીતે ધર્માચાર્યો ધર્મસત્તાના હાકેમ બની જાય. રાજસત્તા ઉપર ધર્મસત્તા શાસન કરવા લાગે. ખ્રિસ્તીધર્મ અને ઈસ્લામમાં આવું થયું, કારણ કે તેમની પાસે ધર્મસત્તાનું સર્વોચ્ચ પદ પોપ અથવા ખલીફા હતા. પણ હિન્દુધર્મ પાસે આવું ન થયું, કારણ કે હિન્દુધર્મનો કોઈ સર્વોચ્ચ પોપ હતો જ નહીં, ના આજે પણ છે. સર્વોચ્ચ પદ વિનાનો આ ધર્મ સત્તાધારી થઈ શક્યો નહીં. તેના હજારો સંપ્રદાયોના હજારો આચાર્યો ખરા, પણ બધાને મેળવીને સૌની ઉપર કોઈ સર્વોચ્ચ એક ધર્માચાર્ય નહીં, તેથી જે યુરોપ–આરબ દેશોમાં થયું તે અહીં ન થયું. અર્થાત્ ધર્મશક્તિ કે શાસનનું માધ્યમ ન બની શક્યો.

આટલી ભૂમિકા પછી મૂળ વાત ઉપર આવીએ. આપણે 400–500 વર્ષ ઉપરની વાત કરીએ છીએ. પૂરા યુરોપ ઉપર રોમન કૅથોલિક ધર્મ છવાઈ ગયો હતો. તેની સત્તા સર્વોચ્ચ પોપ, કાર્ડિનલ, આર્ચબિશપ, બિશપ, પાદરીઓ સુધી રાજસત્તાની માફક વ્યવસ્થિત રીતે ફેલાયેલી હતી. ધર્મસત્તા એટલી મજબૂત થઈ ગઈ હતી કે તેણે જોહુકમીનું રૂપ ધારણ કરી લીધું હતું. ચર્ચ કે ધર્મની વિરુદ્ધ એક અક્ષર પણ બોલી શકાય નહીં. કદાચ કોઈ બોલે કે આચરે તો તેને કઠોર સજા થાય, જેમાં જીવતા બાળવાની સજા પણ ખરી. કેટલીયે સ્ત્રીઓને ડાકણ ઠરાવી દેવામાં આવે અને પછી તેને જીવતી બાળી મૂકવામાં આવે. આવી કઠોર જોહુકમી ધર્માચાર્યોની હતી. ભારતનાં સદ્ભાગ્ય કે આપણે ત્યાં આવી કઠોરતા ન હતી. અહીં શાસ્ત્રાર્થ થતા જેમાં પક્ષ–વિપક્ષ બંને પોતપોતાની વાત રાખતા. ઈશ્વર છે તેવું બોલાતું, તો ઈશ્વર નથી તેવું પણ બોલી શકાતું. ચાર્વાકને કોઈ ફાંસીએ ન ચઢાવે કે તેને કોઈ જીવતો ન બાળે. પણ આવી છૂટના કારણે અહીંનો ધર્મ કદી શક્તિરૂપ ધારણ ન કરી શક્યો. શક્તિ સંગઠનથી થતી હોય છે

અને સંગઠન નેતા વિના હોઈ શકે નહીં. આપણી પાસે ઘણા નેતાઓ તો હતા પણ કોઈ સર્વોચ્ચ એક નેતા ન હતો. ઘણા નેતાઓ પરસ્પરમાં લડ્યા કરતા અને ક્ષીણ થયા કરતા.

જ્યારે યુરોપમાં એક જ નેતાનો ધર્મ હતો તેથી સજ્જડ હતો. કોઈ ચૂંચાં કરી શકે નહીં—રાજાઓ પણ નહીં. પ્રજાની તો વાત જ શી કરવી?

આવા બંધિયાર અને ગૂંગળામણભર્યા વાતાવરણમાં ઈ. સ. 1591માં ઈંગ્લૅન્ડના એક ગામમાં એક ધર્મગુરુ મારબરીને ત્યાં દીકરી એનનો જન્મ થયો હતો. કેટલાક લોકો ગુલામી વેઠવા જ જન્મતા હોય છે, જ્યારે કેટલાક ક્રાન્તિ કરવા જન્મતા હોય છે. ક્રાન્તિનું મૂળ ગૂંગળામણ છે. જ્યારે પ્રજા અસહ્ય ગૂંગળાય ત્યારે કાં તો ક્રાન્તિ થાય, કાં પછી પ્રજા મરી જાય. નમાલી પ્રજા મરી જતી હોય છે. તે ક્રાન્તિ નથી કરી શકતી. બાહોશ પ્રજા જ ક્રાન્તિ કરતી હોય છે.

પાદરી મારબરી પોતે ધર્માચાર્યોની રૂઢિચુસ્તતાનો વિરોધ કરતા રહેતા. તેથી ધર્માચાર્યો તેમની ઉપર નારાજ રહેતા. તેમને ચર્ચમાં ઉપદેશ કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવેલો હતો. મારબરી પ્યુરિટન સંપ્રદાયના હતા. તેમના દીકરા ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં ભણતા અને દીકરી એનને ઘરમાં જ શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરાવી હતી. હજી હમણાં જ બાઈબલનો અંગ્રેજીમાં નવોનવો અનુવાદ થયો હતો.

આગળ જતાં મારબરીને ચર્ચમાં ઉપદેશ આપવાની છૂટ મળી હતી. ખ્રિસ્તીધર્મ વ્યવસ્થિત તંત્રથી જોડાયેલો હોવાથી, પ્રત્યેક ગતિવિધિ ઉપરની આજ્ઞા પ્રમાણે જ થઈ શકે. કોઈ મનફાવે તેવું પ્રવચન ન કરી શકે. નિર્ધારિત ચીલા ઉપર ચાલી શકે તે જ પ્રવચન કરી શકે. આપણે હિન્દુધર્મમાં કશું જ નિર્ધારિત નથી તેથી ગમે ત્યારે, ગમે તે, ગમે તેમ બોલી શકે છે. આવી મુક્તતા બદ્ધ સંપ્રદાયમાં ન હોય. સાંપ્રદાયિક બંધિયારપણું તો રહેવાનું જ. ત્યારે સંપ્રદાય સર્વોપરી હતો—રાજસત્તા કરતાં પણ સર્વોપરી હતો. એનના પિતા મારબરીના સ્વતંત્ર વિચારોથી પ્રભાવિત થઈને કેટલાક વિદ્વાનો તેમને ત્યાં આવતા, ચર્ચા થતી. આ બધા વાતાવરણમાં એનના વિચારો ઘડાયા. બાળકોના ઘડતરમાં ઘરનું વાતાવરણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું હોય છે.

ધીરેધીરે એનમાં વૈચારિક સ્ફૂર્તિ પ્રગટવા લાગી. ચિંતન—મનન—વિચાર ઈશ્વરીય દેન હોય છે. તે બધામાં નથી હોતી. હજારોમાં કોઈ એકાદ ચિંતક પેદા થાય છે. ચિંતક જ પ્રૌઢાવસ્થામાં દાર્શનિક બને છે, જે દુર્લભ કહેવાય. જે દર્શન કરે અને કરાવે તે દાર્શનિક કહેવાય. એનમાં દાર્શનિકતા પ્રગટવા અને વિસ્તરવા લાગી. લોકો તેના સ્વતંત્ર અને મૌલિક વિચારો સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ જતા. પ્રતિભા જન્મજાત હોય છે, તે પેદા કરી શકાતી નથી, પણ પ્રતિભા જ્યારે ચીલો ચાતરીને ક્રાન્તિનો માર્ગ અપનાવે ત્યારે તે પોતે પોતાને માટે આપત્તિ વહોરી લેતી હોય છે. ચીલાચાલુ જીવન નિરાપદ હોય છે, પણ તેમાં વિકાસ નથી હોતો. એનની બુદ્ધિ—પ્રતિભા ખીલી રહી હતી તેવામાં તેના પિતા મારબરીનું અવસાન થઈ ગયું. આખો પરિવાર અનાથ થઈ ગયો.

એન હવે ઉંમરલાયક થઈ હતી. દીકરી ઉંમરલાયક થાય એટલે પ્રથમ પ્રશ્ન પરણાવવાનો આવે. દીકરો ઉંમરલાયક થાય એટલે પ્રથમ પ્રશ્ન નોકરી—ધંધાનો આવે. પરણ્યા વિનાની મોટી દીકરી અને નોકરી—ધંધા વિનાનો મોટો દીકરો ચિંતા કરાવે. પરણવું અને નોકરી—ધંધે લાગવું આ બંને સ્વપુરુષાર્થથી અને વડીલોના સહયોગથી થતું હોય છે. સ્વપ્રયત્નોથી પરણનારાં કેટલીક વાર સામાજિક અગવડો ભોગવતાં રહે છે, તો સ્વપ્રયત્નોથી નોકરી—ધંધો કરનારાં પ્રારંભથી જ મજબૂત જીવન જીવનારાં હોય છે.

એનને પતિ મળી ગયા. એક વ્યાપારીના પુત્ર વિલિયમ હચિન્સને એન સાથે લગ્ન કર્યાં. વિચારસ્વાતંત્ર્યમાં માનનારી પત્ની સાથે ડાહ્યો અને સહિષ્ણુ પતિ જ મેળ જમાવી શકે. પત્ની પોતાના વિચારોનો ભોગ આપીને જ દામ્પત્ય જમાવી શકતી હોય છે. વિચારોનો ભોગ એ સૌથી મોટો ભોગ છે. “ભલે, તમે કહો તેમ”—તેવી વૃત્તિ હોય તો જ દામ્પત્ય જામે, એકત્વ થાય; પણ હચિન્સન ડાહ્યો અને સહિષ્ણુ માણસ હતો. તેણે એનના વિચારોને અવરોધ્યા નહીં, ખીલવા દીધા. સામાન્ય રીતે પત્ની જ પતિમાં સમર્પિત થતી હોય છે, પણ કેટલીક વાર પતિ પણ પત્નીમાં સમર્પિત થતો હોય છે. હચિન્સનની ઉદારતાને કારણે એનને વધુ વૈચારિક મોકળાશ મળી.

પ્રત્યેક દેશ અને પ્રજાની પોતાની આગવી ખાસિયત હોય છે. ઈંગ્લૅન્ડ રૂઢિચુસ્તોનો દેશ મનાય. કન્ઝર્વેટીવ વાતાવરણ ભરપૂર. જે હોય, જેવું હોય તેવું સદીઓ સુધી ચાલ્યા કરે. પરિવર્તન ઓછું ગમે. રૂઢિચુસ્તોમાં એક બહુ મોટો ગુણ હોય છે. તે પ્રાચીનતાને

સાચવી રાખે છે. પણ તેમાં ગતિશીલતા નથી હોતી તે બહુ મોટો દોષ કહેવાય. અમેરિકા રૂઢિમુક્ત દેશ કહેવાય છે. ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય ઘણું છે. એટલે જે ઝડપથી અમેરિકાનો વિકાસ થયો તે ઝડપથી વિશ્વના બીજા કોઈ દેશનો વિકાસ થયો નથી. કદાચ તેનું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે યુરોપના ગૂંગળાયેલા લોકોનો તે દેશ બન્યો છે. અહીં આવીને યુરોપના લોકો ધાર્મિક ગૂંગળામણથી મુક્તિ પામતા.

એન અને હચિન્સન અમેરિકા પહોંચી ગયાં. વ્યાપાર–ઉદ્યોગનો વિકાસ ઈચ્છનારે તથા વૈચારિક ક્રાન્તિ ઈચ્છનારે હંમેશાં યોગ્ય ક્ષેત્ર શોધતા રહેવું જોઈએ. યોગ્ય ક્ષેત્રમાં જ બીજ ઊગી શકે. ત્યારે વૈમાનિક પ્રવાસ ન હતો, સામુદ્રિક પ્રવાસ અને ભૂમિપ્રવાસ થતો. યુરોપથી અમેરિકા જવામાં ત્યારે બે મહિના લાગતા. લાંબી સમુદ્રી યાત્રા બહુ કંટાળાજનક રહેતી. આખો દિવસ અને રાત કરવું શું? ચારે તરફ એક જ દૃશ્ય: માત્ર જળ જળ ને જળ, બીજું કાંઈ જ નહીં. લોકો તૂતક ઉપર આવીને દૂર–દૂર સુધી જુએ. જળ સિવાય કશું જ ન દેખાય. થાકી જવાય. કંટાળી જવાય. જો દૂર કોઈ એકાદ જહાજ જોવા મળી જાય તો લોકો હર્ષથી નાચી ઊઠે. અને જમીનનો કિનારો દેખાય તો વાત જ ન પૂછો. નાવિકોની નોકરી કેટલી કંટાળાજનક હોય તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. આંખો નવુંનવું જોવા તરસતી હોય છે, તેથી તો તેને ઘરમાં પુરાઈ રહેવું ગમતું નથી. ઓઝલમાં કે બુરખામાં રહેનારી સ્ત્રીઓ મોટા ભાગે બારીએ બેસી રહેતી હોય છે. પડદા પાછળ તેને નવુંનવું જોવાનું મન થતું હોય છે. આ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. જે લોકો દિવસો અને મહિનાઓ સુધી કોઈ ગુફામાં કે બંધ ઓરડામાં શાંતિથી ચૂપચાપ બેસી રહે છે તે અંતર્મુખ થયા હોય તો જ બેસી શકે, નહીં તો નહીં.

યુરોપિયન પ્રજાના જીવનમાં એક તત્ત્વ છે–‘એન્જોય’, જે આપણા જીવનમાં નથી અથવા ઓછું છે. એ લોકો નાચે–કૂદે, ગાય–વગાડે, હળે–મળે, સ્ત્રી–પુરુષો છૂટથી મળે, વાતો કરે, ખાય અને પીએ; પણ આપણે આવું બધું કરી શકતા નથી. કોઈ કરે તો બગડી ગયો કહેવાય. સ્ત્રી–પુરુષોને એકબીજાથી ફરજિયાત દૂર રાખવાથી આકર્ષણ વધે, વિકારો પણ વધે અને માનસિક ચંચળતા પણ વધે. પ્રતિબંધ–ઘોર પ્રતિબંધ વિસ્ફોટ કરાવનારો પણ થઈ શકે છે. પ્રેશરકૂકરમાં અમુક હદ સુધી જ સ્ટીમને રોકી શકાય. વધુ રોકવા જાઓ તો વિસ્ફોટ થઈ જાય. જીવનમાં પણ આ જ નિયમ છે. સંયમ જરૂરી છે, પણ નકારાત્મક અતિરેક કરી દેવામાં આવે તો વિસ્ફોટ થઈ શકે છે.

બે મહિનાના સામુદ્રિક પ્રવાસમાં એનને ઘણા પાદરીઓ મળ્યા. ઘણી ચર્ચા થઈ. ચર્ચાથી ચિંતન ખીલે છે. જે ચર્ચા કરતા જ નથી તે ચિંતનશીલ નથી હોતા. પણ પૂર્વગ્રહમુક્ત ચર્ચા થવી બહુ જ દુર્લભ હોય છે. કટ્ટર સાંપ્રદાયિકતા પૂર્વગ્રહમુક્ત નથી હોતી. સ્ટીમરમાં જ એનનો વિરોધ કરનારા ઘણા નીકળી આવ્યા. વૈચારિક ક્રાન્તિ કદી પણ વિરોધ વિનાની નથી હોતી. વિરોધને પચાવે, સહન કરે તે જ ટકી શકે. જે ટકે તે જ જામે અને જે જામે તે જ પરિણામ લાવે.

બે મહિનાનો પ્રવાસ કરીને એન બોસ્ટન પહોંચી. અમેરિકા ત્યારે નવુંનવું વસી રહ્યું હતું. જૂના નિવાસીઓ રેડ ઈન્ડિયનો હતા. તેમની સાથે સતત સંઘર્ષ થયા કરતો. પશ્ચિમી ગોરી પ્રજા ને અમેરિકામાં સ્થિર થતાં પહેલાં રેડ ઈન્ડિયનો સાથે સેંકડો વાર યુદ્ધો કરવાં પડ્યાં હતાં. રેડ ઈન્ડિયનો શસ્ત્રોમાં અને વ્યૂહમાં ઘણા ઊતરતા હતા તેથી ગોરાઓ જીતી જતા. પણ તેમાં હજારો ગોરાઓએ બલિદાન આપવું પડ્યું હતું. અમેરિકા ગોરાઓને થાળીમાં મળી ગયું નહોતું. ગોરાઓની તુલનામાં રેડ ઈન્ડિયનો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં મરાયા હતા. શસ્ત્ર અને શૌર્યથી ઊતરતી પ્રજા આઝાદી ભોગવી શકતી નથી. અંતે ગોરાઓએ બચેલા રેડ ઈન્ડિયનો સાથે સમજૂતી કરી, તેમને રહેવા માટે કેટલાંક રીઝર્વ સ્થળો નક્કી કરી આપ્યાં હતાં, જે હજી પણ છે અને હજી પણ તેમને અમેરિકન સરકાર વર્ષાસન આપે છે. આપણે રાજાઓનાં સાલિયાણાં નાબૂદ કરી નાખ્યાં તેમ અમેરિકન સરકારે રેડ ઈન્ડિયનોનાં વર્ષાસન નાબૂદ કર્યાં નથી, ઊલટાનાં મોંઘવારી પ્રમાણે વધાર્યાં છે. આજે પણ તેમના ક્ષેત્રમાં પેટ્રોલ નીકળે તો તેમને રોયલ્ટી આપવામાં આવે છે. મોટા ભાગે આ પ્રજા દારૂ પીને નિષ્ક્રિય પડી રહેતી હોય છે. અમેરિકાના પ્રવાસમાં મેં એક આવા જ રીઝર્વ ક્ષેત્રની મુલાકાત લીધી હતી.

બોસ્ટનની બાજુમાં જ બે કોલોની હતી. તેમાં હજાર જેટલાં રેડ ઈન્ડિયનો વસતાં હતાં. હચિન્સન પરિવારે તેમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. બોસ્ટન ઈંગ્લૅન્ડનું પ્રસિદ્ધ શહેર છે, પણ અમેરિકામાં વસેલા અંગ્રેજોએ અમેરિકામાં પણ પોતાનાં જૂનાં શહેરોનાં નામે જ

નવાં શહેરો વસાવ્યાં છે!
એનને દેશી દવાઓ પણ આવડે. આપણી ચારે તરફ બધી વનસ્પતિઓ, જડીબુટ્ટીઓ ઔષધો જ ઔષધો છે. પણ તેને જાણે કોણ? એવી કોઈ વસ્તુ નથી જે ઔષધ ન થતી હોય. એન લોકોની દવાઓ કરવા લાગી. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ એકાદ ગુણ તો એવો કેળવવો જોઈએ જે લોકોપયોગી થઈ શકે. તેના દ્વારા તે લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી શકે. લોકચાહના મેળવવી પણ મોટી કમાણી કહેવાય. તે ધનની કમાણી કરતાં પણ વધુ કીમતી હોય છે. જે લોકો પોતાના સ્વભાવ અને દુર્ગુણોના કારણે અળખા થઈને જીવન જીવતા હોય છે તે ધનવાન હોય તોપણ દરિદ્ર જ કહેવાય. એનની લોકચાહના ચારે તરફ વધવા લાગી.
પણ એનની લોકચાહનાની સાથેસાથે ધર્માચાર્યોની ઈર્ષ્યા પણ વધતી હતી. ત્યારે આગળ કહ્યું તેમ કૅથોલિક સંપ્રદાય પૂરી પ્રજા ઉપર છવાઈ ગયેલો હતો. તેનાં રૂઢ રિવાજો અને માન્યતાઓ સામે કોઈ ચૂંચાં કરી શકતું નહીં. ધર્મ હોય ત્યાં પાપ અને પુણ્ય હોય જ અને છેવટે મોક્ષની મહત્તા હોય. ખ્રિસ્તીધર્મ કર્મવાદી નથી, તેથી કેવળ પ્રભુકૃપાથી જ પાપ માફ થઈ શકે તેવું માને છે. પ્રભુકૃપા તેને જ મળે જેણે બાપ્તિસ્મા લીધો હોય અને ધર્માચાર્યને શરણે ગયો હોય. તેનાં જ પાપને ક્ષમા મળી શકે. પાપની ક્ષમા મેળવવા અને મોક્ષ મેળવવા લોકો પાસેથી ધર્માચાર્યો મોટીમોટી રકમો લેતા.પૈસા વિના પાપ માફ ન થાય અને મોક્ષ પણ ન મળે. ધર્મની લગામ જ્યારે સ્થાપિત હિતોના હાથમાં આવી જાય છે ત્યારે તેનો ભયંકર દુરુપયોગ કરવામાં આવે છે. ખોટા હાથમાં પડેલા શસ્ત્રના દુરુપયોગ કરતાં ખોટા હાથમાં પડેલા શસ્ત્રનો દુરુપયોગ ઘણો ભયંકર પીડાદાયી થઈ જતો હોય છે. રાજસત્તા પણ ધર્મસત્તા આગળ નતમસ્તક રહેતી. જે લોકો ધર્મસત્તાની અવગણના કરતા તેમને કઠોર સજા ફટકારવામાં આવતી. કોરડા મારવાની સજાથી માંડીને જેલની સજા, મૃત્યુની સજા અને જીવતા બાળી મૂકવાની સજા ફટકારવામાં આવતી. લોકો ગુંડા કે માફિયા કરતાં પણ ધર્માચાર્યોથી વધુ ડરતા.
અંતે ધર્મનો કોરડો એન ઉપર પણ પડ્યો. તેના બંડખોર વિચારોથી ધર્મનું માળખું હચમચી ઊઠ્યું હતું.
જો આ વિચારો વધુ ફેલાય તો ધર્મની માન્યતાઓ ગગડી પડે તેવો ભય ધર્માચાર્યોને લાગ્યો. તેથી તેમણે બોસ્ટનના ગવર્નર વિન્ટ્રોપને હાથમાં લીધો. વિન્ટ્રોપે એનને દેશનિકાલની સજા ફટકારી, પણ ત્યારે કડકડતી ઠંડી પડતી હોવાથી ઉનાળો આવે ત્યાં સુધી એનને નજરકેદ રાખવામાં આવી.
એન જ્યારે નજરકેદની સજા ભોગવતી હતી ત્યારે મોટામોટા ધર્માચાર્યો તેને સમજાવવા જતા કે તું વિચારસ્વાતંત્ર્યની ચળવળ છોડી દે અને ચર્ચને શરણે આવી જા. પણ એન પોતાના વિચારોમાં મક્કમ રહી.
છેવટે ધર્માચાર્યોએ તેને ફાંસીની સજા ફટકારી. એનના પતિ હચિન્સન વગેરે હચમચી ઊઠ્યા. એનને ત્યારે પંદર બાળકો હતાં, બધો પરિવાર અને ચાહકોને ભારે ચિંતા થઈ. બધાએ માફીપત્ર લખી આપવા વિચાર કર્યો, પણ એન માની નહીં. તે મક્કમ રહી. તેણે ન્યાયાધીશ બનેલા ધર્માચાર્યોને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:
“ન્યાય તો ઈશ્વર જ આપે છે. પણ તે માણસ જેવો પક્ષપાતી ન્યાય આપતો નથી. આત્માને મારીને ચર્ચમાં રહેવું તેના કરતાં ચર્ચમાંથી ફેંકાઈ જવું બહેતર છે.”
એનને દેહાંતદંડની સજા તો ફટકારવામાં આવી પણ તેનો અમલ થાય તે પહેલાં જ, રેડ ઇન્ડિયનોએ બે કોલોની ઉપર હુમલો કર્યો. તેમાં ઘણા ગોરાં માણસો માર્યાં ગયાં, જેમાં એન હચિન્સનનો પૂરો પરિવાર પણ માર્યો ગયો, ઈ. સ. 1643માં.
વર્ષો પછી અમેરિકનોએ એન હચિન્સનની કદર કરી. પ્રમુખ અબ્રહામ લિંકને તેની પાસેથી પ્રેરણા લઈને અમેરિકાને ન્યાયપ્રિય લોકશાહી બનાવવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો મનાય છે. બોસ્ટનના રાજભવનની સામે જ એનની પ્રતિમા મુકાઈ છે. તેના ઉપર લખ્યું છે:
“નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી એન.”
રાષ્ટ્ર અને માનવતાના ઘડતરમાં આવી વિરલ વ્યક્તિઓ મહત્ત્વનું યોગદાન આપતી હોય છે.

12–11–2011

*

હેરિયટ બિચર સ્ટો

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં એક શ્લોક છે:

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિત્ યતતિ સિદ્ધયે।
યતતાનામપિ સિદ્ધાનામ્ કશ્ચિન્યાં વેત્તિ તત્ત્વત:।।

અર્થાત્ હજારો માણસોમાં કોઈ એક જ ઈશ્વરસિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે અને એવા હજારો સાધકોમાં પાછો કોઈ એક જ સાધક ઈશ્વરને પૂરેપૂરો સમજી શકે છે.

આ નિયમ લેખકો માટે પણ છે. લેખક થવું બહુ કઠિન નથી. હજારો માણસ લખતા રહે છે, પણ સફળ લેખક થવું બહુ કઠિન છે. લેખનકાર્યની સફળતા પુરુષાર્થથી નથી મળતી. તે ઈશ્વરપ્રદત્ત ગુણ છે. મહેનત કરીને શેક્સપિયર ન થવાય. આ દૈવી ગુણ ઈશ્વરપ્રદત્ત હોય છે. સફળ લેખકોમાં પણ લોકોને હચમચાવી નાખનારા, વિચારોની આંધી જગાડનારા લેખકો તો બહુ જ ભાગ્યે જ થતા હોય છે. મારી દૃષ્ટિએ લેખકોના ચાર પ્રકાર છે: 1. ચીલાચાલુ લખનારા, 2. પૈસા લઈને ગમે તેના માટે ગમે તેવું લખનારા, 3. આદર્શ અને સ્વસ્થ લેખન લખનારા અને 4. રાષ્ટ્ર–ધર્મ–સમાજના અંધકાર–અન્યાય–અત્યાચારોની સામે નિર્ભય થઈને જીવના જોખમે લખનારા.

1. ચીલાચાલુ લખનારા

આવા લેખકો ઢગલાબંધ હોય છે. તે લખે છે ખરા પણ તેમાં દમ નથી હોતો. તે બધું ચીલાચાલુ લખતા હોય છે. તેમનું લખાયેલું બહુ ઓછું વંચાતું હોય છે. કેટલાક તો પોતાના ખર્ચે છાપીને મફત વહેંચતા હોય છે તોપણ ખાસ કાંઈ વંચાતું નથી.

2. પૈસા લઈને લખનારા

આમાં બે વર્ગ હોય છે: એક તો કલમને જ આજીવિકાનું માધ્યમ બનાવીને લખનારા. આ વર્ગની પાસે કલમશક્તિ હોય છે, પણ આજીવિકા માટે બીજો કોઈ ધંધો ન હોવાથી તેઓ લખતા રહે છે. આ પ્રથા પશ્ચિમની છે. આપણે ત્યાં આજીવિકા માટે લખવાની પ્રથા ન હતી, લેખકને કોઈ ખરીદતું નહીં, તેથી મોટા ભાગના લેખકો નિર્ધન રહેતા. સારામાં સારું લખાયેલું પુસ્તક કોઈ માંડ જેમતેમ કરીને છાપતું અને જેમતેમ કરીને વેચાતું.

પશ્ચિમમાં કશું મફત નહીં. લેખકને કોપીરાઈટ હક્ક મળે, તેથી તે તેની માલિકીની વસ્તુ ગણાય. પ્રકાશક છાપે તો લેખકને રોયલ્ટી મળે. સારું લખાણ હોય તો પુસ્તક બેસ્ટ સેલર બને. ધનના ઢગલા થઈ જાય. પશ્ચિમના લોકો ખરીદીને વાંચવાના આગ્રહી, તેથી વંચાય ઘણું. વળી પાછું શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોને ઈનામ મળે. લેખકનું માન–સન્માન વધારે. એક આ વર્ગ. ત્યાં પુસ્તકના પૈસા આપવા કે લેવા તેને ખરાબ ન મનાય. આવું જ સંગીત, કલા, નૃત્ય બધાં ક્ષેત્રોનું. બધાનો જ ચાર્જ હોય, કશું મફત નહીં.

બીજો વર્ગ પૈસા લઈને લખનારો છે. તેને કોઈ આદર્શ, મૂલ્ય કે નીતિ–નિયમ નથી હોતાં. પૈસા લેવા માટે તે ગમે તેવું લખે. લોકોનું જે થવું હોય તે થાય, બલકે પૈસા પડાવવા માટે જ તે કલમનો ઉપયોગ કરે. મોટા ભાગે આવા લેખકો હલકી અને તુચ્છ વાતો જ લખે, ચગાવે. કોઈ આબરૂદાર માણસને હલકો પાડવાનું કામ પણ કરી આપે. પૈસા આપો તો તે સગી માનાં કપડાં ઉતારી આપે! આવા હલકા અને તુચ્છ લેખકો પણ હોય છે. પત્રકારિતાના ક્ષેત્રમાં તો હવે બહુ વધી ગયા છે. કદાચ આવા જ લેખકો માટે સંસ્કૃતમાં ઉક્તિ હશે:

સાક્ષરા વિપરીતાશ્ચ રાક્ષસા ઈતિ સ્મૃતા:।

અર્થાત્ સાક્ષરો જો ધર્મ વિપરીત થઈ જાય તો રાક્ષસો થઈ જાય.

આવા લોકો લોકોને ઢાળમાં તળેટી તરફ દોડાવતા હોય છે. તળેટી તરફ દોડવામાં મહેનત નથી કરવી પડતી. વેગ જ દોડાવે છે. આ પતન કહેવાય.

3. આદર્શ અને શ્રેષ્ઠ લખનારા

ત્રીજો વર્ગ આદર્શ લખાણો લખનારો હોય છે. તે લોકોને ઢાળ તરફ દોડવાની નહીં, શિખર તરફ ચઢવાની પ્રેરણા આપતો હોય છે. આમાંનાં ઘણાં લખાણો ઘણાં વર્ષો સુધી વંચાતાં હોય છે. તેનાથી સમાજ, પ્રજા અને રાષ્ટ્ર ઘડાતાં હોય છે. આવા લેખકો, સાહિત્યકારો, કવિઓ વગેરેથી રાષ્ટ્ર ધન્ય બનતું હોય છે. તેમની કદર થાય કે ન થાય, તે પોતાની કલમ ચલાવતા જ રહે છે. આ તેમનું કલમવ્યસન જ કહેવાય. તે બધા વિના રહી શકે પણ લખ્યા વિના ન રહી શકે. આવા મહાન લેખકો માટે ભારત સરકાર પ્રતિવર્ષ પદ્મપુરસ્કારો આપે છે. જોકે કેટલીક વાર ટકે શેર ભાજી અને ટકે શેર ખાજા જેવો ઘાટ પણ થઈ જાય છે. પણ તે તો આપણી સમષ્ટિ પ્રકૃતિ છે. પણ જે છે તે, પણ લોકો પુરસ્કૃત થાય છે, એટલું જ બસ કહેવાય.

4. ક્રાન્તિકારી મરણિયો વર્ગ

આવા લેખકો પૈસા માટે નથી લખતા પણ રાષ્ટ્ર, ધર્મ, સમાજ કે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ફેલાયેલા અન્યાય, અત્યાચાર, અધર્મની સામે જંગે ચઢે છે. તેઓ મરણિયા બને છે. કલમની વીરતા તલવારની વીરતા કરતાં પણ વધુ પ્રભાવશાળી હોય છે અને કલમની કાયરતા તલવારની કાયરતા કરતાં પણ વધુ હીન હોય છે. આવા લેખકો અળખા થતા હોય છે, પણ અળખા થવાની પરવા કર્યા વિના તેઓ બહાદુરીથી કલમ ચલાવતા રહે છે, રાષ્ટ્રને, ધર્મને, સમાજને હચમચાવી નાખે છે. કદાચ તેમને તેનાં કુપરિણામ ભોગવવાં પડે તોપણ તે તૈયાર રહે છે. આવા લેખકો દુર્લભ અને વિરલ હોય છે. જ્યાં ધર્મની છાપ કટ્ટરવાદી હોય છે ત્યાં આવા લેખકો થઈ શકતા નથી. કદાચ કોઈ થાય તો ઊગતા જ કચડી નાખવામાં આવે છે.

કોઈ ડિક્ટેટર કે સામ્યવાદી જેવું રાષ્ટ્ર હોય તો ત્યાં પણ આવા લેખકો થઈ શકતા નથી. તેમને પણ રિબાવી–રિબાવીને મારી નાખવામાં આવે છે. રશિયાના પ્રવાસમાં મારે મોસ્કોમાં એક બ્લડી ગાર્ડન જોવા જવાનું થયેલું. આ ગાર્ડનમાં પુષ્પો વગેરે ન હતાં, પણ રશિયાના મહાન કવિઓ, લેખકો, સાહિત્યકારો, કલાકારો વગેરેનાં ઢગલાબંધ માથાનાં પૂતળાં હતાં. આ બધાને સ્ટાલીન વગેરેએ તેમના શાસનકાળમાં વિરુદ્ધ લખવાના આરોપસર રિબાવી–રિબાવીને મારી નાખેલા. તેમનાં માત્ર માથાંનો મોટો જથ્થો એક વિશાળ પાંજરામાં મૂકેલો. લોકો જુએ કે ક્રૂર–કટ્ટરવાદી શાસકોએ કલમ ઉપર કેવો જુલ્મ કરેલો!

ભારતનું આ બાબતમાં અહોભાગ્ય કહેવાય કે અહીં કોઈ પણ ક્ષેત્રનો વિરોધ કરનારા, વિરુદ્ધ લખનારાઓને આવી રીતે મારી નાખ્યા નથી. કલમનો જવાબ તલવારથી નહીં, કલમથી જ અપાય. એવી સ્વતંત્રતા હોવાથી અહીં પરસ્પર વિરોધી ઘણાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે, વંચાયાં છે અને આજે પણ વંચાય છે. આવા ક્રાન્તિકારી સત્યપક્ષી લેખકો દુર્લભ હોય છે, મોટા ભાગે જીવતાં તેમની કદર થતી નથી, મર્યા પછી કદાચ થાય તો થાય. 'થાય તો થાય' એટલા માટે કે પ્રજા અને રાષ્ટ્ર નિષ્પક્ષ–તટસ્થ–મૂલ્યાંકન કરનારાં હોય તો જ થાય. પણ આવા ક્રાન્તિકારી લેખકોને આવી કોઈ અપેક્ષા હોતી નથી. ભર્તૃહરિનો શ્લોક તેમની સ્થિતિ આવી બતાવે છે:

> નિંદન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ,
> લક્ષ્મી સમાવિશત્ ગચ્છત્ વા યથેચ્છમ્।
> અદ્યૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા,
> ન્યાયાત્ પથ: પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરા:।।

અર્થાત્ કોઈ નિંદા કરે કે સ્તુતિ કરે, લક્ષ્મી આવે કે જાય, આજે મરણ આવે કે યુગાન્તરમાં મરણ થાય પણ ધીર પુરુષો ન્યાયના માર્ગથી જરાય વિચલિત થતા નથી.

આવા લેખકો વિશ્વભરમાં થયા છે, પણ ભારતમાં ઘણા થયા હોવાનું મુખ્ય કારણ અહીં ફતવાધર્મ ન હોવાનું કહી શકાય.

આપણે આવી જ એક લેખિકાનો વિચાર કરવાનો છે, જેણે આખા અમેરિકાને હચમચાવી નાખ્યું હતું. તેના લખાણથી જ અમેરિકામાં ગૃહયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું હતું, દાસપ્રથાનો કાળો કાયદો નષ્ટ થયો હતો અને પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકનની હત્યા થઈ ગઈ હતી. આવો, એવી સમર્થ લેખિકા હેરિયટ બિચર સ્ટો વિશે થોડુંક જાણીએ.

અમેરિકા વસાહતીઓનો દેશ છે. આખા યુરોપમાંથી ધર્મના ત્રાસથી ભાગીને ઘણાં લોકો આ ભૂમિ ઉપર આવીને વસવા લાગ્યાં હતાં. યુરોપિયન પ્રજા જ્યાંજ્યાં વસી તે–તે દેશનો ભરપૂર વિકાસ થયો. અમેરિકા, કૅનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલૅન્ડ, ઈઝરાયેલ વગેરે દેશો તેનાં પ્રમાણ કહી શકીએ. પૂરી પ્રજાનું એક વ્યક્તિત્વ હોય છે, તેમ યુરોપિયનોનું પણ વ્યક્તિત્વ છે. યુરોપભરમાંથી આવેલી પ્રજા અમેરિકામાં નિશ્ચિત થઈ ગઈ અને અમેરિકન બની ગઈ. કોઈ અમેરિકનને પૂછશો કે, “તમે કયા યુરોપિયન છો?” તો તે કહેશે, “હું અડધો અંગ્રેજ છું, પા ભાગ જર્મન છું અને પા ભાગ ફ્રેંચ છું.” જેને આપણે વર્ણસંકરતા કહીને નંદીએ છીએ તેને અમેરિકનો ગૌરવ માને છે, કારણ કે અત્યારે કોઈ વિશુદ્ધ અંગ્રેજ કે ફ્રેંચ કે જર્મન રહ્યો નથી. બધા પરસ્પરમાં મિશ્રિત થઈને અમેરિકન બન્યા છે. તેથી તેમની એકતા રહી શકી છે. જો બધા અલગ–અલગ રહ્યા હોત અર્થાત્ મિશ્રિત ન થયા હોત તો આજે અમેરિકાના યુરોપ જેટલા જ ટુકડા હોત. આપણે મિશ્રિત ન થઈ શક્યા, હજી પણ નથી થઈ શકતા. તેનાં પરિણામ વિભાજનમાં ભોગવીએ છીએ.

ત્યારે અમેરિકા અવિકસિત, પથ્થરિયો પ્રદેશ હતો. તેને સમથળ બનાવીને ખેતી લાયક બનાવવાનું ભગીરથ કાર્ય કરવાનું હતું. ત્યારે યંત્રયુગ શરૂ થયો ન હતો એટલે માનવશ્રમનું જ મહત્ત્વ હતું. સુપર પ્રજા શ્રમ નથી કરતી, શ્રમ કરાવે છે. અમેરિકનોને એક તરફ રેડ ઈન્ડિયનો સાથે સંઘર્ષ થયા કરતો. તેમનાં ટોળેટોળાં ચઢી આવતાં અને ખૂનામરકી કરી નાખતાં. પોતાની ભૂમિ ઉપર તે વિદેશીઓને સહન કરી શકતા નહીં. તે સ્વાભાવિક પણ છે. ઘણાં યુદ્ધો અને ઘણી ખાનાખરાબી પછી રેડ ઈન્ડિયનોનો પ્રશ્ન ઉકેલાવા લાગ્યો હતો. હવે પ્રશ્ન હતો વિશાળ ભૂમિને ખેતી લાયક બનાવી ખેતી કરવાનો. મજૂરો લાવવા ક્યાંથી? તેમની નજર આફ્રિકા ઉપર પડી. આફ્રિકા હજી પણ જંગલી અવસ્થામાં જીવતો ખંડ હતો. ત્યાંથી જંગલી માણસોને જબરજસ્તી પકડીને તેમને અમેરિકા લાવવામાં આવતા, પછી ગુલામ બનાવી તેમની પાસેથી કઠોર કામ લેવામાં આવતું. જેને એ પરિસ્થિતિ સમજવી હોય તેણે ‘રુટ્સ’ (Roots) નામનું પિક્ચર જોવું. અમેરિકાની યાત્રામાં મને આ પિક્ચર બતાવવામાં આવેલું. બહુ લાંબું. આ પિક્ચર જ્યારે ટી.વી. ઉપર આવતું ત્યારે કામકાજ બંધ થઈ જતું અને લોકો જોવા બેસી જતા, જેવું આપણે ત્યાં રામાનંદ સાગરનું ‘રામાયણ’ આવતું ત્યારે થતું. એક આફ્રિકને જ પોતાનાં મૂળ શોધવા આ પિક્ચર ઉતારેલું. તેના પૂર્વજોને ઘાનામાંથી પકડી લાવેલા તે કહાની હતી. અમેરિકાથી ગુલામોનો વ્યાપાર કરતાં જહાજો આફ્રિકાના જુદાંજુદાં બંદરોએ 2–3 મહિને પહોંચતાં. ત્યાં આરબ લોકો પોતપોતાના પકડેલા ગુલામોને વાડામાં પૂરી રાખતા. તેમના સોદા થતા અને પછી તે બધાને જહાજના ભંડારિયામાં સીધા અડોઅડ સુવાડીને હાથ–પગ કડાં સાથે બાંધી દેવાતા. દિવસમાં બે વાર જ વારાફરતી તેમને ઢીલાં કરાતાં, ખાવાપીવાનું અપાતું, સંડાસ–પેશાબ કરાતા. પછી પાછા હતા તેવા જ જકડી દેવાતા! જો કોઈ તોફાન કરે તો તેને ગોળીએ ઠાર કરી સમુદ્રમાં ફેંકી દેવાતો. (જેને વધુ વિગત જાણવી હોય તે મારું “ટાંઝાનિયામાં સત્તર દિવસ” પુસ્તક વાંચે.)

જહાજ જ્યારે અમેરિકા પહોંચતું ત્યારે ત્યાં ગુલામોની ગુજરી ભરાતી, હરાજી થતી અને ગોરાઓ ગુલામોને લઈ જતા. પ્રત્યેક ગુલામના બરડા ઉપર ધગધગતા લોખંડથી તેનો નંબર દાગવામાં આવતો. તે નંબરથી જ તે ઓળખાતો. ગુલામોને ઢોર કરતાં પણ ભૂંડી રીતે રાખવામાં આવતા. અમેરિકાના પ્રવાસમાં તેમને રાખવા માટેનું એક મોટું કોઢિયું જોવા હું ગયેલો. ત્યાં દીવાલ ઉપર ગુલામોએ લીટા દોરેલા અર્થાત્ આટલાં વર્ષો અહીં રહ્યા. કાયદો એવો હતો કે માલિક તેને ચાબુકથી ફટકારી શકતો. જો ભાગી જવા પ્રયત્ન કરે તો જાનથી મારી પણ શકતો. જરૂર ન હોય તો બીજાને વેચી પણ શકતો. આમાં સૌથી કરુણ વાત એ હતી કે વેચેલા ગુલામ સાથે તેની પત્ની બાળકો ન જઈ શકતાં. તે કલ્પાંત કરતાં રહી જતાં. વર્ષો સુધી આવી નારકીય દશા ભોગવ્યા પછી માંડ તેમને આઝાદી મળી હતી, જેનું શ્રેય પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકનને જાય છે અને લિંકનને પ્રેરણા આપનાર લેખિકા હેરિયટ બિચર સ્ટોને જાય છે. હેરિયટે ‘અંકલ ટોમ્સ કૅબિન’ નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું, જેણે પૂરા દેશને હચમચાવી દીધો હતો.

હેરિયટનો જન્મ 14–6–1811ના રોજ (200 વર્ષ પહેલાં) લિચફિલ્ડ નામના ગામમાં થયો હતો. બચપણમાં જ માતા ગુજરી ગઈ. તેનો ઉછેર મોટી બહેન કૅથેરિને કર્યો હતો. કૅથેરિન શાળા ચલાવતી હતી. હેરિયેટે બહેનની શાળામાં પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ લીધું અને પછી તેમાં જ શિક્ષિકા તરીકે નોકરી કરવા લાગી. પણ તેની સાહિત્યમાં વિશેષ રુચિ રહેતી. તે આખો દિવસ કવિતા–લેખો વગેરે વાંચ્યા કરતી. રુચિ જન્મજાત હોય છે. પાછળથી તેમાં વધારો–ઘટાડો થતો હોય છે. રુચિથી રસ પેદા થતો

હોય છે. સૌનો જીવનરસ જુદોજુદો હોય છે.

હેરિયટનાં લગ્ન 1839માં કેલબિન એલિસ સ્ટો નામના એક શિક્ષક સાથે થયાં હતાં. સ્ટો એક સારો અને ભલો માણસ હતો, પણ સતત બીમાર રહ્યા કરતો હતો, તેથી તે લાંબો સમય નોકરી કરી શક્યો નહીં. દામ્પત્યજીવનમાં કસોટીનાં ત્રણ વિઘ્નો છે: 1. સંતતિ ના થવી, 2. સતત બેકારી અને 3. સતત બીમારી. આ ત્રણમાંથી એક પણ હોય તો બીજા સાથીદારની મનોવૃત્તિ બદલાવા લાગે; તો જો ત્રણે હોય તો–તો પછી પૂછવું જ શું? પણ આવું ત્યારે જ થાય જ્યારે લગ્ન માત્ર સુખની અપેક્ષાએ કર્યાં હોય ત્યારે. સુખ એટલે ભોગસુખ; પણ આવી અપેક્ષાની જગ્યાએ જો લગ્ન એક પવિત્ર કર્તવ્ય સમજીને કર્યાં હોય અને સામેની વ્યક્તિને જ સુખી કરવાની ઉચ્ચ ભાવના હોય. અર્થાત્ પોતાના સુખની પડી જ ન હોય તો, ત્રણે કારણો હોય તોપણ લગ્નજીવન ટકી રહે, એટલું જ નહીં, વધુ દૃઢતાથી ટકી રહે.

સ્ટોની બીમારીથી અને બેકારીથી કંટાળ્યા વિના હેરિયટ પોતે જ વધુ કમાવા માંડ્યું અને આખા ઘરનો આર્થિક ભાર ઉપાડવા માંડ્યો. પશ્ચિમી જીવનપદ્ધતિનું એક મહત્ત્વનું જમાપાસું એ છે કે સ્ત્રી નોકરી–ધંધો કરી શકે છે, સ્વતંત્ર રહી શકે છે. આપણે ત્યાં નીચલો વર્ગ તો સ્ત્રીઓને કમાતી થતી જોઈ શકે છે, પણ ઉચ્ચ ખાનદાન વર્ગ પોતાની સ્ત્રીઓને પારકા ઘરે નોકરી–ધંધો કરવા મૂકી શકતા નથી. તેથી તે સંપૂર્ણ પતિઆશ્રિત જીવન જીવતી હોય છે. તે જ કારણે જ્યારે પતિ મરી જાય ત્યારે મહાકલ્પાંત કરતી હોય છે. આ માત્ર પ્રેમરુદન જ નથી હોતું પણ આજીવિકારુદન પણ હોય છે. “હવે અમારું કોણ? અમારું શું થશે?” આ ચિંતા વિધવા પત્નીને સતાવતી રહે છે.

હેરિયટે આર્થિક ભાર ઉપાડી લીધો. તેણે ફુરસદના સમયમાં લખવા માંડ્યું. કલમ પણ કમાણીનું માધ્યમ થઈ શકે છે. પશ્ચિમનું બીજું સારું તત્ત્વ એ કે કશું મફત નહીં. બધાનાં દામ મળે. આપણે ત્યાં કેટલાય લેખકો, કવિઓ લખી–લખીને થાકે પણ કોઈ દમડી ન આપે. સારા લેખકો કે કવિઓ પણ પશ્ચિમી પ્રભાવ આવ્યો તે પહેલાં દરિદ્રતાથી પીડાતા રહેતા.

સને 1843માં હેરિયટનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘મે ફ્લાવર’ પ્રગટ થયો. પશ્ચિમમાં વાચન વધારે, તેથી પુસ્તકો–સામયિકો વગેરે ખૂબ વેચાય. વાચનરસ ધરાવતી પ્રજાની જ્ઞાનવૃદ્ધિ સહજ થતી હોય છે. ભણવા છતાં પણ વાચનરસ વિનાની પ્રજા અભણ પ્રજા કરતાં થોડી જ ઊંચી હોય છે. કોઈનું ઘર જોવા જાઓ તો સર્વપ્રથમ જોજો કે તેની પાસે પુસ્તકોનું કબાટ છે કે નહીં. જો ન હોય તો તેવા ઘરમાં કન્યા આપવી નહીં. પુસ્તક વિના ઘરમાં ભણેલા–ગણેલા મૂર્ખાધિરાજો રહેતા હશે.

હેરિયટનું ‘મે ફ્લાવર’ સારું જામ્યું. તેને પ્રસિદ્ધિ મળવા લાગી. સુપ્રસિદ્ધિ આઠ રીતે થતી હોય છે: 1. દાનથી, 2. સેવાથી, 3. કલાથી, 4. વક્તૃત્વથી, 5. સાહસથી, 6. વૈજ્ઞાનિક શોધોથી, 7. રાજસત્તાથી અને 8. કલમથી. આ આઠમાં જો સફળ કલમ મળી હોય તો સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધિ મળે. શેક્સપિયર અને કાલિદાસ જેટલી પ્રસિદ્ધિ કોઈ સમ્રાટને પણ મળી નથી. સફળ કલમની સિદ્ધિ ઈશ્વરપ્રસાદી જ કહેવાય.

હેરિયટમાં એક બીજો ગુણ પણ હતો. તે કુશળ અને સફળ વક્તા પણ હતી. સામાન્ય રીતે સારો લેખક સારો વક્તા નથી હોતો અને સારો વક્તા સારો લેખક નથી હોતો. આ બંને ગુણો એકસાથે ભેગા થવા અત્યંત દુર્લભ કહેવાય. હેરિયટમાં બંને ગુણો ભરપૂર ભળ્યા હતા. હેરિયટને કદી ગુસ્સો ન આવતો. સામાન્ય રીતે કમાણી કરતી સ્ત્રી બેકાર રહેતા પતિ ઉપર ફૂંફાડા મારતી રહેતી હોય છે. અને સ્ત્રીના ફૂંફાડામાં કટુ મહેણાં તો હોય જ. પણ હેરિયટ પોતાના બેકાર પતિને પણ ખૂબ પ્રેમ કરતી. અપેક્ષાઓ પૂરી થતી હોય અને કોઈ પ્રેમ કરે તે વાત તો સમજાય, પણ અપેક્ષાઓ પૂરી ન થતી હોય અને ભરપૂર પ્રેમ કોઈ કરે તો તે દૈવી પ્રેમ જ કહેવાય. તેનો પતિ આર્થિક અપેક્ષા તો પૂરી કરી શકતો નહીં, બીમારીના કારણે શારીરિક અપેક્ષાઓ પણ પૂરી કરી શકતો નહીં, તોપણ હેરિયટ તેને સતત માનપૂર્વક પ્રેમથી સાથે રાખતી. પશ્ચિમમાં છૂટાછેડા બહુ થાય. વાતવાતમાં પતિ–પત્ની છૂટાં થઈ જાય. પણ હેરિયટે કદી પતિને છોડી દેવાનો વિચાર પણ કર્યો નહીં. આને દૈવી જીવન કહેવાય.

હેરિયટ છ બાળકોની માતા બની. બાળઉછેરની પ્રવૃત્તિ સ્ત્રીને નવરી ન થવા દે. તેણે લખ્યું કે “મારા પડખામાં બાળક સૂતું હોય તેને છોડીને હું કેવી રીતે લખી શકું?” ભારતની ખેડૂત અને મજૂર સ્ત્રીઓ ધાવણા બાળકને ઉછેરતી જાય છે અને મહેનત–મજૂરી કરતી જાય. બાળાગોળી ખવડાવીને ઘોડિયામાં નાખેલું બાળક જાગે નહીં ત્યાં સુધી તે વૈતરું કરતી રહે! આપણે ત્યાં બેબીસીટરની

પદ્ધતિ ક્યાં હતી?
લેખનકાર્ય કલ્પના વિના થઈ શકે નહીં અને કલ્પનાઓ તો મૂડ હોય ત્યારે જ આવે. જેનું મન બાળકમાં (કે બીજે ક્યાંક) તરબોળ રહેતું હોય તે શું લખે? લખવા માટે પણ માનસિક એકાંત જોઈએ. વધુ વહીવટી પ્રવૃત્તિમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા લોકો લેખનકાર્ય કરી શકતા નથી. કદાચ કરે તો થોડું દમ વિનાનું કરે. ભારે વહીવટી પ્રવૃત્તિઓ ચિત્તને ડહોળી નાખે છે. ચિત્ત તો નીતરેલા પાણી જેવું સ્વચ્છ હોય ત્યારે જ ઉત્તમ લેખનપ્રવૃત્તિ થઈ શકે; છતાં હેરિયટ લખતી રહી.
લેખકો માત્ર ભૂતકાળની ગમતી વાતો લખે તો તે કઠિન કામ ન કહેવાય. લેખકો, લોકોને લપસણી ભૂમિ ઉપર લપસાવવાનું લખે તો તે પણ કઠિન ન કહેવાય, પણ લેખકો જ્યારે વર્તમાનના સળગતા પ્રશ્નોને વાચા આપે, ખાસ કરીને દીન–હીન–દુ:ખી લોકોનો પક્ષ લઈને લખે, તો તેને સ્થાપિત હિતોનો વિરોધ અને આક્રોશ સહન કરવો પડે. જે બહાદુર લેખક હોય તે જ આ કાર્ય કરી શકે. ઢીલાપોચાનું આ કામ નહીં. કાર્લ માર્ક્સને જર્મની છોડીને ભાગી જવું પડ્યું હતું. દયાનંદ સરસ્વતીને 18 વાર ઝેર પીવું પડ્યું હતું. આવું જ માર્ટિન લ્યૂથર અને બીજા ધર્માચાર્યોનું થયું હતું. કલમની વીરતા સર્વોચ્ચ વીરતા કહેવાય. ત્યારે અમેરિકામાં સૌથી સળગતો પ્રશ્ન ગુલામપ્રથાનો હતો. આફ્રિકાથી જોરજબરદસ્તીથી પકડી લાવેલા હબસીઓની પાસે કાળી મજૂરી તો કરાવાતી, પણ તેમને શારીરિક–માનસિક યાતનાઓ પણ બહુ અપાતી. તેમનું જીવન જીવતું દોજખ હતું. સૌથી વધુ કરુણ વાત એ હતી કે તેમનો પક્ષ લેનાર કોઈ ન હતું. તેવા કપરા સમયમાં હેરિયટે તેમના પક્ષમાં લખવા માંડ્યું. હેરિયટે પુસ્તકનું એક પ્રકરણ લખી નાખ્યું. કલમ જ્યારે ઈશ્વરપ્રસાદથી વહેવા લાગે છે ત્યારે તે ધોધમાર વરસાદની માફક જળબંબાકાર કરી મૂકે છે. વિચારી–વિચારીને ધીમેધીમે લખાયેલું દમ વિનાનું હોય છે. તે રાજકીય દસ્તાવેજ જેવું ભૂલચૂક વિનાનું, શબ્દેશબ્દ માપેલું તો હોય છે, પણ તેમાં હૃદયને હચમચાવવાની શક્તિ નથી હોતી, તેમાં પ્રવાહ નથી હોતો. ઈશ્વર જ્યારે લખાવે છે ત્યારે કલમ લખતાં થાકે છે, દૈવી ધારા વહેવા લાગે છે.
હેરિયટે ચર્ચમાં થતી પ્રાર્થનામાં પાદરીના પ્રવચનથી પ્રભાવિત થઈને આ પ્રથમ પ્રકરણ લખ્યું હતું. ખ્રિસ્તીઓ ચર્ચમાં પ્રાર્થના કરે છે (ધ્યાન નથી કરતા). મુસ્લિમો મસ્જિદમાં નમાજ પઢે છે (તે પણ ધ્યાનાદિ નથી કરતા). બંને ધર્માનુયાયીઓ સમૂહમાં પ્રાર્થના અને સમૂહમાં નમાજ પઢે છે. આપણે હિન્દુઓ પાસે સમૂહ જ નથી. તમે ક્યાંય બે–પાંચ હજાર માણસોને એકસાથે બેસીને સંધ્યા કરતા નહીં જોયા હોય. આપણે એકાકી અને તે પણ એકાંતમાં કરીએ છીએ. જોકે પરમેશ્વર સાથે તન્મય થવા માટે આ જ બરાબર કહેવાય. પણ સમૂહ વિના સામૂહિક શક્તિ ઊભી ન થાય. તેથી હિન્દુધર્મ સામૂહિક શક્તિ ઊભી કરી શકતો નથી. સામૂહિકતામાં જે એકતા અને ક્રિયાની એકરૂપતા રહે છે તે ભિન્નભિન્ન એકાકીમાં એકસાથે બધી ક્રિયાઓ યંત્રવત્ કરતા દેખાશે. આ એકતા અને એકરૂપતાથી એક તરફ ઈશ્વરની પ્રાર્થના થાય છે તો બીજી તરફ સામૂહિક શક્તિનો સરવાળો થાય છે, જે આપણે નથી કરી શકતા.
હિન્દુધર્મમાં સંધ્યા પછી દર્શનનો યુગ આવ્યો. મંદિરો બંધાયાં. મૂર્તિઓ સ્થપાઈ. હવે ભક્તોની ભીડ દર્શન કરવા ઊમટવા લાગી. નાના મંદિરમાં ભક્તોની ભીડ ઘણી હોય તો ધક્કંધક્કા થવા લાગે. પ્રત્યેક ભક્ત બીજાને ધક્કો મારીને પોતે 'દરશન' કરી લેવા અધીરો થાય છે. વળી પાછી પડદાપ્રથા આવી એટલે તો પડદો બંધ થઈ જાય તેવી બીકે વધુ ધક્કાધક્કી થવા લાગી. આમાં પેલા જેવી સામૂહિક એકતા કે એકરૂપતા જોવા નહીં મળે. તેથી મંદિરોમાંથી શક્તિ પેદા થતી નથી. ઘણી જગ્યાએ દર્શનાર્થીઓની લાંબી લાઈન લાગી હોય. કલાકો પછી નંબર આવે તેટલી ધીરજ ન હોય તો ઊંચી ફી ભરીને વિશિષ્ટ લાઈનમાં તરત આગળ વધે. આવો ચાર્જ અને આવી લાઈનો પેલાને ત્યાં નથી હોતાં. પહેલેથી જ વિશાળ જગ્યા હોય, સૌનો સમાવેશ હોય, વિશિષ્ટ દિવસોમાં રોડ ઉપર પણ બેસી જાય, રોડ બંધ થઈ જાય તેટલી ભીડ જામે! પણ ક્યાંય ધક્કા–ધક્કી નહીં કે પહેલાં જવાની ઘાલમેલ નહીં. જેને જ્યાં જગ્યા મળે ત્યાં બેસી જાય. અહીં કોઈ વિશિષ્ટ, અતિ વિશિષ્ટ V.I.P. નહીં, સૌ સરળ. આપણાં આત્મશ્લાઘાનાં બણગાં ફૂંકવાનાં બંધ કરીએ તો આ લોકો પાસેથી ઘણું શીખી શકીએ. વળી કશી જ સામગ્રી વિના પ્રાર્થના–નમાજ થતી હોવાથી ક્યાંય કોઈ ગંદકી નહીં.
પ્રાર્થના–નમાજ પછી ધર્માચાર્ય પ્રવચન આપે જે ધર્મગ્રંથના આધારે હોય. લોકો શાંતિથી સાંભળે. આપણે ત્યાં આવો રિવાજ

નથી. દર્શન કર્યાં કે "હેંડ, મારા ભાઈ!" પેલા પ્રવચનમાં જુદાજુદા વિષયો ઉપર પ્રકાશ પાડે. જે રવિવારે હેરિયટ ચર્ચમાં ગયેલી તે દિવસે ધર્માચાર્યે પ્રવચનમાં માનવતા ઉપર ભાર મૂકેલો. દીન–દુ:ખી–લાચાર, પીડિત, અત્યાચાર ભોગવતા મનુષ્યો માટે કાંઈક કરી છૂટવાની વાત કરી. (આપણાં પ્રવચનો આત્મલક્ષી–મોક્ષલક્ષી હોય છે, જેમાં પોતાનું કલ્યાણ કરી લેવાની જ વધુ વાતો હોય છે, તેથી આપાણું અધ્યાત્મ સ્વલક્ષી બની જતું હોય છે.) ધર્માચાર્યની વાત સાંભળીને હેરિયટ બહુ પ્રભાવિત થયેલી, જેથી ગુલામો માટે લખવાની તેને પ્રેરણા મળી હતી. જીવનમાં પ્રેરણા મળવી બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. માણસ પાસે શક્તિ હોય પણ તેનો સદુપયોગ કરવાની પ્રેરણા મળે તો જ તે તેનો સદુપયોગ કરે. ધન છે પણ જો પ્રેરણા જ ન હોય તો ગમે ત્યાં વાપરે અથવા ન વાપરે. આવી રીતે કલમની શક્તિ છે પણ તેને ક્યાં વાપરવી તેની યોગ્ય પ્રેરણા મળે તો જ તે યોગ્ય ક્ષેત્રમાં વપરાય. પ્રેરણા આપનાર પ્રેરકતત્ત્વનું જીવનમાં ઘણું મહત્ત્વ હોય છે. ચર્ચના ધર્માચાર્યે હેરિયટને માનવતા ઉપર લખવાની પ્રેરણા આપી અને હેરિયટે ચર્ચમાં બેસીને જ પ્રથમ પ્રકરણ લખી નાખ્યું.

સંગીત, સાહિત્ય, કલા, કથા અને રમતો બીજા માટે હોય છે, અર્થાત્ તેને જોનારાં–સાંભળનારાં જોઈએ. જો વાહ–વાહ કરે તો–તો ખીલી ઊઠે. પ્રશંસકોથી કલાકારો, કવિઓ વગેરે જીવતા હોય છે. બને તો તેમની કૃતિઓની પ્રશંસા કરવી, પણ કદાચ પ્રશંસા ન કરાય તો કાંઈ નહીં, કોઈની કૃતિને ઉતારી પાડવી નહીં.

હેરિયટે ઘરે આવીને સર્વપ્રથમ પેલું પ્રથમ પ્રકરણ પોતાનાં બાળકોને સંભળાવ્યું. બાળકો પણ કલારસિક હતાં. પ્રકરણ સાંભળીને બાળકો ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડવા માંડ્યાં. ભવભૂતિએ ઠીક જ કહ્યું છે:

"એકો રસ: કરુણ એવ ।"

રસ એક જ છે અને તે માત્ર કરુણરસ જ રસ છે. કરુણરસ રડાવે છે પણ દુ:ખી નથી કરતો, દુખિયારાં પ્રત્યે સંવેદના પ્રગટાવે છે. આ સંવેદનાથી માણસ માણસ બને છે.

થોડી વારમાં હેરિયટનો પતિ ઘરમાં આવ્યો. તેણે પણ પેલું પ્રકરણ વાંચ્યું, તેની આંખમાં પણ પાણી આવી ગયાં. વ્યક્તિની સાત્ત્વિકતાની નિશાની દયા છે અને દયા હૃદય દ્રવિત થવાથી પ્રગટતી હોય છે. જેનું કઠોર હૃદય દ્રવે જ નહીં તે કદી સાત્ત્વિક ન હોય. દ્રવિત થયેલું હૃદય નેત્રમાંથી અશ્રુરૂપે બહાર નીકળતું હોય છે. પતિએ જલદી પુસ્તક પૂરું કરવાનો આગ્રહ કર્યો. હેરિયટ કામમાં લાગી ગઈ. રાત–દિવસ એક કરીને તેણે 'અંકલ ટોમ્સ કૅબિન' પુસ્તક લખી નાખ્યું. કલમ અટકે જ નહીં. સડસડાટ ધોધમાર ચાલતી રહે. પછી 'નૅશનલ ઈન' સામયિકમાં તે હપ્તાવાર છપાવા લાગ્યું. લોકો આગળનું વાંચવા માટે સામયિકની રાહ જોયા કરે. સાહિત્યકાર કલમ દ્વારા સમાજને ઘડે છે. પછી તો હેરિયટનું પુસ્તક 'અંકલ ટોમ્સ કૅબિન' પુસ્તકના રૂપમાં પ્રગટ થયું. જોતજોતાંમાં તેની નકલો ખપી જાય! અમેરિકા એક એવો દેશ છે કે લોકો તત્કાળ કદર કરે છે, મૃત્યુ પછી નહીં. પુસ્તકની માગણી એટલી બધી વધી ગઈ કે તેને છાપવા માટે આઠ પ્રેસને કાર્યરત કરવાં પડ્યાં! વિશ્વની તે સૌથી મહાન નોવેલ સાબિત થઈ. ઈંગ્લૅન્ડ, પેરિસ વગેરે બધા દેશોમાં લાખો નકલો છપાવા લાગી. ઘણી ભાષાઓમાં અનુવાદ થયા. તેના આધારે નાટકો લખાયાં, ભજવાયાં. ચારે તરફ સૌકોઈ ગુલામપ્રથા ઉપર વિચારતા થઈ ગયા.

ત્યારે હેરિયટને ચાર જ મહિનામાં દશ હજાર ડોલરનું પારિતોષિક મળ્યું. તત્કાળ કદર કરે તે પ્રજા મહાન હોય. કદર કરે જ નહીં તે અધમ હોય. હેરિયટ સારાં વક્તા હતાં. તેથી યુરોપમાંથી તેમને ઘણાં આમંત્રણો મળતાં રહ્યાં. ગુજરાતી ભાષામાં પણ આ પુસ્તકના બે અનુવાદો થયા છે. 'ટોમ કાકાની કોટડી' મોંઘીબેન બધેકા અને 'માનવતાનાં મૂળ' શશિન ઓઝાએ લખ્યાં છે.

આ પુસ્તકે એટલી બધી અસર જમાવી કે અમેરિકા ગુલામોની બાબતમાં બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું. ઉત્તરનાં રાજ્યો ગુલામીપ્રથા સમાપ્ત કરવાના પક્ષમાં અને દક્ષિણ અમેરિકાનાં રાજ્યો ગુલામપ્રથા ચાલુ રાખવાના પક્ષમાં. અંતે બંને વચ્ચે ભીષણ ગૃહયુદ્ધ થયું. ત્યારે અમેરિકાના પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકન હતા. સતત ચાર વર્ષ સુધી તેમણે ગૃહયુદ્ધમાં ટક્કર લીધી પણ મચક ન આપી. અંતે વિદ્રોહીઓ હાર્યા. તેમણે હથિયાર હેઠાં મૂક્યાં, ગુલામીપ્રથા નાબૂદ થઈ. હબસીઓ સ્વતંત્ર થયા. આજના સ્વતંત્ર અમેરિકાના નિર્માણમાં શ્રીમતી હેરિયેટનો પણ ભાગ કહી શકાય.

હેરિયટે બીજાં પણ ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. ઈ. સ. 1836માં હેરિયટને અમેરિકાના પ્રમુખે રાજભવનમાં આમંત્રણ આપીને

મળવા બોલાવ્યાં. તે તો વૃદ્ધ હેરિયટને જોતાં જ રહી ગયા! “આ સામાન્ય દેખાતી સ્ત્રીએ પોતાની કલમના જોરે અમેરિકામાં ગૃહયુદ્ધ કરાવ્યું હતું?” હા, હા, અને હા. આ કલમની ગજબની શક્તિ જ હતી.

ઈ. સ. 1896માં 85 વર્ષની ઉંમરે તેમનું અવસાન થયું. તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે તેમની સમાધિ એન્ડોવરમાં પોતાના પતિની સમાધિની પાસે જ કરવામાં આવી. જીવ્યાં તો સાથે, પણ મર્યા પછી પણ સમાધિરૂપમાં પણ સાથે જ રહીશું. આજે પણ તેમની સુંદર સમાધિનાં દર્શન કરવા ઘણા માનવતાવાદી લોકો જાય છે અને પ્રેરણા મેળવે છે.

15–11–2011

*

કુમારી મેરિયા મિચેલ

પાંચ ખંડની ધરતી ઉપર વસતી પ્રજાનો ઈતિહાસ અને વ્યક્તિત્વ એકસરખાં નથી. 1. એશિયા, 2. આફ્રિકા, 3. યુરોપ, 5. અમેરિકા અને 5. ઑસ્ટ્રેલિયા—આ પાંચમાં આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા અને અમેરિકાની જૂની પ્રજાનો કશો ઈતિહાસ દેખાતો નથી. આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા અને અમેરિકાની જૂની પ્રજા પોતપોતાના ક્ષેત્ર પૂરતી જ સીમિત રહી ગઈ હતી. જ્યારથી તે હતી ત્યારથી તે સ્થગિત થયેલી પ્રજા પશુઓથી થોડી જ ઊંચી હતી. એટલે ખરો ઈતિહાસ અને વ્યક્તિત્વ એશિયા અને યુરોપખંડનો જ કહી શકાય. આ બંને ખંડોના અનેક દેશો અને અનેક જાતિની પ્રજાઓ, જેમાં આર્ય, દ્રવિડ, મંગોલ, સેમેટિક (આરબ) અને યુરોપિયન પ્રજાઓનાં વ્યક્તિત્વ અને ઈતિહાસ જુદાંજુદાં છે. તેની વિસ્તારથી ચર્ચા કરવાની નથી, પણ અત્યારે આ બધામાં સર્વાધિક સુપર પ્રજા યુરોપિયન પ્રજા કહી શકાય. તેનામાં આવી ક્ષમતા આવી કેવી રીતે તેનો થોડો વિચાર કરવાનો છે.

યુરોપિયન પ્રજાને રોમન કૅથોલિક ધર્મ મળ્યો તે પહેલાં ત્યાં બહુદેવવાદી મૂર્તિપૂજક ધર્મ હતો, જેનાં ભવ્ય મંદિરોનાં ખંડેર હજી પણ વિદ્યમાન છે. રોમન કૅથોલિક ધર્મ આવતાં પહેલાં ગ્રીસમાંથી એલેક્ઝાંડર મહાન સિકંદર યુવાનીની શરૂઆતમાં જ વિશાળ સેના લઈને વિશ્વવિજય કરવા નીકળ્યો. ઈતિહાસ યુદ્ધોનો, રાજા—મહારાજાઓનો અને ધર્મનો હોય છે, બીજો ખાસ હોતો નથી. આવો વિશ્વવિજેતા આ પહેલાં કોઈ નીકળ્યો હોય તેવું જાણવા મળતું નથી. તે છેક ભારત સુધી પહોંચ્યો અને ભારતનો ઉત્તર—પશ્ચિમી ભાગ જીતી લીધો, પછી પાછો ફર્યો પણ પોતાને દેશ પહોંચી શક્યો નહીં, માર્ગમાં જ તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું. ભારતે તેનો પીછો ન પકડ્યો કે પ્રત્યાક્રમણ પણ ન કર્યું. ભારતના વિજયી ભાગ ઉપર તેનો ગવર્નર સેલ્યુકસ રાજ્ય કરતો રહ્યો. તેની સાથેની 30 હજારની ગ્રીક સેના પાછી ન ગઈ. તે અહીં જ વસી ગઈ. તેના વંશજોને શોધવા માગે તે શોધી શકે છે.

ભારત ઉપર તે પછી બૌદ્ધ—જૈન—ધર્મનો પ્રભાવ વધ્યો. ધર્મ પ્રજાને આચાર—વિચાર બંને આપતો હોય છે. આ બંને ધર્મો અહિંસાવાદી એટલે કે આક્રમક ન હતા, જેની છાપ પ્રજા ઉપર ખૂબ પડી. બીજી તરફ યુરોપમાં રોમન કૅથોલિક ધર્મ તીવ્ર ગતિથી ફેલાઈ ગયો હતો અને જૂનાં ધર્મો—માન્યતાઓ સમાપ્ત થઈ ગયાં હતાં. નવો ધર્મ એડમિનિસ્ટ્રેટિવ હતો. તેથી તેણે રોમમાં પોતાનું મુખ્યાલય સ્થાપ્યું, જેથી તે રોમન કહેવાયો. તે રાજવ્યવસ્થા જેવો હોવાથી તેના સર્વોચ્ચ પદ ઉપર પોપ ધર્મગુરુ બિરાજતા હતા. આગળ જતાં પોપની સત્તા રાજા—મહારાજાઓ કરતાં પણ વધી ગઈ. પ્રજા સજ્જડ રીતે ધર્મથી બંધાઈ ગઈ અથવા કહો કે બાંધી દેવાઈ. બધા નિર્ણયો ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલ પ્રમાણે જ થવા લાગ્યા. અતિ ધાર્મિક પ્રજા બૌદ્ધિક વિકાસ નથી કરી શકતી. તે આક્રમણ કરી શકે, અત્યાચારો કરી શકે પણ, બૌદ્ધિક વિકાસ ન કરી શકે, કારણ કે તે ગ્રંથબદ્ધ થઈ ગઈ હોય છે. જે પ્રજા ચુસ્ત રીતે ગ્રંથબદ્ધ હોય કે વ્યક્તિબદ્ધ હોય તે બૌદ્ધિક વિકાસ ન કરી શકે. પણ પછી ધર્માચાર્યોમાંથી જ કેટલાક પ્રયોગશાળા તરફ વળ્યા, તેમાંથી કેટલાકને જીવતા બાળવામાં આવ્યા, જેથી પ્રયોગશાળા ભાંગી પડે. પણ પ્રયોગશાળા ન ભાંગી. ઘણાં બલિદાનો આપીને પણ અંતે પ્રયોગશાળાનો વિજય થયો. હવે નિર્ણયો માત્ર ધર્મશાસ્ત્રથી જ નહીં, પ્રયોગશાળાથી પણ લેવાવા માંડ્યા. આ પ્રયોગશાળાએ યુરોપને સુપર પ્રજાવાળો ખંડ બનાવી દીધો, કારણ કે પ્રયોગશાળામાંથી વિજ્ઞાન પ્રગટે અને વિજ્ઞાન પ્રજાને સૌથી આગળ ચાલતી કરી દે. જેમની પાસે માત્ર જ્ઞાન હોય છે તે ભૂતકાળમાં જીવે છે. પણ જેમની પાસે વિજ્ઞાન હોય છે તે ભવિષ્યમાં જીવે છે. વિશ્વની આજની લગભગ બધી શોધો યુરોપની આપેલી કહેવાય. વૈજ્ઞાનિકો પેદા કરવા એ સૌથી મહાન ઉત્પન્નતા કહેવાય. ભારતે ભગવાનો પેદા કર્યા છે, આજે પણ કરી રહ્યો છે. અહીં શતાવધાની, અષ્ટાવધાની, ચમત્કારિક યોગીઓ, બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ, મોટામોટા ધર્માચાર્યો તો પેદા કર્યા, પણ મહાન વૈજ્ઞાનિકો પેદા ન કર્યા અથવા ઘણા ઓછા કર્યા, તેથી તે પછાત દેશ થઈ ગયો. હવે કાંઈક તે દિશામાં થોડુંક કામ થવા લાગ્યું છે. આપણી બે કુટેવો છે. થોડાને ઘણું કરીને બતાવવું અને બધું પહેલાં આપણે ત્યાં હતું જ તેવો દાવો કરી આત્મગૌરવ લેવું. આ કારણે હજી આજે પણ આપણે ઘણા પાછળ છીએ.

આપણે 19મી શતાબ્દીમાં જન્મેલી એક મહાન ખગોળશાસ્ત્રી કુમારી મેરિયાની ચર્ચા કરવાની છે. ત્યારે યુરોપનાં જહાજો સાત સમુદ્રને ડખોળી રહ્યાં હતાં. વાસ્કો—ડી—ગામા અને કોલંબસના સાહસિક પ્રયાસોથી પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં નવાનવા દેશો

શોધાયા હતા અને યુરોપવાસીઓ પોતપોતાની નવીનવી કોલોનીઓ બનાવી રહ્યા હતા. જે ધર્મ કે અધ્યાત્મ સાહસપ્રવૃત્તિને રોકે કે સીમિત બનાવે તે ધર્મ કે અધ્યાત્મ પ્રજાને વિકાસની પ્રેરણા ન આપી શકે. જે વિકાસની પ્રેરણા ન આપે તે પ્રજાને આપોઆપ પછાત બનાવી દે. યુરોપનાં જહાજો સમુદ્રો ડખોળી રહ્યાં હતાં પણ તેમની સામે સૌથી મોટો પ્રશ્ન માર્ગનિર્ધારણનો હતો. હજી વિશ્વનો નકશો બરાબર બન્યો ન હતો, માત્ર તારાને જોઈને માર્ગનિર્ધારણ થતું હતું, તેથી ખગોળવિદ્યાનું મહત્ત્વ સર્વાધિક હતું. યુરોપમાં એક પછી એક નવાનવા ખગોળશાસ્ત્રીઓ પેદા થઈ રહ્યા હતા. ભારતમાં પહેલાં થયા હતા પણ પછી બધું બંધ થઈ ગયું હતું. વિદ્યામાં સાતત્ય હોવું જરૂરી છે. વિદ્યા ઉપર અલ્પવિરામ હોય, પૂર્ણવિરામ હોય જ નહીં. પણ આપણે પૂર્ણવિરામ મૂકીને બેસી ગયા હતા. બીજું, અહીંનું અધ્યાત્મ ભૌતિકવિદ્યાને અવગણવા લાગ્યું હતું, બલકે ધિક્કારવા લાગ્યું હતું. આત્મવિદ્યા પ્રત્યે એટલી બધી રાગવૃત્તિ જગાડી હતી કે ભૌતિકતા પ્રત્યે નફરત જગાડવામાં આવી હતી, તેથી ભારતનું ચિંતન વિજ્ઞાન વિનાનું, કલ્પના–આધારિત થઈ ગયું હતું. ત્યારે યુરોપ વાસ્તવિકતાને સ્વીકારીને ચાલતું હતું. આવી પરિસ્થિતિમાં ઈ. સ. 1818માં લગભગ બસો વર્ષ ઉપર અમેરિકાના ‘નાન્ટુકેટ’ ટાપુમાં ક્વેકર પરિવારમાં એક દીકરીનો જન્મ થયો. નામ રાખ્યું મેરિયા અથવા મારિયા. મેરિયાના પરદાદા બેન્જામિન ફ્રેંકલિન હતા. તે મહાન વૈજ્ઞાનિક હતા. તેમની શોધોથી અમેરિકાના ઉદ્યોગોને ભારે પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. પૂંજીરોકાણ કરનાર પૂંજીપતિઓ કરતાં પણ નવીનવી શોધો કરનાર વૈજ્ઞાનિક ઉદ્યોગોને વધુ સમૃદ્ધ બનાવતા હોય છે.

જરા નાન્ટુકેટ ટાપુ વિશે વિચારીએ. સમુદ્રમાં નાનામોટા હજારો ટાપુઓ ઊપસી આવ્યા હોય છે. મૂળ ભૂમિથી સેંકડો માઈલ દૂર આ ટાપુઓમાં માત્ર માછીમારો જ વસતા હોય છે. નાન્ટુકેટમાં પણ વ્હેલ માછલીનો શિકાર કરનારા માછીમારો રહેતા હતા. આપણે ત્યાં માછીમાર–ખારવામાં અને વાણિયા–બ્રાહ્મણોમાં જેવો મોટો ભેદ છે તેવો પશ્ચિમમાં નથી. ત્યાં માછીમારો, શિકારીઓ અને ઉપરની ગણાતી પ્રજા ધર્મથી, રોટી–બેટીથી એકબીજાથી ઓતપ્રોત છે તેમ જ માછીમારના ધંધાને હલકો ગણતો નથી. આ વ્હેલના શિકારીઓ શિકાર કરવા પોતપોતાનાં નાનાં–મોટાં જહાજો લઈને સમુદ્રમાં દૂર–દૂર નીકળી જતા. ટાપુ ઉપર માત્ર સ્ત્રીઓ જ રહી જતી. કેટલીક વાર તો આ શિકારીઓ ત્રણ–ચાર વર્ષે પાછા ફરતા. ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓ ઘર ચલાવતી. પોતાનો પતિ પાછો આવશે કે નહીં તેની પણ કશી ખાતરી ન હતી. આવું કઠોર અને કઠિન જીવન આ લોકો જીવતા. પુરુષો ઘણા સમયે સમુદ્રમાંથી પાછા આવીને થોડો સમય ઘરમાં રહેતા અને ફરી પાછા શિકાર કરવા સમુદ્રમાં ચાલ્યા જતા. સ્ત્રીઓ બીજી પ્રસૂતિની તૈયારી કરતી. હા, આવું પણ જીવન હોય છે.

આવા જ વ્હેલના શિકારી ક્વેકર પરિવારમાં મેરિયાનો જન્મ થયો. પિતાનું નામ વિલિયમ મિચેલ. તે જહાજમાં તારામંડળ જોયા કરતો. વર્ષો સુધી તારામંડળ જોયા કરવાથી વિલિયમને તારામંડળનો નકશો સ્પષ્ટ થઈ ગયો હતો. તે તારાને આધારે દિશા વગેરે નક્કી કરી શકતો. આ જ્ઞાન મેરિયાને વારસામાં મળ્યું. વળી મેરિયાની માતા લાઈબ્રેરીમાં ગ્રંથપાલ હતી તેથી ઘણા ગ્રંથો વાંચવાનું મેરિયાને સહજ થઈ ગયું. તે ગણિતશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્રના જે મળે તે બધા ગ્રંથો વાંચતી રહેતી.

મેરિયા જ્યારે નાનકડી બાળા હતી ત્યારે ઘરની નાનકડી સીડી ચઢીને છત ઉપર જતી અને પિતાના ટેલિસ્કોપથી તારાઓને જોયા કરતી. ત્યારે વ્હેલના તેલથી દીવા કરાતા. તે દીવાના પ્રકાશમાં આખી રાત છત ઉપર બેઠીબેઠી તારામંડળ જોયા કરતી. ત્યારે તેની ઉંમર માત્ર આઠ વર્ષની જ હતી. ત્યાં પુષ્કળ ઠંડી પડતી. એક વાર તેણે જોયું તો બે પડોશીઓ ઠંડીથી થીજીને મરણ પામ્યા હતા! આવા પ્રસંગોને આપણે પ્રારબ્ધ વગેરે માનીને મન મનાવી લઈએ, પણ આ લોકો તેનો ઉકેલ શોધે. ઉકેલમાં સૂર્યહીટર મળ્યું, સ્ટીમહીટર મળ્યું, વીજળી–હીટર મળ્યું. ગમેતેવી ઠંડીમાં પણ લોકો આનંદથી જીવતા રહ્યા. ભૌતિક પ્રશ્નોના ઉકેલો ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં રહેલા જ છે. ખાલી આત્મા–આત્મા કરવાથી પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. આત્માને ઠંડી–ગરમી હોય જ નહીં એવું બોલવાથી કોઈ જ પ્રશ્ન ઉકેલાય નહીં. આ તો માત્ર માની લીધેલી ધારણા છે. જે ધારણાઓ પ્રશ્નો ન ઉકેલે તે બકવાસી જ કહેવાય. પ્રજાને સૌથી મોટું નુકસાન ધર્મ અને અધ્યાત્મના પ્રમાણથી વળગાડેલી ભ્રાન્ત ધારણાઓથી થતું હોય છે. બીજી ધારણાઓનું તો જલદી નિવારણ કરી શકાય, પણ ધાર્મિક ધારણાઓનું નિવારણ ઘણી મહેનતે પણ નથી કરી શકાતું.

તા. 19–2–1831નો દિવસ હતો. ત્યારે મેરિયા 12–13 વર્ષની જ હતી. તેના પિતા ટેલિસ્કોપથી આકાશ જોઈ રહ્યા હતા.

તેવામાં ઓચિંતું અંધારું થવા લાગ્યું. ધીરેધીરે સૂર્ય પૂરો ઢંકાઈ ગયો. મેરિયા પિતાની બાજુમાં ઊભીઊભી સમયની ગણતરી કરતી હતી. સૂર્ય દેખાતો બંધ થઈ જવાથી બધું સૂમસામ થઈ ગયું. પક્ષીઓ પણ બોલતાં બંધ થઈ ગયાં. આ સૂર્યગ્રહણ હતું. આપણે વર્ષો પહેલાં નક્કી કરી શકીએ છીએ સૂર્ય અથવા ચંદ્રનું ગ્રહણ ક્યારે થશે. ત્યારે પશ્ચિમમાં હજી શરૂઆત જ કહી શકાય. મેરિયાએ નક્કી કર્યું કે વિશ્વ એક પ્રોગ્રામ પ્રમાણે નિયમબદ્ધ ઘૂમી રહ્યું છે. કશું જ સ્થિર નથી. માત્ર પૃથ્વી જ નહીં. પૂરું બ્રહ્માંડ ફરી રહ્યું છે. જો ગણિત આવડે અને ગણતરી કરી શકાય તો આ વિશાળ બ્રહ્માંડમાં કયો તારો કઈ મિનિટે ક્યાં હશે તે નક્કી કરી શકાય છે.

16 વર્ષની ઉંમરે મેરિયા રેવરંડ વિયર્સની સ્કૂલમાં દાખલ થઈ. તેની બુદ્ધિશક્તિ સ્કૂલના અધ્યાપકો કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ સાબિત થતી હતી. ગણિતના અઘરામાં અઘરા કોયડા તે ઉકેલી નાખતી. પછી તે શિક્ષિકા થઈ. જો પેટ માટે નહીં પણ હોબીને ખાતર કોઈ શિક્ષક બને તો શિક્ષક જેવી જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરાવનારી બીજી કોઈ નોકરી ન કહેવાય. પછી તે ગ્રંથપાલ થઈ. જે ગ્રંથપાલો માત્ર કમિશન ખાવા માટે જ તદ્દન નિરુપયોગી, વ્યર્થનાં પુસ્તકો વસાવે છે તેમને મહાપાપી જ કહેવાય. તે વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનવિકાસને મારી નાખે છે. મેરિયાની સ્કૂલમાં ઉપયોગી કીમતી ગ્રંથો વસાવવામાં આવતા. મેરિયા તેનો ભરપૂર ઉપયોગ કરીને ખગોળ અને ગણિતનું જ્ઞાન ખૂબ વધારતી.

મેરિયાએ લગ્ન ન કર્યાં. તે કુમારી જ રહી. તે જાણતી હતી કે “લગ્ન કરીને હું પતિની અપેક્ષાઓ પૂરી કરી શકીશ નહીં. પતિને આનંદ–પ્રમોદ જોઈતો હોય અને હું ટેલિસ્કોપ લઈને આખી રાત આકાશના તારા નિહાળતી હોઉં તો પતિની અપેક્ષાઓ પૂરી ન કરાય. અને જો પતિની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા જાઉં તો તારામંડળ ન જોઈ શકાય.” લગ્નમાં પણ ડહાપણની જરૂર હોય છે. પોતાની અપેક્ષાઓ પૂરી થશે કે નહીં તેનો જ વિચાર કરનારું પાત્ર અધમ કહેવાય, પણ હું સામેની વ્યક્તિની અપેક્ષાઓ પૂરી કરી શકીશ કે નહીં તેનો વિચાર કરનારું પાત્ર મહાન કહેવાય. આપણે ત્યાં કેટલાક કથાકારો પરણ્યા પછી પત્નીને જણાવે છે કે મેં જીવનભર બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લીધું છે અને પત્ની જીવનભર તડપતી રહે છે. કેટલાક નેતાઓ 32 કે 35 વર્ષની ઉંમરે પત્નીને પૂછ્યા વિના જ બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરી બેસે અને પછી જાત–જાતના પ્રયોગો કરે તે અન્યાય કહેવાય. કેટલાક મોક્ષમાર્ગીઓ નિર્દોષ પત્નીનો ત્યાગ કરીને સાધુ–સંન્યાસી થઈ જાય તે પણ અન્યાય જ કહેવાય. લગ્ન કરતાં પહેલાં પોતાની નહીં, સામેની વ્યક્તિનો ખ્યાલ રાખવો તે ડહાપણની સાથે ઉચ્ચ જીવન કહેવાય. લગ્ન પછી જે કાંઈ પતિ–પત્ની બંનેને પ્રભાવિત કરનારા નિર્ણયો લેવાના હોય તે એકપક્ષીય ન લેવાય, સંયુક્ત રીતે જ લેવાય. એકપક્ષીય નિર્ણયો અન્યાયકારી જ કહેવાય. આ કારણસર મેરિયાએ આજીવન કુંવારા રહેવાનું જ પસંદ કર્યું. કુંવારા રહીને પણ તે સાધ્વી ન થઈ, કારણ કે ધર્મનાં બંધન તેની તપસ્યામાં બાધક બનતાં હતાં. આવી વ્યક્તિએ સ્વતંત્ર જ રહેવું જોઈએ.

મેરિયાએ યુરોપની મહત્ત્વની ભાષા શીખી લીધી, કારણ કે તે ભાષાઓમાં ઘણાં જ્ઞાનનાં પુસ્તકો હતાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય.

પછી તો મેરિયાનું કુટુંબ સુખી થયું. તેમણે મોટું મકાન રાખ્યું અને પૃથ્વીનો મોટો ગોળો ખરીદ્યો. કડકડતી ઠંડીમાં પણ મેરિયા ગરમ મોજાં વગેરે પહેરીને રાત્રે છત ઉપર ચઢી જતી અને આખું તારામંડળ જોયા કરતી. તે અલાસ્કાના છેક ઉત્તરમાં રહેતા એસ્કિમો પ્રજા જેવી લાગતી. તે કદી શણગાર તો કરતી જ નહીં. શણગારની જરૂર તો તેને હોય જે બીજાને રાજી કરવા માગતી હોય. અહીં બીજાને રાજી કરવાનો પ્રશ્ન જ નથી. આવી વ્યક્તિને સ્વયંભૂ વૈરાગ્ય હોય. તે ભલી ને તેનો કાર્યક્રમ ભલો.

મેરિયા વાસાર કૉલેજમાં પ્રોફેસર બની અને 25 વર્ષ પછી યુનિવર્સિટીમાં ખગોળવિદ્યા ભણાવતી રહી. તેણે કેટલાય ખગોળશાસ્ત્રીઓ પેદા કર્યા. તેણે 1836થી 1846 સુધીમાં નવા ધૂમકેતુની શોધ કરી અને તે વિશ્વવિખ્યાત બની.

વૈજ્ઞાનિકો, શોધખોળ કરનારા, કવિઓ, ચિંતકોનું આરોગ્ય સારું રહેતું નથી, કારણ કે આ બધાં ધૂની હોય છે. ધૂનમાં ને ધૂનમાં તે આહાર–વિહારની વ્યવસ્થા જાળવતાં નથી હોતાં. યોગ્ય વ્યાયામ અને યોગ્ય આહાર–વિહારના અભાવે તે પાછલી જિંદગીમાં બીમાર થઈ જતાં હોય છે.

મેરિયાની તબિયત બગડી, તોપણ શોધ તો ચાલુ જ રાખી. અંતે 1889માં 70 વર્ષની વયે તેણે દેહત્યાગ કરી દીધો.

1847માં તેણે રાત્રે સાડાદશ વાગ્યે ટેલિસ્કોપથી પોલરિસ ધ્રુવ તારા ઉપર પાંચ અંશે ધૂમકેતુ જોયો હતો. તેની શોધ નવી અને મહત્ત્વની હતી. યુરોપમાં પહેલી જ વાર ધૂમકેતુ શોધાયો હતો. તેની શોધથી પ્રભાવિત થઈને ડેન્માર્કના રાજાએ તેનું બહુમાન

કરવા તેને ડેન્માર્ક બોલાવી સુવર્ણચંદ્રકથી તેનું બહુમાન કર્યું. કુમારી મેરિયા મિચેલ યુરોપની કહો કે વિશ્વની પ્રથમ મહિલા હતી જેણે ધૂમકેતુ શોધી કાઢ્યો હતો.

આવી મહાન ખગોળશાસ્ત્રી મેરિયાને પછી તો કેટલાંય પારિતોષિકો મળ્યાં. ક્વેકર પરિવાર ધન્ય થઈ ગયો. વ્હેલ માછલીનો શિકાર કરીને ગુજરાન ચલાવનાર પરિવારમાં પણ આવી પ્રતિભાસંપન્ન મહિલા પેદા થઈ શકે છે તે સૌએ સ્વીકારવું જ રહ્યું.

15–11–2011

*

હેરિયેટ ટબમેન

માણસ સુખી અથવા દુ:ખી કેમ થાય છે તે બાબતે ધર્મોનું જુદુંજુદું માનવું છે. કેટલાક કહે છે કે પૂર્વનાં કર્મોથી પ્રારબ્ધ બંધાય છે. આ પ્રારબ્ધથી વ્યક્તિ સુખી કે દુ:ખી થાય છે. પણ જે લોકો પુનર્જન્મવાદી નથી હોતા તેમને પૂર્વનાં કર્મો નથી હોતાં. તેમનું કહેવું છે કે સૌ–સૌનાં નસીબ હોય છે. ઈશ્વર નસીબ બનાવે છે. તે નસીબ પ્રમાણે લોકો સુખીદુ:ખી થાય છે. પણ ઈશ્વર નસીબ કયા આધારે બનાવે છે? તો તેનો જવાબ 'તેની મરજી' કહેવાય છે. કર્મવાદમાં જે સમાધાન થાય છે તે 'મરજીવાદ'માં નથી થતું. જે લોકો કર્મવાદ કે મરજીવાદ બંનેમાંથી એકે નથી માનતા તેમનું કહેવું છે કે વ્યક્તિ પોતાનાં વર્તમાન કર્મોથી સુખીદુ:ખી થાય છે. 'જેવું કરો તેવું ભરો.'–એ નિયમ પ્રમાણે લોકો સુખીદુ:ખી થતા હોય છે. પણ આમાં પણ પૂરું સમાધાન નથી થતું. ઘણી વાર આપણે આપણાં કર્મોથી નહીં પણ બીજાનાં કર્મોથી સુખીદુ:ખી થતા હોઈએ છીએ. ડ્રાઈવરની ભૂલથી અકસ્માત થાય અને પરિણામ પ્રવાસીઓને ભોગવવાં પડે. અહીં કર્મ ડ્રાઈવરનું જ છે પણ ફળ પ્રવાસીઓને ભોગવવું પડે છે. તેથી ગીતાને કહેવું પડ્યું છે કે "ગહના કર્મણો ગતિ।" કર્મની ગતિ ગહન છે. જે લોકો તદ્દન નાસ્તિક છે, ઈશ્વર કે કર્મવાદ કશું નથી માનતા તેમની સામે પણ પ્રશ્ન છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિને જન્મજાત જે ક્ષમતા–અક્ષમતા મળે છે તે ક્યાંથી આવે છે? પ્રતિભા અને મૂર્ખતા જન્મજાત હોય છે. કંઠ જન્મજાત હોય છે. સદ્ગુણો અને દુર્ગુણોવાળો સ્વભાવ પણ જન્મજાત હોય છે. આ સ્વભાવથી વ્યક્તિ વધુ સુખીદુ:ખી થતી હોય છે. તે ક્યાંથી, કેમ આવે છે? તે આનુવંશિક પણ ન કહેવાય, કારણ કે એક જ પિતાનાં બધાં બાળકો સમાન સ્વભાવનાં નથી હોતાં, તદ્દન વિરોધી સ્વભાવવાળાં હોય છે. એટલે જે કશા જ પુરુષાર્થ વિના જન્મજાત મળ્યું હોય છે તે કેમ મળ્યું છે? લોકો તેને પ્રારબ્ધ કહેતા હોય છે. પણ બધું જ પ્રારબ્ધ નથી હોતું. આપણે સુખી કે દુ:ખી થઈએ છીએ તેમાં ધાર્મિક વ્યવસ્થા, સામાજિક વ્યવસ્થા, રાજકીય વ્યવસ્થા અને આર્થિક વ્યવસ્થા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. આ બધી વ્યવસ્થાઓ માનવકૃત હોય છે તેથી સારી–નરસી પણ હોય છે. તેથી તે બદલાતી રહે છે. વ્યવસ્થા બદલાવાથી પૂરી પ્રજા સુખીદુ:ખી થયા કરતી હોય છે. જેમકે સારો રાજા હોય તો પ્રજા સુખી થાય અને ખોટો રાજા હોય તો દુ:ખી થાય. સારો ધર્મ હોય તો પ્રજા સુખી થાય અને ખોટો ધર્મ હોય તો પ્રજા દુ:ખી થાય. સારો સમાજ હોય તો પ્રજા સુખી થાય પણ ખોટો સમાજ હોય તો પ્રજા દુ:ખી થાય. આવું જ સારી અર્થવ્યવસ્થા હોય તો પ્રજા સુખી થાય, પણ ખોટી અર્થવ્યવસ્થા હોય તો પ્રજા દરિદ્ર થાય–દુ:ખી થાય.

ત્યારે અમેરિકામાં યુરોપની પ્રજા નવીનવી વસી હતી. સ્થાનિક પ્રજા–રેડ ઈન્ડિયનો સાથે યુદ્ધો કરીને તેણે પૂરા દેશને આધીન કરી લીધો હતો અને એક બનાવ્યો હતો. હજારો વર્ષથી રહેનારા આદિવાસી રેડ ઈન્ડિયનો ના તો દેશને સમૃદ્ધ કરી શક્યા હતા, ન તો પૂરા દેશને એકછત્ર શાસનમાં લાવીને એકતા કરી શક્યા હતા. આ તેમની જન્મજાત ક્ષમતાની સીમા જ કહેવાય. જે કામ ગોરા લોકો કરી શક્યા તે કામ આદિવાસીઓ કેમ ન કરી શક્યા? સૌસૌની અલગ–અલગ ક્ષમતા જ કારણરૂપ કહેવાય.

અમેરિકા ઉપર કબજો મેળવ્યા પછી હવે તેને સમૃદ્ધ કરવાનો પ્રશ્ન હતો. સમૃદ્ધિનાં મહત્ત્વનાં ત્રણ કારણો છે: 1. આયોજન, 2. મૂડીરોકાણ અને 3. શ્રમ. આદિવાસીઓ પાસે શ્રમ તો હતો પણ બાકીનાં બે ન હતાં, તેથી તે લોકો શ્રમ કરીને શિકાર કરતા, થોડુંક અનાજ પકવી લેતા, છાપરાં બાંધી લેતા અને પરસ્પર લડ્યા કરતા. ખૂનામરકી થયા કરતી. જ્યારે ગોરાઓની પાસે આયોજન હતું, મૂડીરોકાણ પણ હતું અને શ્રમ પણ હતો, પણ તે ઓછો પડતો હતો. હંમેશાં સુપર પ્રજા આદેશ આપીને જીવતી હોય છે, જ્યારે લોઅર પ્રજા આદેશ માનીને જીવતી હોય છે. આયોજન કરતાં શ્રમ ઓછો હતો. શ્રમ ખરીદી શકાય છે, તેથી શ્રમિકો મેળવવા પ્રયત્નો શરૂ થયા. આફ્રિકામાંથી આરબોએ પકડેલા ગુલામોને જહાજો ભરી–ભરીને અમેરિકા લાવવામાં આવ્યા અને તેમની પાસેથી પશુઓની માફક જોર–જુલમથી કામ લેવાવા માંડ્યું. આ જુલમકહાની બહુ જ ત્રાસદાયી છે, રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય તેવી છે. પ્રશ્ન થાય કે શું આ ગુલામો પોતપોતાનાં પૂર્વનાં કર્મોથી ગુલામ થતા હતા? પૂરો સમૂહ ગુલામ થઈને ભયંકર યાતનાભર્યું જીવન પૂર્વનાં કર્મોથી ભોગવતો હતો, તો હવે બંધ કેમ થઈ ગયો? શું હવે પૂર્વનાં કર્મો બંધ થઈ ગયાં? ના, આ વાત સાચી નથી. આ રાજવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થા તથા કેટલાક અંશે ધર્મવ્યવસ્થા પણ કારણરૂપ હતી. આ વ્યવસ્થાઓ સુધરી

એટલે ગુલામ થતા લોકો બંધ થઈ ગયા. વ્યવસ્થા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

ત્યારે (અને આજે પણ) ગોરાઓ બળવાન પ્રજા હતી. કાળાઓ જંગલી–દુર્બળ પ્રજા હતી. બળવાન દુર્બળોનું શોષણ કરે છે–આ વિશ્વવ્યાપી પરિસ્થિતિ ત્યારે વધારે હતી. હજારો કાળાઓ ગુલામ થઈને આવતા, ગુજરીમાં વેચાતા અને કામ કરતા. આ ત્રાસદાયી વ્યવસ્થા સો વર્ષો સુધી ચાલી, પણ તેની વિરુદ્ધમાં ગોરાઓએ જ અવાજ ઉઠાવ્યો, ગોરી સ્ત્રી હેરિયેટ બિચર સ્ટોએ ‘અંકલ ટૉમ્સ કૅબિન’ નામનું પુસ્તક લખ્યું અને ગોરાઓ ખળભળી ઊઠ્યા. અંતે ગુલામપ્રથા કાયદેસર બંધ કરી દેવાઈ. ક્રાન્તિ હંમેશાં ઉપરનો વર્ગ જ કરતો હોય છે. કાળાઓ ઘોર દુ:ખી હતા. તે તોફાન તો કરી શકતા હતા પણ વ્યવસ્થિત ક્રાન્તિ કરી શકતા ન હતા. આ કામ તો ગોરાઓએ જ કર્યું. તોપણ કાળાઓમાં પણ કેટલીક મહાન વ્યક્તિઓ પેદા થઈ, જેમણે પોતાના જાતભાઈઓ માટે ઘણું કામ કર્યું. આમાંની એક વ્યક્તિ એટલે હેરિયેટ ટબમેન. ‘અંકલ ટૉમ્સ કૅબિન’ પુસ્તક લખનાર પણ હેરિયેટ (ગોરી) અને કાળા ગુલામોને મદદ કરનાર પણ હેરિયેટ (કાળી) બંને હેરિયેટ. આપણે કાળી હેરિયેટ વિશે થોડું જાણીશું.

ચાર ઉદ્ધારકો મહત્ત્વના હોય છે: 1. આત્મોદ્ધારક, 2. સમાજોદ્ધારક, 3. રાષ્ટ્રોદ્ધારક અને 4. દલિતોદ્ધારક. જે ઉદ્ધારક છે તે કોઈ પણ હોય તોપણ મહાન છે. પણ જે માત્ર પોતાનો જ ઉદ્ધાર કરનાર છે તેના કરતાં સમાજનો ઉદ્ધાર કરનારા વધુ મહાન છે, અને આ બંને કરતાં રાષ્ટ્રોદ્ધારક તો તેથી પણ મહાન છે. પણ જે દલિતોનો ઉદ્ધાર કરનારા છે તે સૌથી મહાન છે. જે ઘરની સફાઈ કરે છે તે મહાન છે, પણ આખા ગામની સફાઈ કરનારા તેથી પણ મહાન છે, તેના કરતાં જે પીવાના પાણીનો આધાર કૂવાની સફાઈ કરે છે તે તેથી પણ મહાન છે અને જે ઉકરડાની સફાઈ કરે છે તે સૌથી મહાન છે. જરા ઊલટું કરી જોજો. જે પોતાને અસ્વચ્છ, ગંદો રાખે છે તે અધમ છે, પણ જે ઘરને અસ્વચ્છ રાખે છે તે તેથી પણ અધમ છે. અને જે પૂરા ગામને ગંધાતું રાખે છે તે તેનાથી પણ અધમ છે. પણ જે ઢગલાબંધ ઉકરડા જ પેદા કરે છે તે સૌથી વધુ અધમ છે. આપણે ત્યાં આત્મોદ્ધારક સાધુ–સાધ્વીઓ તો ઘણાં થયાં છે અને થઈ રહ્યાં છે, પણ સમાજ કે રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરનારાં ઓછાં થયાં છે. તેમાં પણ દલિતોનો ઉદ્ધાર કરનારાં તો સાવ ઓછાં થયાં છે. લોકોને પોતાનું એટલે કે આત્માનું કલ્યાણ કરી લેવાનું શીખવવામાં આવે છે. સમાજ કે રાષ્ટ્ર માટે ઓછી પ્રેરણા અપાય છે, પણ દલિતો માટે તો પ્રેરણા અપાતી જ નથી. શ્રીરામ પતિત–પાવન ખરા, પણ રામભક્તો પતિતોથી દૂર ભાગનારા.

દલિત અને પતિતમાં ફરક છે. જે પોતાનાં અધમ કર્મોથી નીચે પડ્યા છે તે પતિત છે. જેમકે પાપી વેશ્યા, ચોર, લૂંટારા, વગેરે. પણ જે બીજાના ત્રાસથી કચડાઈ રહ્યા છે તે દલિત છે. વિશ્વભરમાં સમર્થ શાસકવર્ગ કોઈ ને કોઈ રીતે દુર્બળોને કચડતો હોય છે. આવા કચડાયેલા દલિત વર્ગ માટે ઝઝૂમવું તે દલિતોદ્ધાર કહેવાય.

ત્યારે અમેરિકામાં ગુલામો ઉપર અસહ્ય ત્રાસ થતો હતો, જોરજુલમથી તેમની પાસે કામ લેવામાં આવતું. તેમની પીડાનો પાર ન હતો. તેવામાં ઈ. સ. 1820માં ડોચૈસ્ટર કાઉન્ટીમાં એક બારી–બારણાં વિનાના ઘાસના છાપરા નીચે એક કાળી સ્ત્રીના પેટે એક કાળી છોકરીનો જન્મ થયો. માણસ કોના પેટે જન્મ્યો તે પણ વરદાન કે અભિશાપરૂપ બને છે. કેટલાંક બાળકો જન્મતાં જ ધનવાન, ભાગ્યવાન, આબરૂદાર થઈ જતાં હોય છે. તેમને જીવનનાં બધાં સુખ–સગવડો, વૈભવ–વિલાસ જન્મજાત પ્રાપ્ત હોય છે, તો કેટલાંકને ઘોર અભાવ, જાકારો, ઘૃણા જેવાં દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. ઉઘાડા છાપરા નીચે જન્મેલી છોકરીને બધા દુર્ભાવો પ્રાપ્ત થયા હતા. તેની પ્રસૂતા માને એબ ઢાંકવા અને કડકડતી ઠંડીથી બચવા બારણાંવાળું ઘર ન હતું. ઢોરોના કોઢિયા જેવા છાપરામાં કણસતી–કણસતી તેણે પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો. ન કોઈ ડૉક્ટર, ન કોઈ નર્સ, ન કોઈ સામગ્રી, ન કશું ખાવાનું. ઘોર દરિદ્રતા અને તિરસ્કારભર્યું જીવન; પણ આવા જીવનમાં પણ સંતાનપ્રાપ્તિનો આનંદ તો માને હોય જ. દરિદ્રતા અને દુ:ખોમાં સંવેદનશીલતા વધી જતી હોય છે. ધનવાન માતાઓ કરતાં દરિદ્ર માતાઓ સંતાનોને વધુ વહાલ કરતી હોય છે. ધનવાનોનાં બાળકોને વહાલ કરનારાં નોકર–ચાકરો ઘણાં હોય છે, પણ દરિદ્રનાં બાળકો માટે તો મા સિવાય કોઈ નથી હોતું. તે દૃષ્ટિએ દરિદ્રનું બાળક વધુ સમૃદ્ધ કહેવાય. બધી સમૃદ્ધિઓમાં વહાલની સમૃદ્ધિ સર્વોચ્ચ છે. તમને ધન–વૈભવ કેટલો મળ્યો તે મહત્ત્વનું છે, પણ તમને વહાલવૈભવ કેટલો મળ્યો તે તેનાથી પણ વધુ મહત્ત્વનું છે. કેટલાક લોકો ધનવૈભવમાં તો આળોટતા હોય છે, પણ વહાલવૈભવની ઘોર દરિદ્રતા હોય છે. તેમને અંતરથી શુદ્ધ વહાલ કરનારું કોઈ નથી હોતું. વહાલભર્યું જીવન જ

ખરું જીવન છે. તે ભર્યુંભર્યું હોય છે. અને વહાલ વિનાનું કોરું લૂખ્ખું જીવન દુકાળિયું જીવન છે. નવી જન્મેલી બાળકી હેરિયેટને માના વહાલનો ભરપૂર ભંડાર મળ્યો. તે કાળી હતી તેથી શું થઈ ગયું? તેની મા માટે તો તે રૂપરૂપનો અંબાર હતી. પ્રેમ કદી કાળોધોળો હોતો નથી, ચામડી કાળી–ધોળી હોય છે. જે લોકો ચર્મજીવી હોય છે તેમના પ્રેમનો ગજ ચામડી હોય છે. પણ જે માત્ર પ્રેમજીવી હોય છે, તેમને પ્રેમ કરવામાં ચામડી નડતી નથી. બાળકીનું નામ હેરિયેટ રાખવામાં આવ્યું. એ દેશમાં છોકરા–છોકરી વચ્ચે કશો ભેદ નહીં. બંનેનું આગમન સરખું જ આનંદદાયી થઈ જાય. આપણે ભવ્ય સંસ્કૃતિનો દાવો કરતાં થાકતા નથી, પણ જન્મતાં જ સ્ત્રી શાપિત થઈ જાય છે. લોકોના ચહેરા ઊતરી જાય છે. જાણે કે પાપ જન્મ્યું હોય! કાણ જ મૂકવાની બાકી રહે છે. ના થાળી વાગે ન પેંડા વહેંચાય. તેના ઉછેરમાં પણ ભેદભાવ. જમવામાં, વસ્ત્રોમાં, ભણવામાં–બધામાં ભેદભાવ અને દહેજ આપો તો જ પરણાવાય. પરણાવ્યા પછી પણ જમાઈરાજને આપતા જ રહો. જો તે વિધવા થઈ જાય તો–તો તેના દુર્ભાગ્યની સીમા ન રહે. બધા શણગાર છોડીને માથું મૂંડાવીને જીવનના ઢસરડા કર્યા કરવાના. તેનાં શુકન પણ કોઈ ન લે! માંગલિક કાર્યો થતાં હોય ત્યાંથી દૂર રખાય. આવી સ્ત્રી જન્મીને માતા–પિતાને આર્થિક રીતે દુ:ખદાયી ન થઈ જાય એટલા માટે તેને જન્મતાં પહેલાં જ યમસદન મોકલી દેવાતી. પહેલાં જ્યારે સોનોગ્રાફી ન હતી ત્યારે જન્મ તો થવા દેવાતો પણ પછી તેને દૂધ–પીતી કે બીજી રીતે યમસદન મોકલી દેવાતી. હવે દૂધ–પીતી કરો કે પાણી–પીતી કરો, શું ફરક પડવાનો હતો? દૂધમાં ડૂબકાં મારીને મરવાથી મૃત્યુ ધન્ય થઈ જતું નથી. ખોટેખોટું મણ દૂધ બગાડ્યું. તેટલું દૂધ અનાથ બાળકોને પિવડાવી દીધું હોત તો દૂધની સફળતા થાત. વાહ રે ભવ્ય સંસ્કૃતિ!! સ્ત્રીઓને શું આપ્યું? શૂદ્રો, મહાશૂદ્રો, અંત્યજોને શું આપ્યું? કદી તો વિચાર કરો, પછી બણગાં ફૂંકો!

હેરિયેટની મા ગોરાશેઠના બગીચામાં ગુલામ તરીકે કામ કરતી, બગીચામાં જાત–જાતનાં ફળફળાદિ વૃક્ષો, ઘણાં ફળો થાય, પણ એકે ફળ હેરિયેટથી ખવાય નહીં. તે તો શેઠનાં છોકરાં જ ખાય. હા, ચોરી કરીને છાનાંમાનાં ડરતાં–ડરતાં ખાઈ લેવાય.

ત્યારે અમેરિકામાં ગુલામો માટેનો સખત કાયદો હતો. જો ગુલામો વધી જાય તો વેચી દેવાય. જેમ ગાય–ભેંસ–બળદ વગેરે વેચાય તેમ! ઉછીનાં પણ અપાય. ગુલામને ઉછીનો આપ્યો હોય તો તેનું મહેનતાણું માલિક લઈ લે. ગુલામને કશું ન મળે. વિચિત્રતા તો જુઓ કે હેરિયેટની મા જે બગીચામાં કામ કરતી હતી તેની માલિક પણ એક ગોરી બાઈ જ હતી. તેને ગુલામો પ્રત્યે જબરજસ્ત ઘૃણા હતી. એક તો કાળી ચામડી, બેડોળ આકૃતિ, પાછું નિગ્રોકુળ, ન સ્વચ્છતા હોય, ન સુઘડતા હોય. બધી રીતે ઘૃણા થાય તેવા ગુલામો હતા ત્યારે. તે બાઈ એવું માનતી કે ગુલામોને તો ચાબુક ફટકારો તો જ કામ કરે, તેથી તે અવારનવાર ચાબુક ફટકારતી રહેતી. પ્રત્યેક માલિકને ત્યાં બેચાર ચાબુકો તો લટકતા જ હોય. ચાબુક ફટકારવામાં પણ મજા આવે. પેલો ચીસ પાડે તો માલિક ખિલખિલાટ હસી ઊઠે. કેવી મજા આવે!

હેરિયેટ 11 વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી તે ચાબુકોનો માર ખાતી રહી. તેની મા ટગર–ટગર લાચારીથી જોતી રહેતી. તો કોઈ વાર તેની માને ચાબુકના ફટકા પડતા તે હેરિયટ જોતી રહેતી. જિંદગી ચાબુક ખાવાની જ હતી. ચાબુક જીવનનું અનિવાર્ય અંગ બની ગયું હતું. આપણે ત્યાં પણ લોકો કહેતા:

> બૂધે જાર–બાજરી અને બૂધે નાર પાંસરી,
> બૂધે ડોબું દોવા દે અને બૂધે છોકરું છાનું રે.

હેરિયેટ માર ખાઈ–ખાઈને મરી જતી, પણ પોતાનું જ ધાર્યું કરતી, તે ગાંઠતી નહીં. તેને લાકડાના ગઠ્ઠા ફાડવાનું કામ સોંપ્યું. મોટો કુહાડો લઈને હેરિયેટ મંડતી, પરસેવે રેબઝેબ થઈ જાય, હાથમાં ફોલ્લા પડી જાય, પણ લાકડાની ગાંઠો ફાડવાની એટલે ફાડવાની જ.

હવે હેરિયેટ પંદર વર્ષની થઈ ગઈ હતી. એક વાર એવું બન્યું કે તેની માલિકે એક ગુલામને ચાબુક ફટકારવા થાંભલા સાથે બાંધવાનો હેરિયેટને હુકમ કર્યો. પ્રત્યેક માલિકને ત્યાં ચોકમાં એક થાંભલો રહેતો, જેમ ઢોરાંનો ખીલો, ત્યાં ગુલામને બાંધીને માલિક ચાબુક ફટકારતો. માલિકના હુકમથી ગુલામો જ ગુલામને બાંધતા અને તે જ પાછા ફટકારતા! માલિક અટ્ટહાસ્ય સાથે જોયા કરતો. "આ ગુલામને અહીં બાંધ."–એવી આજ્ઞાનું પાલન ન કર્યું, એટલું જ નહીં, તે માલિકની આડી ઊભી થઈ ગઈ અને તાડૂકી ઊઠી–"માર તો ખરી, જોઉં છું!" પેલો ગુલામ ભાગવા માંડ્યો. માલિક બાઈએ તેના ઉપર લોખંડની કોશ ફેંકી, પણ તે

ગુલામને ન વાગતાં હેરિયટના માથામાં વાગી. લોહીની ધાર વહેવા લાગી. “લે, લેતી જા!” કહીને હેરિયેટને તેના ઝૂંપડે મોકલી દેવાઈ. કોણ દવા કરે?

હેરિયેટ દિવસો સુધી કણસતી રહી. કોઈ સારવાર નહીં. કવિ દુલા–ભાયા કાગે હજારકૂંડી યજ્ઞો થતા શિહોરમાં જોયેલા ત્યારે આવું કાવ્ય રચ્યું હતું:

ઈ ભાંડુ હજારો ગામડિયાં
જે જન્મતાં રોગનાં ભોગ બન્યાં,
એના આંગણે કોઈ ના વૈદ્ય ગયા.
દુ:ખદર્દ તો કોઈએ પૂછ્યાં જ નહીં
અકાળે મૃત્યુને શરણ થયાં.
લાખો યજ્ઞ તણા ભડકેભડકે
પેલા દીનજનોની ચિતા સળગે!

લાંબા ગાળે હેરિયેટ સાજી થઈ, દવાની સારવાર વિના પણ માણસ સાજો થઈ જતો હોય છે. કુદરતે જ સાજા થવાની વ્યવસ્થા કરી છે. પશુપક્ષીઓ ક્યાં સારવાર કરાવે છે? હેરિયેટ સાજી તો થઈ ગઈ પણ તેને એક કાયમી બીમારી રહી ગઈ. તેને વાઈની ચકરી આવવા લાગી. તે ઓચિંતીની બેભાન થઈ જતી. આ બીમારી જીવનભર રહી.

ગુલામીમાંથી છૂટવું કેવી રીતે? તેને રાતદિવસ વિચારો આવ્યા કરતા. આ ગુલામીનો કરાર તો એકપક્ષીય હતો. ગુલામોને પૂછીને થોડો કરાર થયો હતો? શૂદ્રોને પૂછીને થોડી વર્ણવ્યવસ્થા બનાવી હતી? હેરિયેટ ભાગી છૂટવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ ભાગવું કેવી રીતે અને જવું ક્યાં? ભાગતાં પકડાઈ જવાય તો માલિક કડકથી કડક સજા આપે. સજાની બીકથી કોઈ ભાગવાની હિંમત કરી શકતું નહીં. પણ એક દિવસ હેરિયેટ ઝનૂને ચઢી. ભાગીને જહન્નમમાં જઈશ, પણ આ નરકથી તો છૂટવું જ છે. ઝનૂન જુસ્સો પેદા કરે, જુસ્સો સાહસ કરાવે અને સાહસ કાં તો આ પાર કે પછી પેલે પાર કરાવે.

હેરિયેટ પોતાના ત્રણ ભાઈઓને લઈને ભાગી. તેના જાણવામાં આવ્યું હતું કે નજીકમાં જ રેલવેનું જંક્શન છે. બસ, ત્યાં પહોંચી જાઉં. પછી રેલવેમાં દૂર–દૂર ભાગી જાઉં. આજે પણ છોકરીઓ, છોકરાઓ કે સ્ત્રીઓ વગેરેને ભાગવાનું સરળ સાધન રેલવે છે. પણ રસ્તામાં તેના ભાઈઓ ગભરાઈ ગયા. જો પકડાઈ ગયા તો? અને જરૂર પકડાઈ જવાય, કારણ કે એક તો કાળા, બીજું દરેકની પીઠ ઉપર ડામ દઈને નંબર પાડેલો. ક્યાં જવાના? ભાઈઓની બીકના કારણે હેરિયેટ પાછી આવી અને ફરી પાછી નરકાગાર ભોગવવા લાગી. પણ તે ભાગી જવાની બાબતમાં મક્કમ હતી. કોઈએ કહ્યું, “મારી નાખશે!” હેરિયટે કહ્યું, “ભલે! મારો છુટકારો થશે.”

એક વાર હેરિયેટ એકલી જ નાસી છૂટી. કોઈ ખેડૂતના ઘાસ–ભરેલા ગાડામાં પાછળ સંતાઈ ગઈ અને પછી ગાડું છોડીને ચાલચાલ કરવા મંડી. દિવસે ક્યાંક સંતાઈ જાય અને રાત પડે ત્યારે ધ્રુવતારાના આધારે ચાલ–ચાલ કરે. રસ્તાનાં ખેતરોમાંથી જે કાચું અનાજ મળે તે ખાતી–પીતી તે દિવસો સુધી અંધારી રાતમાં ચાલતી રહી. અંતે તેણે ડિક્સન પ્રદેશની સરહદ વટાવી દીધી. હવે તે પેન્સિલ્વેનિયાના પ્રદેશમાં હતી. આ પ્રદેશમાં ગુલામી કાયદો ન હતો. અમેરિકાના પ્રત્યેક સ્ટેટના કાયદા જુદાજુદા. “હાશ, છૂટ્યાં નરકથી!” તેને હાશકારો થયો. વ્યક્તિનાં સુખદુ:ખમાં રાજ્યના કાયદા પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે.

હેરિયેટ ફિલાડેલ્ફિયામાં નોકરીએ લાગી ગઈ. હવે તેને જે પગાર મળતો તે તેનો પોતાનો થતો. પહેલાં માલિક બધો પગાર લઈ લેતો. લોકોની મહેનતના પૈસા પડાવીને પેટ ભરનારા કે મોજશોખ કરનારા અધમ માણસો પણ ક્યાં નથી હોતા?

હેરિયટે વિચાર કર્યો કે “હું તો ભાગી છૂટી, પણ મારા જેવા બીજા હજારો ગુલામો ભાગી છૂટવા આતુર છે, પણ તેમને કોણ મદદ કરે? હું કરીશ.” અને તે દલિતોદ્ધારના કાર્યમાં લાગી ગઈ. કામ ઘણું જોખમનું હતું, પણ જોખમ જ જીવન છે. જોખમ વિનાનું જીવન શક્તિ–ઉત્પાદક નથી હોતું. કૂતરું પાછળ પડે તો દોડવાની શક્તિ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય. જે જીવનભર પીંજરામાં પુરાઈ રહે છે તેની પાછળ કૂતરું તો શું બિલાડી પણ નથી પડતી. પણ તેની દોડવાની શક્તિ પણ નથી ખીલતી. તે પીંજરાનું

રૂપાળું મડદું જ બનીને જીવતો હોય છે. માણસની ભડવીરતા એમાં હોય છે તે તેની પાછળ કેટલાંય કૂતરાં હાઉહાઉ કરી રહ્યાં છે, છતાં મર્દાનગીથી જીવે છે. આવા માણસને યોગ કરવાની શી જરૂર છે? યોગ તો તેણે કરવાની જરૂર છે જે કોઈ ચોકઠામાં પુરાઈને શાંતિથી જીવન જીવવા માગતો હોય. જેનું જીવન જ સંઘર્ષ હોય તેને વળી શાંતિ કેવી! સંઘર્ષયોગ સર્વોપરી યોગ છે, જો તે અન્યાય–અત્યાચારની સામે થતો હોય તો. અન્યાય–અત્યાચારનો પડકાર છોડીને જે શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ કરે છે તે તો પોતાની બહેન–દીકરી ઉપર થતા બળાત્કાર વખતે પણ આંખ મીંચીને યોગ કરવા બેસી જનારો શાંતિપ્રેમી કહેવાય. સંઘર્ષયોગ જ મહાયોગ કહેવાય.

અબ્રાહમ લિંકનનું ગુલામમુક્તિનું આંદોલન હજી શરૂ થયું ન હતું. હેરિયેટ તેના પહેલાં જ રણશિંગુ વગાડી ચૂકી હતી. હેરિયટે ગુલામ રાજ્યોના અનેક પ્રવાસો ખેડ્યા અને 300 ગુલામ સ્ત્રી–પુરુષોને ભગાડીને અહીં લઈ આવી. આ માણસોમાં તેનાં માતા–પિતા પણ ખરાં. જે લોકો મૃત્યુ પછીના મોક્ષનો ગોળ કોણીએ ચોટાડીને હજારો લોકોનાં જીવન બરબાદ કરી નાખે છે તેના કરતાં મૃત્યુ પહેલાં અહીં જ, આ ધરતી ઉપર જ મોક્ષ બતાવનાર હેરિયટે જેવી મહાન સ્ત્રીઓ ઘણી મહાન છે.

સંઘર્ષ ભય વિનાનો નથી હોતો, જેના માથા ઉપર શત્રુઓ ઝળૂંબતા હોય તે નિર્ભય ન હોય. સરકારે હેરિયટને પકડવા વૉરન્ટ કાઢ્યું. જે કોઈ પકડવામાં મદદ કરે તેને મોટાંમોટાં ઈનામો આપવાની જાહેરાતો કરી. સ્થળેસ્થળે તેના ફોટા મૂકીને ઈનામની જાહેરાતો કરવામાં આવી. હેરિયટ એક જગ્યાએ રહેતી નહીં. પાછળ પોલીસ અને આગળ હેરિયટ.–એમ સંતાકૂકડી રમાતી. તેને સૌથી મોટો ભય ન્યાતીલાઓનો હતો. તે જેમના માટે સંઘર્ષ કરતી હતી તે ન્યાતીલા જ ક્યારે ગદ્દારી કરીને પકડાવી દે તે કહેવાય નહીં. રાષ્ટ્રની પ્રજાએ કેટલા વીર શહીદો પેદા કર્યા તેનો ઈતિહાસ રાખવો જેટલો જરૂરી છે તેટલો જ રાષ્ટ્રમાં કેટલા ગદ્દાર પેદા થયા તેનો ઈતિહાસ રાખવો પણ જરૂરી છે. કદાચ વીર શહીદો ઓછા પેદા થશે તો ચાલશે, પણ જો ગદ્દારો વધી ગયા તો સત્યાનાશ વાળી નાખશે.

એક વાર એવું બન્યું કે જંગલમાં જે વૃક્ષ નીચે તે ઊંઘતી હતી તેના થડ ઉપર જ તેનો ફોટો અને દશ હજાર ડૉલરના ઈનામની જાહેરાત લટકતી હતી. તે પકડાઈ જવાની જ હતી ત્યાં અણધાર્યા એક સજ્જને તેને બચાવી લીધી. તે ભાગી છૂટી. વિપત્તિમાં નજીકના ખાસ માણસો કામ નથી આવતા હોતા. તેમાં પણ રાજસત્તાની સામે બાથ ભીડવાની હોય ત્યારે બધા ફસકી જાય. તેવા સમયે ન ધારેલો કોઈ અજાણ્યો માણસ જ કામ આવતો હોય છે. ત્યારે મિત્ર વિશેની ધારણાઓ જૂઠી પડી જતી હોય છે.

હેરિયટ જે અદાથી રહેતી અને જે ગતિથી દોડધૂપ કરતી તેથી લોકો તેને “સુલતાનની શાહજાદી” નામથી પોકારતા.

એક વાર હેરિયટ પચીસ ગુલામોને છોડાવીને ભાગતી–ભાગતી એક નદીના કિનારે પહોંચી. તે વખતે જ નદીમાં પૂર આવ્યું. બધાંએ કૂદી પડીને નદી પાર કરવાની હતી. એક ગુલામ હિંમત હારી ગયો. તેણે ગોરા માલિકને ત્યાં પાછા જવાની હઠ પકડી. બહુ સમજાવ્યો પણ ન સમજ્યો. હેરિયટે તરત જ કમ્મરે લટકતી પિસ્તોલ તેની સામે ધરી દીધી અને કહ્યું કે “બોલ, આગળ વધવું છે કે મરવું છે?” તે ઘોડો દબાવવાની જ હતી કે તરત જ પેલો તૈયાર થઈ ગયો. ઉદ્ધારનું કામ કેટલીક વાર આત્મઘાતી પણ બની શકે છે. જેના માટે જીવના જોખમે તમે કામ કરતાં હો તે જ તમને ડુબાડી મૂકે–કાંઈ કહેવાય નહીં. પણ આવા સમયે કઠોર પગલાં ભરવાં જ પડે. જો પેલો પાછો ચાલ્યો ગયો હોત તો બધી વાતનો ભંડો ફૂટી જાત અને હેરિયટ સહિત બધાં પકડાઈ જાત. જો તે સાથે આવવા તૈયાર ન થયો હોત તો પિસ્તોલનો ઘોડો દબાવી દેવો જ જરૂરી થઈ જાત. એ દબાવવાની પણ હિંમત હોવી જોઈએ.

ગુલામીપ્રથાની નાબૂદી માટે ઉત્તર અમેરિકામાં સારું વાતાવરણ હતું. ત્યાં ચળવળ શરૂ થઈ ગઈ હતી. લોકો હેરિયટનાં ભાષણો સાંભળતા. રૂંવાં ખડાં કરી દે તેવાં તેનાં ભાષણોએ વાતાવરણ ઊભું કર્યું. વાણીની શક્તિ મહાન છે, જે બધામાં નથી હોતી. જેનામાં હોય છે તે વિરલા મડદામાં જાન ફૂંકી શકતા હોય છે.

થોમસ હીજીન્સ જેવા લોકો તેના પ્રસંશક બની ગયા. પત્રકારો તેના સમાચારો છાપવા લાગ્યા. યાદ રહે, આ માત્ર કાળા ગુલામોનું જ આંદોલન ન હતું, કાળાઓ માટે કાળાઓ કરતાં ગોરાઓનું જ વધુ આંદોલન હતું. ભારતમાં જેમ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું આંદોલન અસ્પૃશ્યો કરતાં સવર્ણોનું થઈ ગયું હતું તેમ સવર્ણો સવર્ણો સામે આંદોલન કરતા!

હેરિયટને લગ્ન કરી લેવાની જરૂર જણાઈ ને એક મુક્ત થયેલા ગુલામ ટબમેનને પરણી પણ. તેને તેના પતિનો પૂરતો સાથ ન મળ્યો, લગ્નજીવનની કશી આગાહી ન કરી શકાય. નીવડ્યે જ ખબર પડે, અને નીવડતાં સમય લાગે. હેરિયટ લગ્નજીવનથી નિરાશ થઈ ગઈ. સ્વતંત્ર કાર્યકર્તાએ બને ત્યાં સુધી લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. નીવડેલી વ્યક્તિ હોય તો જ લગ્ન કરવાં, નહીં તો પતિ અથવા પત્ની બ્રેકનું કામ કરતી થઈ જશે.

ત્યારે ઉત્તર અમેરિકામાં ગુલામમુક્તિનું વાતાવરણ જામવા લાગ્યું હતું. 1857માં જ્યારે ભારતમાં બળવો થયો હતો ત્યારે અમેરિકા ગુલામમુક્તિ માટે ખળભળી રહ્યું હતું. ન્યૂયોર્કના ગવર્નરે તેને રહેવા માટે એક મકાન આપ્યું, જે હેરિયટે વેચાતું જ લીધું. તે કૅનેડાની સરહદ પાસે રહેવા લાગી. આ મકાનમાં તેણે કેટલાય મુક્ત ગુલામ પરિવારોને આશરો આપ્યો હતો. ગુલામોને મુક્ત કરવા–માત્રથી કામ પૂરું થઈ જતું નથી. તે પછી તેમને થાળે પાડવાની મહત્ત્વની જવાબદારી પણ અદા કરવાની હોય છે. હેરિયટે કેટલાંય પરિવારોને આશરો આપ્યો અને થાળે પાડ્યા.

હેરિયટેને ઘર ચલાવવામાં ગોરા પ્રશંસક સારાહ એચ બ્રેડફોર્ડનો ઘણો સહકાર રહ્યો હતો.

આખરે પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકને દક્ષિણનાં રાજ્યો સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. અમેરિકાના પ્રમુખને પોતાનાં જ રાજ્યો સામે યુદ્ધે ચઢવાની સત્તા હતી.

હેરિયટે પોતાની સેના બનાવી અને મદદે પહોંચી ગઈ. તેના હજારો કાળા ગુલામીમુક્ત સૈનિકો યુદ્ધભૂમિ ઉપર પહોંચી ગયા. હેરિયટ પોતે માંદા–ઘાયલ સૈનિકોની સારવારનું કામ કરવા લાગી.

ગૃહયુદ્ધ લાંબું ચાલ્યું. આર્મીના વડા સેનાપતિએ હેરિયટનું નૂર ઓળખ્યું. તેને ગેરીલા હુમલા કરવા તથા જાસૂસીનું કામ કરવાની જવાબદારી સોંપી. તે અદ્ભુત યુદ્ધકુશળ પણ નીવડી. તેણે હબસી સેનાને લઈને પ્રચંડ હુમલો કર્યો અને સામા પક્ષને પરાજય આપી ભગાડી મૂક્યો, એટલું જ નહીં, લાખોની યુદ્ધસામગ્રી પણ પડાવી લીધી. તેણે આઠસો ગુલામોને મુક્ત કર્યા અને લઈ આવી. જે લોકો ક્રિયાત્મક જીવન જીવે છે તે પરિણામ લાવતા હોય છે. જે વૈચારિક જીવન જીવે છે અને તેમના વિચારોમાં વાસ્તવિકતા હોય તો તે વૈચારિક પ્રવાહો ઊભા કરીને કાર્યશીલો પેદા કરતા હોય છે, પણ જે લોકો માત્ર કાલ્પનિક ધારણાઓમાં જ જીવન જીવતા હોય તે પરિણામશૂન્ય હોય છે.

હેરિયટે થોડાં જ વર્ષોમાં ભારે સાહસ–બહાદુરીભર્યું જીવન જીવીને અનેકોનો ઉદ્ધાર કર્યો.

અંતે ગૃહયુદ્ધ બંધ થયું. ગુલામવાદીઓ હાર્યા. મુક્તિવાદીઓ જીત્યા. પ્રશ્નો પરાક્રમથી ઉકેલાતા હોય છે. પરાક્રમમાં કોઈ વાર હિંસાની પણ જરૂર પડે છે. આ હિંસા, હિંસા અટકાવવા માટેની જ હોય છે. ગૃહયુદ્ધમાં ઘણી હિંસા થઈ. બંને પક્ષે ઘણા લોકોએ જાન ગુમાવ્યા. ઘણા જીવનભર અપંગ થઈ ગયા. યુદ્ધનું જે અનિવાર્ય દૂષણ હોય છે: વિનાશ તે તો થયો જ, પણ તેના દ્વારા ગુલામીપ્રથાનો અંત આવી ગયો.

અમેરિકન સરકારે હેરિયટને રેલવેમાં ઊંચા વર્ગમાં અડધી ટિકિટે પ્રવાસ કરવાનો પાસ આપ્યો. તેનાં બે કારણો હતાં. તે ઉચ્ચવર્ગના ગોરા લોકો સાથે બેસીને પ્રવાસ કરી શકે. અને આર્થિક રીતે તેને પોસાય તે માટે. પણ એક વારના આવા પ્રવાસમાં ગાંધીજીની માફક રેલવેના ગોરા ગાર્ડે આ પાસનો સ્વીકાર ન કર્યો. તેમાં ઝપાઝપી થઈ, હેરિયટને ઊંચા વર્ગમાં બેસવા ન દીધી. સરકાર માત્ર કાયદો કરે, તેથી જ સંપૂર્ણ પરિણામ નથી આવતાં, ખાસ કરીને ધાર્મિક કે સામાજિક ક્ષેત્રોમાં લોકમત જગાડવાની જરૂર પડતી હોય છે અને તેમાં સમય લાગતો હોય છે. અમેરિકામાં લોકમત કેળવતાં–કેળવતાં અબ્રાહમ લિંકન, પ્રમુખ કેનેડી અને માર્ટિન લ્યૂથર કિંગ એમ ત્રણ મહાન વ્યક્તિઓની હત્યા થઈ ગઈ, તોય હજી પણ લોકમત પૂરેપૂરો કેળવાયો નથી. ભારતનાં સદ્ભાગ્ય જ કહેવાય કે આવી બાબતમાં કોઈની હત્યા થઈ નથી.

હેરિયટ 93 વર્ષની લાંબી ઉંમર સુધી જીવી. તેને પૂર્ણ સૈનિક સન્માન સાથે દફનાવવામાં આવી. મોટામોટા સેનાધિપતિઓ તેની સ્મશાનયાત્રામાં જોડાયા અને કાયુગા કાઉન્ટીમાં હેરિયટની કાંસાની ભવ્ય પ્રતિમા મૂકીને તેને સન્માનિત કરી. કદાચ આ પ્રથમ કાળી મહિલાનું અમેરિકામાં પ્રથમ સન્માન હતું. ધન્ય છે હેરિયટને!

17–11–2011

બહુ પ્રાચીનકાળથી પૂરા વિશ્વના અનેક પ્રશ્નોમાં એક મુખ્ય સળગતો પ્રશ્ન ગરીબાઈનો રહ્યો છે. પૂરા વિશ્વમાં ક્યાંક ને ક્યાંક થોડીઘણી ગરીબાઈ રહી જ છે. સમૃદ્ધિની છોળોવાળા દેશમાં પણ લુકીછૂપી ગરીબાઈ બેઠી જ હોય છે. કેટલાક લોકો અતિ સમૃદ્ધ અને કેટલાક અતિ ગરીબ કેમ હોય છે? ભારતના ત્રણે મુખ્ય ધર્મો તેનું કારણ પૂર્વનાં કર્મો માને છે. જેણે ખૂબ દાન કર્યાં હોય તેને સમૃદ્ધ જીવન મળે, પણ જેણે કશું દાન–પુણ્ય ન કર્યું હોય તે દરિદ્ર થાય. દાનપુણ્યમાં પણ હિન્દુધર્મ સૌથી વધુ મહત્ત્વ યજ્ઞને આપે છે. યજ્ઞો કરવાથી અને બ્રાહ્મણોને દાનપુણ્ય કરવાથી મહાન ફળ પ્રાપ્ત થાય, તેથી સમૃદ્ધ લોકો યજ્ઞ–દાન–પુણ્ય સતત કરતા રહેતા હોય છે. અહીં જેટલા યજ્ઞો થયા હશે તેટલા વિશ્વમાં ક્યાંય નહીં થયા હોય. યજ્ઞોમાં જેટલાં ઘી–અન્નાદિ હોમાયાં હશે તેટલાં ક્યાંય નહીં હોમાયાં હોય. આવી જ રીતે અહીં જેટલું બ્રહ્મભોજન થયું હશે તેટલું ક્યાંય નહીં થયું હોય. ધર્મે દક્ષિણા સાથે જમનારો એક જન્મજાત પવિત્ર વર્ગ જ તૈયાર કરી દીધો. આટલો વિશાળ દાનભોજી પવિત્ર વર્ગ ક્યાંય નહીં હોય. અગ્નિને તૃપ્ત કરવો અને ભૂદેવોને તૃપ્ત કરવા એ જ ધર્મની મુખ્ય પ્રેરણા રહી.

બૌદ્ધ–જૈન–ધર્મોએ યજ્ઞો બંધ કર્યા. અગ્નિમાં હોમાતું અઢળક દ્રવ્ય બંધ થયું. આવી જ રીતે તેમણે બ્રહ્મભોજન પણ બંધ કરાવ્યું. પણ તેમનું દાન સ્તૂપો બાંધવા, મઠો બાંધવા, ગુફાઓ બાંધવી, દેરાસરો બાંધવાં વગેરે સ્થાપત્યો તરફ વળ્યું. સારું થયું. લોકોને ભવ્યાતિભવ્ય સ્થાપત્યો મળ્યાં, જેને જોઈને આજે ગૌરવ લેવાય છે. અજન્ટા–ઈલોરાની ગુફાઓ, દેલવાડા જેવાં ભવ્ય દેરાસરો વગેરે જોઈને વિદેશીઓ પણ ચકિત થઈ જાય છે. યજ્ઞોમાંથી કશાનું નિર્માણ ન થયું. માત્ર રાખ, રાખ અને રાખ શેષ રહેતી. જૈન–બૌદ્ધ–શ્રમણોએ બ્રહ્મભોજન તો બંધ કરાવ્યું પણ તેની જગ્યાએ સાધુ–સાધ્વીઓનો મોટો વર્ગ ઊભો કર્યો, જે ગૃહસ્થોને ત્યાં ભિક્ષા–આધારિત જીવન જીવતો હતો. સાધુ–સાધ્વીઓ તપસ્યામય જીવન જીવતા. વિચરણ કરતાં રહેવું અને મોક્ષ માટે કઠિન સાધના કરતાં રહેવું. લોકોને પ્રેરણા પણ કઠિન તપ વ્રતની આપતાં રહેવું.

જૈનધર્મે, સાધુ–સાધ્વીઓની ભોજનાદિ સેવાની સાથે "સાધર્મ્ય ભક્તિ" ઉપર ભાર મૂક્યો. તે સારું થયું. કોઈ પણ પોતાનો ધર્મ પાળતો શ્રાવક દરિદ્ર હોય–દુ:ખી હોય તો તેને યથાસંભવ મદદ કરવી, પણ આ મદદ માત્ર પોતાના ધર્મના માણસ પૂરતી જ સીમિત રહી. પરધર્મી માટે કદાચ થોડુંઘણું થાય તો કરવું પણ બહુ પ્રેરણા નહીં. કેટલીક વાર તો પરધર્મીને આપેલું દાન નરકમાં પણ લઈ જાય જો તે કુપાત્ર હોય. કુપાત્ર એટલે જો તેનો આહાર–વિહાર–વ્યવહાર નિષિદ્ધ હોય તો તેને દાન ન અપાય. તેથી નર્ક જ થાય.

ઈસ્લામમાં ખૈરાતનો મહિમા ખરો. કમાણીનો અમુક ભાગ ખૈરાત કરી દેવાનો, પણ તે પણ મોટા ભાગે પોતાના ધર્મ સુધી જ રહ્યો. આપણને ગમે કે ન ગમે, માનો કે ન માનો, ઈસ્લામની સાથે ગરીબી સૌથી વધુ વળગી છે. આજે પણ આ ટકાવારી ભારતમાં ચાલુ જ છે, તેથી તેમના માટે ખાસ પૅકેજ આપવાં પડે છે. પારસી–જૈન જેવા ધર્મો માટે કશા પૅકેજની જરૂર રહેતી નથી. આટલીબધી ગરીબી અને ઓછું શિક્ષણ કેમ રહેતાં હશે તેનો વિચાર વિચારકોએ જરૂર કરવો ઘટે. જો ધર્મ મહાન હોય, સર્વોત્તમ હોય તો તેને પાળનારા પણ મહાન હોવા જ જોઈએ ને? કારણ કે ધર્મ પ્રજાને ઘડે છે. પ્રજાનાં સુખ–દુ:ખમાં ધર્મ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. વળી ઈસ્લામ તો રાજસત્તા ભોગવનારો ધર્મ રહ્યો છે, તોપણ સર્વાધિક દરિદ્રતા, નિરક્ષરતા, કજિયાકંકાસ વગેરે કેમ હોય છે? જો કોઈ કહે કે ના–ના, એવું કશું નથી તો પછી પૅકેજ કેમ માગવામાં આવે છે? શું ધર્મ દરિદ્રતાના પ્રશ્નને ઉકેલી શકતો નથી અથવા ઉપેક્ષા કરે છે? બેશક, કેટલાંક ઈસ્લામિક રાજ્યો ધનાઢ્ય છે જ, પણ તે ખનિજ તેલના કારણે, કુદરતી સોર્સથી ધનાઢ્ય છે. કુદરતી સોર્સ પહેલાં તે ક્યાં હતાં અને પછી ક્યાં રહેશે? વિચાર કરવો ઘટે.

ખ્રિસ્તીધર્મનું ઉત્તરવર્તી રૂપ સેવાલક્ષી બન્યું, અર્થાત્ દરિદ્રોની સેવા કરો. વિશ્વભરમાં તે પાછળથી સેવાના પ્રભાવથી ફેલાયો. આવી સેવાપ્રવૃત્તિ વ્યવસ્થિત રીતે બીજા કોઈ ધર્મમાં જોવા મળતી નથી. હવે દેખાદેખી બધા લોકો એ રસ્તે વળ્યા છે ખરા, પણ તે બહુ થોડા પ્રમાણમાં. આવી દરિદ્રપરાયણતા કેમ બની? એક જ જવાબ: ધર્મની બ્લૂપ્રિન્ટ બદલવાથી. એનું એ બાઈબલ અને

એના એ ઈસુ, પણ વ્યાખ્યા બદલાઈ ગઈ: સેવા કરો, સેવા કરો, સેવા કરો. ખ્રિસ્તીઓ યજ્ઞો નથી કરતા છતાં પશ્ચિમના દેશો સૌથી વધુ સમૃદ્ધ છે. ખ્રિસ્તીઓ લાંબાંલાંબાં તપો–વ્રતો–ઉપવાસો નથી કરતા છતાં તેમની દયાપ્રવૃત્તિ સૌથી વધારે છે. તેમના આહાર–વિહાર આપણા અહિંસાવાદીઓ જેવા ચુસ્ત નથી હોતા. વિશ્વમાં સૌથી વધુ પશુઓની કતલ તેમને ત્યાં થાય છે, છતાં વિશ્વનાં સૌથી મોટાંમોટાં દાન પણ તેમને ત્યાં થાય છે. વિશ્વમાં ક્યાંય પણ કુદરતી ભયંકર હોનારતો હોય તો દાનનો ધોધ પશ્ચિમમાંથી વહેવા લાગે છે. અન્ન–વસ્ત્ર–ઔષધો અને સેવાભાવી સાધુ–સાધ્વીઓ ત્યાંથી પહોંચવા લાગે છે, કારણ કે તેમણે ધર્મની બ્લૂપ્રિન્ટ જ સેવાપ્રધાન બનાવી દીધી છે. પાછી આવી સેવા માત્ર સાધર્મ્ય ભક્તિ જેવી નહીં, પૂરી માનવજાત માટે. આ સચ્ચાઈ સ્વીકારતાં ઘણાને આંચકો લાગવાનો છે જ. આપણે જો યજ્ઞોનું અન્ન ગરીબો તરફ વાળ્યું હોત, બ્રહ્મભોજનને દરિદ્રભોજન, વિધવાભોજન બનાવ્યું હોત, તો કદાચ આ લોકો અહીં ન આવ્યા હોત અને કદાચ આવ્યા હોત તો ધર્મપરિવર્તન કરાવવા માટે ઢગલાબંધ ગરીબો ન મળ્યા હોત.

આવો, આવી જ એક આજન્મ સેવામાં ખૂંચી જનારી ખ્રિસ્તી બાઈની કથા જાણીએ.

શિકાગોમાં સીડરવિકા એક ગર્ભશ્રીમંત વ્યક્તિ હતા. તે મોટા જમીનદાર અને મિલમાલિક હતા. શ્રીમંતોને ભૌતિક દુ:ખો ન હોય, કારણ કે ભૌતિક સુખોની પ્રચુર સામગ્રી તેમની પાસે હોય. હા, તેમને તબીબી અને માનસિક દુ:ખો તો હોય જ, કારણ કે એમાં ભૌતિક સામગ્રી કામ ન આવે. ધનવાનને પણ કૅન્સર, ટી.બી., ડાયાબીટિસ વગેરે રોગો થઈ શકે છે અને ધનવાનને પણ માનસિક વ્યથા હોઈ શકે છે. ધનવાન થવામાત્રથી બધાં દુ:ખો દૂર થઈ જતાં નથી, તેમ છતાં ભૌતિક સગવડોની કિંમત ઓછી ન આંકવી જોઈએ. ભૌતિક સુખો છે જ નહીં તેવું કહેવું યોગ્ય નથી. ભૌતિક સુખો છે જ, તેની જ સૌને ખેવના હોય છે.

આવાં ભૌતિક સુખોથી ભરપૂર પરિવારમાં ઈ. સ. 1860માં એક દીકરીનો જન્મ થયો, જેનું નામ જેન પાડવામાં આવ્યું. તે હજી માત્ર બે વર્ષની જ થઈ હતી કે તેની માતાનું અવસાન થઈ ગયું. કોઈ કન્યા માતા વિનાની થઈ જાય એટલે અનાથ જેવી થઈ જાય. પિતાની હયાતી હોય તોપણ તે કદી માતાનું સ્થાન લઈ શકે નહીં. ભલે લોકો નર–નારીને સરખાં માનતાં હોય પણ માતા–પિતા તો કદી સરખાં ન જ હોય. માતા એ માતા છે અને પિતા એ પિતા છે. બંનેને એક ત્રાજવામાં રાખી શકાય નહીં. પિતાએ બહુ જ લાડકોડથી જેનને ઉછેરવા માંડી.

બાળકના ઘડતરમાં સૌથી વધુ જન્મજાત તેની ક્ષમતાનું મહત્ત્વ હોય છે. જેનામાં ક્ષમતા જ ન હોય તેને ગમેતેમ કરીને પણ ઉચ્ચ બનાવી શકાતું નથી. જેનમાં એક વિશેષ પ્રકારની જન્મજાત ક્ષમતા હતી. તે હતી–"દયા." તે બહુ જ દયાળું હતી. તે કોઈનાં દુ:ખો જોઈ ન શકતી. પરમેશ્વર જ્યારે કોઈને સંત બનાવવા માગતો હોય છે ત્યારે તેને દયાનો ભંડાર આપતો હોય છે. દયા વિના પણ સાધુ તો થવાય પણ સંત ન થવાય. બધા જ સાધુઓ સંત નથી હોતા, કારણ કે બધા દયાળુ નથી હોતા.

જીવનઘડતરમાં એક મહત્ત્વનો ઘટક બચપણના સંપર્કો છે. બચપણ કોરો કાગળ છે. સંપર્કોની છાપ તેમાં લખાણ બનીને છપાતી હોય છે. જો વ્યસની લોકોનો સંપર્ક થાય તો બાળક વ્યસની થઈ જાય. જુગારી, લફંગા, ચોર, બદમાશ લોકોનો સંપર્ક થઈ જાય તો બાળક તેવું થઈ જાય. બચપણને દુર્જનોના સંપર્કોથી બચવું–બચાવવું એ સૌથી મોટી ફરજ છે. જે લોકો પોતે દુષ્ટ લોકોના સંપર્કથી બચતા હોય છે તે જ બાળકોને બચાવી શકતા હોય છે. પિતા શ્રીમંત હોવા છતાં દુષ્ટ સંપર્કોથી બચેલા હતા. તે બહુ મોટું જમાપાસું કહેવાય. પણ પિતા ધાર્મિક પુરુષ પણ હતા. તેથી તેમને ત્યાં અવારનવાર ધાર્મિક પુરુષો, સમાજસેવકો, કવિઓ, લેખકો, વૈજ્ઞાનિકો પણ આવતા, તેથી ઘરનું વાતાવરણ તેવું રહેતું. તેની અસર જેન ઉપર પણ પડતી. વાતાવરણ મૂક ઘડવૈયો બને છે.

જેને પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યું. ઘરમાં ધાર્મિક વાતાવરણ હોવાથી તે ઈસુ ખ્રિસ્ત અને સંત ઈમર્સનથી બહુ પ્રભાવિત રહેતી. વ્યક્તિના જીવનચરિત્રનો મોટો પ્રભાવ પડતો હોય છે–તેમાં પણ જે વ્યક્તિ શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર હોય તેનો તો બહુ જ પ્રભાવ પડતો હોય છે.

માનો કે તમે બુદ્ધચરિત્ર વાંચો છો તો તમારામાં વિશાળ સંવેદનાઓ ઉત્પન્ન થશે.

માનો કે તમે મહાવીરચરિત્ર વાંચો છો તો તમારામાં ત્યાગભાવના જાગૃત થશે.

માનો કે તમે રામનું 'રામાયણ' વાંચો છો તો તમારામાં પિતૃભક્તિ, એકપત્નીવ્રત, પરાક્રમ, એકવચન વગેરેની ભાવના પેદા થશે.

માનો કે તમે શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર વાંચો છો તો તમારામાં પ્રેમ, કર્તવ્ય, પરાક્રમ વગેરે અનેક ભાવનાઓ પેદા થશે.

માનો કે તમે ગુરુ ગોવિંદસિંહજીનું ચરિત્ર વાંચો છો તો તમારામાં ત્યાગ, બલિદાન, શૂરવીરતા વગેરેની ભાવના પેદા થશે.

તમે સૌથી વધુ પ્રભાવિત શ્રદ્ધાના કેન્દ્રથી થતા હો છો.

જેન ખ્રિસ્તી હતી અને તેથી તેની શ્રદ્ધા જિસસમાં હતી. તે શ્રદ્ધાપૂર્વક બાઈબલનો પાઠ કરતી રહેતી. પ્રત્યેક ધર્મગ્રંથ માત્ર પુસ્તક નથી હોતું. તેનો અક્ષરેઅક્ષર શ્રદ્ધાળુ માટે અમૃત હોય છે. કદી કોઈની શ્રદ્ધા તોડવી ન જોઈએ.

ઈસુએ બહુ ત્રાસ ભોગવ્યો હતો. યાદ રહે, ત્રાસ અને દુઃખમાં ફરક છે. મહાવીરે દુઃખો ઘણાં ભોગવ્યાં—તે પણ જાણીકરીને, સ્વીકારીને; પણ ત્રાસ ઓછો ભોગવ્યો, કહો કે ન ભોગવ્યો. પણ ઈસુએ તો વિરોધીઓનો ત્રાસ જ ભોગવ્યો અને અંતે શૂળી ઉપર ક્રૂરતાથી મહાપીડા ભોગવી. વિરોધીઓની મહાવ્યથા વચ્ચે પણ ક્યાંય ઈસુ પોતાનું સંતુલન ગુમાવતા નથી. ફાંસીએ ચઢાવનારને પણ "પ્રભુ એમને માફ કરજે. તે શું કરે છે તેની તેમને ખબર નથી."—આવું કહ્યું હતું. ઈસુ ક્રોધમાં લાલઘૂમ થઈને કોઈને શાપ નથી આપતા. આ જ સંતપણું કહેવાય. આ જ દેવદૂતપણું કહેવાય. બીજું, ઈસુ ડગલે ને પગલે ગરીબોની સેવા કરવાનું કહે છે. જરા વિચાર કરજો કે તમારું શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર તમને ડગલે ને પગલે સંસારત્યાગની વાત કહે છે તો તમે ત્યાગી થઈ જશો.

તમારું શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર ડગલે ને પગલે યોગ કરીને કુંડલી જગાડવાનું કહે છે તો તમે યોગી થઈ જશો.

તમારું શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર ડગલે ને પગલે આત્મસાક્ષાત્કારની વાતો કરે છે તો તમે આત્મસાક્ષાત્કારી થવા પ્રયત્ન કરશો.

તમારું શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડો કરવાનું કહે છે તો તમે યજ્ઞો કરતા થઈ જશો.

પણ જો તમારું શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર ગરીબોની સેવા કરવાનું ડગલે ને પગલે કહેશે તો તમે સેવા કરતા થઈ જશો.

તમારી શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર જીવનનું લક્ષ્ય બનાવવામાં મહત્ત્વનું પ્રેરકતત્ત્વ બની જાય છે.

જેનનું શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર ઈસુ અને સંત ઈમર્સન રહ્યા હતા. તેથી તેને વારંવાર દુખિયારાંઓનું દુઃખ દૂર કરવાની ભાવના થયા કરતી. શ્રીમંત ઘરની દીકરી જેને દુઃખો જોયાં ન હતાં, પણ એક વાર તે અમેરિકાથી ઇંગ્લૅન્ડ ગઈ. ઇંગ્લૅન્ડ ત્યારે વિશ્વ ઉપર સામ્રાજ્ય ધરાવતું રાષ્ટ્ર હતું. તોપણ તેના દૂરના અંધારિયા ખૂણામાં ગરીબ લોકો રહેતા હતા. લોકો લંડન જોવા નીકળે તો તેનો વૈભવ જુએ, ભવ્ય સ્થાપત્યો જુએ, પણ દૂર—દૂરના ખૂણામાં સબડતાં ગરીબોને ન જુએ. ભારતમાં કોઈ વિદેશી પ્રવાસી આવે તો તેને કોઈ ખૂણામાં ગરીબી જોવા ન જવું પડે. હવાઈ મથકથી જ ઝૂંપડપટ્ટીઓ દેખાવા લાગે. જ્યાં જાય ત્યાં ગરીબી અને ગંદકી તો દેખાતી જ રહે. આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ એટલે બહુ અસર ન થાય, પણ જે ટેવાયા નથી તેમને તો આઘાત જ લાગે. સ્વામી વિવેકાનંદજીના ચાહકો બંગાળ આવેલા અને જે બંગાળ જોયેલું તેથી બોલી ઊઠેલા—આ સ્વામીજીનો દેશ! ભારે આઘાત લાગેલો. હા, આપણને ન લાગે, કારણ કે ટેવાઈ ગયા છીએ.

જેનની ઇચ્છા બસમાં પ્રવાસ કરવાની થઈ. તેણે ટૅક્સીની જગ્યાએ બસ પકડી. પોતાની ઓકાત કરતાં હલકું જીવન જીવવું તેને સાદાઈ કહેવાય. ગરીબ—કંગાળ માણસ પોતડી પહેરે તો સાદાઈ ન કહેવાય, પણ કોઈ શ્રીમંત પહેરે તો તેને સાદાઈ કહેવાય. તેની નોંધ લેવાય. જેન તો બસમાં નીકળી પડી. અને આ શું? અધધધધ ગરીબોનો મહોલ્લો. ચારે તરફ ગરીબાઈ જ ગરીબાઈ. જે શ્રીમંતોના નબીરા કે નબીરીઓ નાઈટ ક્લબમાં રખડતાં ફરે છે તેમને ગરીબાઈનો ખ્યાલ ન આવે. તેઓ માનવજીવનને ભોગવિલાસી તો બનાવી શકે પણ ધન્ય ન બનાવી શકે. માનવજીવનની ધન્યતા તો સત્કાર્યોથી થતી હોય છે. દીન—દુઃખી—લાચારની સેવા કરવા જેવું બીજું કોઈ મોટું સત્કાર્ય નથી. જેને શું જોયું?

જેને જોયું કે લોકો બેસી ગયેલા ગાલવાળા, ઊંડી ઊતરી ગયેલી આંખોવાળા, લૂખ્ખા વાળવાળા, ઊતરેલું, વાસી, સડેલું, ગંધાતું ખાવાનું ખરીદતા હતા. તેમનાં કપડાં ફાટેલાં—લઘરવઘર. તેઓ હાડપિંજર જેવા અને ગાળો બોલતા હતા. તુચ્છ વસ્તુઓ માટે પણ પડાપડી અને ઝપાઝપી કરી રહ્યા હતા. દરિદ્રતા દૂષણો વિનાની ભાગ્યે જ હોય છે. દરિદ્રો બે રીતે ઘૃણાસ્પદ બનતાં હોય છે. એક તો દરિદ્રતા પોતે જ ઘૃણિત વસ્તુ છે; અને બીજું, દરિદ્રનું નાનું દૂષણ પણ મોટું દેખાતું હોય છે. એટલે ભદ્રવર્ગ દૂર રહેતો હોય છે કે પછી દૂર રાખતો હોય છે.

જેનને આખી રાત ઊંઘ ન આવી. લોકો આવી જિંદગી કેમ જીવતા હશે? શું ઈશ્વરીય વિધાન છે? ના–ના. તો પછી આવું હીન જીવન કેમ જીવતા હશે? તેના મનમાં વિચારોના વંટોળિયા ઊઠવા લાગ્યા. જે લોકો વધુ પડતા સંવેદનશીલ હોય છે તે જ વિચારક બનતા હોય છે. જેને ઘટનાઓ કે દૃશ્યો પ્રભાવિત નથી કરતાં તે સંવેદનહીન હોય છે. સંવેદના સ્વભાવજન્ય હોય છે. અંતે જેનને રસ્તો મળ્યો:

"મારું જીવન આ દરિદ્રોને અર્પણ. આ દરિદ્રોની સેવા એ જ મારા ઈસુની સેવા. સારું થયું હું અહીં આવી. મને કામ મળી ગયું." દરિદ્ર, કંગાળ, ભિખારીઓને જોઈને જેમને દયાની જગ્યાએ ઘૃણા ઊપજે છે તે કદી સંત ન થઈ શકે. એવાં દરિદ્રોને જોઈને જેને આત્મજ્ઞાન સૂઝે છે, તે આધ્યાત્મિક પુરુષ નથી હોતા, પલાયનવાદી દંભી હોય છે.

જેન પાછી શિકાગો આવી. તેણે પોતાના પિતાને કહ્યું: "હવે મારે લગ્ન નથી કરવાં. મેં મારું જીવન ગરીબોને અર્પણ કરી દીધું છે. પતિને અર્પણ કરવા હવે મારી પાસે કશું રહ્યું નથી." જેનના પિતા ધાર્મિક વૃત્તિના સજ્જન હતા. તેમણે પુત્રીના વિચારને વધાવી લીધો, એટલું જ નહીં, શ્રીમંત પિતાએ તેને જોઈતું ધન આપવાનું પણ વચન આપ્યું.

કાર્યની શરૂઆત ક્યાંથી કરવી? જેમ્સે એક મોટું મકાન ખરીદ્યું. તેનું નામ રાખ્યું "હલ હાઉસ" તેનાં બારણાં સૌના માટે ખુલ્લાં. ભૂખ્યાં, રોગી, નિરાધાર, હડધૂત, બેકાર–સૌના માટે 'હલ હાઉસ' ઉઘાડું. લોકો ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરો બાંધે, પવિત્ર સાધુ–સાધ્વીઓને રહેવા માટે આશ્રમો બાંધે. જે પતિતો પ્રત્યે સૌથી વધુ ઘૃણા કરે તે સૌથી વધુ પવિત્ર મનાય. જેને ન મંદિર બાંધ્યું, ન આશ્રમ બાંધ્યો. જેને 'હલ હાઉસ' બાંધ્યું. જેમાં છેવટનો કચરો ભેગો થાય. રાત રહે, જમવાનું મળે, ઊંઘવાનું મળે, વસ્ત્રો મળે અને આશરો મળે. પવિત્ર પુરુષોમાં પરમેશ્વરનાં દર્શન થાય તો તેમાં શી નવાઈ! જેનને તો પતિતોમાં પણ ઈશ્વરદર્શન થતાં હતાં! ધીરેધીરે 'હલ હાઉસ' ભરાઈ ગયું. 'હલ હાઉસ' એક સંસ્થા બની ગયું. વૃદ્ધો, બાળકો, વિધવાઓ અને રોગીઓ–સૌકોઈને આશરો મળ્યો. જેન સૌની સેવા કરવા લાગી. તેણે વ્યક્તિગત મોજશોખ ત્યાગી દીધા. આ ગરીબોની સેવા એ જ તેની સાધના થવા લાગી.

ત્યારે બાળમજૂરી ચાલતી. જોર–જુલમથી બાળકો પાસે બાર–બાર કલાક કામ લેવાતું. ભણવા–રમવાની વાત જ નહીં. આજે જે મજૂરો માટેના કાયદાઓ છે, તે ત્યારે ન હતા. માલિક બોલે એ જ કાયદો, તેથી બાળકો, તરુણો, યુવકો વગેરે ભારે ત્રાસ ભોગવતા. સેવાપ્રવૃત્તિ બે પ્રકારની હોય છે: 1. સંઘર્ષ વિનાની–સીધીસાદી. 2. સંઘર્ષભરી. પ્રથમ કક્ષાની સેવાપ્રવૃત્તિમાં ભૂખ્યાંને ભોજન, રોગીને દવા વગેરે અપાય તેમાં કોઈની સામે કશો સંઘર્ષ ન કરવો પડે. પણ બીજી પ્રવૃત્તિ સંઘર્ષભરી હોય. અન્યાય–અત્યાચાર કરનાર વ્યક્તિ, સંસ્થા, સમાજ, ધર્મ કે સરકાર સામે ઝઝૂમવાનું હોય. આ કામ ખતરનાક કહેવાય. તમે જંગલના કોઈ અનાથ હરણને પાળોપોષો, મોટું કરો તેમાં કશો ભય નહીં, પણ કોઈ સિંહના શિકારને બચાવો કે પડાવો તો સિંહ સહન ન કરે. તે તમારા ઉપર જ આક્રમણ કરી બેસે. જે લોકો બાળકો, મજૂરો, મહિલાઓ, ગુલામો વગેરે ઉપર અત્યાચાર કરતા તેમની સામે બાંયો ચઢાવવી રમતવાત ન હતી, પણ જે આ બંનેમાંથી એક પણ પ્રકારની સેવા કરતા નથી તેમની સાધુતા કે ત્યાગ પરિણામશૂન્ય હોવાથી વાંઝિયાં જ કહેવાય. પ્રથમ કક્ષાની સેવા ત્યાગ અને દયાથી થતી હોય છે, પણ બીજા પ્રકારની સેવા ત્યાગ–દયાની સાથે મર્દાનગીથી થતી હોય છે.

જેને પૂરી મર્દાનગી બતાવી. બધા ભયો સ્વીકારીને બાળમજૂરી સામે પ્રચંડ ઝુંબેશ ઉઠાવી. કોઈ પણ સુધારો કહેવામાત્રથી થઈ જતો નથી. તેના માટે ઝુંબેશ ઉઠાવવી જરૂરી હોય છે, લોકમત જગાડવો જરૂરી હોય છે. લોકોને ઢંઢોળ્યા વિના લોકસુધારો થઈ શકે નહીં. જેને ઈલિનોઈસની અનેક સંસ્થાઓનું સંગઠન કર્યું. કાર્યકર્તામાં સંગઠનશક્તિ હોવી પણ જરૂરી છે. અંતે બધાંએ મળીને એક ઠરાવ પસાર કર્યો કે 16 વર્ષથી નીચેનાં બાળકોને મજૂરીકામે રાખી શકાય નહીં. અને સવારના સાતથી પહેલાં અને સાંજના સાત પછી પણ કામ લઈ શકાય નહીં. ત્યારે બાર કલાકનું કામ કાયદેસર ગણાતું હશે, તો વગર કાયદાનું કામ કેવું હશે?

સરકારે આ કાયદો પસાર કર્યો, જેને "જેન–અડેમ્સ લૉ" નામ અપાયું. મર્યા પછી મોક્ષ આપનારા કરતાં જીવતા નર્કથી મોક્ષ અપાવનાર ઘણા મહાન કહેવાય. જ્યાં આવા જીવતા નરકથી મોક્ષ અપાવનારા મોક્ષદાતાઓ થયા હોય તે જ સાચા મહાપુરુષો કહેવાય. પેલા મૃત્યુ પછીના મોક્ષદાતા વિશ્વાસપાત્ર નથી હોતા.

જેને મિલો, કારખાનાંઓ વગેરેમાં બાળક્રીડાંગણો, બાળસંસ્કાર કેન્દ્રો વગેરેની પણ વ્યવસ્થા કરાવી જેથી બાળકોની માતા મજૂરી કરતી રહે અને તેનાં બાળકો રમતાં આનંદ કરતાં રહે.

'હલ હાઉસ'માં આવાં ઘણાં બાળકો આવવા લાગ્યાં, જ્યાં વિશ્વભરમાંથી બાળકોનો વિશ્વમેળો ભરાવા લાગ્યો.

જેને પોતાની પ્રવૃત્તિ વધારવા માંડી. તેણે પીસ પાર્ટી બનાવી. ત્યારે 1914માં વિશ્વનું પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું હતું. આ યુદ્ધ ચાર વર્ષ સુધી ચાલ્યું. અમેરિકાની ધરતી ઉપર ન હોવા છતાં અમેરિકા તેમાં જોડાયું. તમારે તમારી ધરતીથી યુદ્ધને દૂર રાખવું હોય તો દુશ્મનને બીજી ધરતી ઉપર જઈને ધમરોળો; જો નહીં ધમરોળો તો દુશ્મન વિજયી થઈને પછી તમારી ધરતી ધમરોળવા આવી જશે.

વિશ્વયુદ્ધમાં ભયંકર માનવસંહાર અને સામગ્રીનો વિનાશ થતો હોય છે. જેને યુદ્ધનો વિરોધ કર્યો. ઠેરઠેર ભાષણો કર્યાં. સરકાર ખિજાઈ. તેણે જેનને નજરકેદ કરી લીધી. તેથી શાંતિદળ વેરવિખેર થઈ ગયું. પણ જેવું યુદ્ધ પૂરું થયું કે તરત જ સરકારે જેનને નજરકેદમાંથી મુક્તિ આપી. કેટલીક વાર ઊંચા આદર્શોથી પણ લોકો પોતાના દેશને હાનિ પહોંચાડતા હોય છે. તેમને નજરકેદ કરવા જરૂરી બની જતા હોય છે. નજરકેદમાંથી મુક્ત થતાં જ જેને ફરીથી પોતાની સંસ્થા ઊભી કરી અને વિશ્વભરમાં શાંતિનો સંદેશો ફેલાવ્યો.

ઈ. સ. 1931માં જેન એડમ્સને વિશ્વનું સર્વોચ્ચ પારિતોષિક "નોબેલ ઈનામ" આપવામાં આવ્યું. કદાચ એ પહેલી મહિલા હશે જેણે આ મહાન પારિતોષિક પ્રાપ્ત કર્યું હોય. પશ્ચિમના લોકો પોતાનાં રત્નોને ઓળખીને તરત જ કદર કરનારા હોય છે. આપણે મરણોપરાંત કદાચ ઓળખીએ છીએ.

પંચાવન વર્ષ સુધી એકધારી સંઘર્ષભરી જનસેવા કરીને 1935માં 75 વર્ષની ઉંમરે તેઓ અવસાન પામ્યાં. જેન લેખિકા પણ હતાં. મૃત્યુ પહેલાં ચાર દિવસે તેમને હૉસ્પિટલમાં લઈ જઈ ઓપરેશન કરવાનું હતું ત્યારે તેમણે ડૉક્ટરને કહ્યું કે "ડૉક્ટર થોડા મોડા આવજો. મારી નવલકથાનાં થોડાં પાનાં લખવાનાં બાકી છે તે લખી લઉં. પછી ઓપરેશન કરજો." પણ ડૉક્ટરને જેનની વાત માન્ય ન રહી. ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું. જેન બચી ન શક્યાં. તેમનાં પુસ્તકોમાં "હલ હાઉસમાં વીસ વર્ષ" બહુ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક થયું.

તેમની અંતિમવિધિમાં હજારો લોકો ઊમટી પડ્યાં. જેન એડમ્સનું જીવન સફળ કહેવાય. જે બીજા માટે જીવે તે જ સફળ કહેવાય.

18–11–2011

*

હેલન કેલર

મેં ઘણી વાર કહ્યું છે કે આપણાં સુખ–દુ:ખનું કારણ માત્ર પૂર્વજન્મનાં કર્મો જ નથી. આ સિદ્ધાંતે આપણને પારાવાર નુકસાન કર્યું છે અને કરી રહ્યો છે. એક વાર તમે એવું માની લો કે બધું પૂર્વનાં કર્મોથી જ થાય છે તે પછી તમારામાં પુરુષાર્થવૃત્તિ ક્ષીણ થઈ જાય. પ્રજાની પુરુષાર્થવૃત્તિ ક્ષીણ કરવાથી પ્રજાનું પતન થઈ જાય. આપણે ત્યાં લગભગ આવું જ થયું છે.

1. કેટલાક ધર્મો અને દેશો ચુસ્ત પૂર્વજન્મ કર્મવાદી છે જેથી તે ભોગવી લેવામાં માને છે. તે માને છે કે જો નહીં ભોગવો અને દુ:ખોને દૂર કરવા પ્રયત્નો કરશો તો બાકી રહેલાં કર્મો ભોગવવા ફરી જન્મ લેવો પડશે. એટલે તાવ, પેટદર્દ વગેરે જે કાંઈ આવ્યું હોય તેને ભોગવી લો. તેઓ ભોગવી લેવાથી કર્મોનો ક્ષય માને છે અને તેથી મોક્ષ થાય છે.

2. કેટલાંક ધર્મો અને દર્શનો, પૂર્વનાં કર્મોને પ્રારબ્ધ માનીને તેને સ્વીકારી લેવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. તેમનું માનવું હોય છે કે માત્ર જ્ઞાનથી જ કર્મો બળી જાય છે. બીજો કોઈ રસ્તો નથી, એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. જ્ઞાન એટલે 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' અને જગતની સત્તાનો અસ્વીકાર–આ બે ધારણાઓ દૃઢ થઈ જાય પછી કશું કરવાનું રહેતું નથી. આ 'કશું કરવાનું રહેતું નથી. એવી વૃત્તિ પુરુષાર્થત્યાગની પ્રેરણા આપે છે. તથાકથિત જ્ઞાની પુરુષ નિવૃત્તિમાર્ગી બની માનપૂર્વક નિષ્ક્રિય જીવન જીવતો રહે છે અને તેવી પ્રેરણા પણ આપે છે.

3. તમારી જે કાંઈ દશા છે તે ઈશ્વરની મરજીથી છે. તેની ઈચ્છા થાય તેને રાય બનાવે છે અને ઈચ્છા થાય તેને રંક બનાવે છે. તેમાં કોઈનું કશું ચાલે નહીં. માટે તેને સ્વીકારીને ચાલો.

આ લોકો કર્મવાદીઓ કરતાં કાંઈક સારા કહેવાય. કર્મવાદીઓ ભોગવી લેવા ઉપર ભાર મૂકે છે. નહીં ભોગવો તો ફરી જન્મ લઈને ભોગવવું પડશે, તેના કરતાં આ જન્મે જ ભોગવી લો ને એમ કહે છે; જ્યારે ઈશ્વરેચ્છાવાદીઓ આવાં દુખિયારાં માણસોને મદદરૂપ થવાનું કહે છે. તેમને અન્ન–વસ્ત્રાદિ દ્વારા મદદ કરો. તેથી તેઓ અનાથો, યતિઓ, વિધવાઓ વગેરે માટે દાન આપવાનું કહે છે. માત્ર કર્મવાદીઓ અનાથાલયો, હૉસ્પિટલો, વૃદ્ધાલયો, અન્નક્ષેત્રો, પાણીની પરબો વગેરે નથી ખોલતા, કારણ કે આ બધું તો કર્મો ભોગવવાથી જ પૂરું થતું હોય છે. ચુસ્ત કર્મવાદી ધર્મો માનવતાનાં કાર્યોને મહત્ત્વ નથી આપતા.

દુ:ખોના ચાર પ્રકાર છે: 1. રાજસત્તાએ આપેલાં દુ:ખો, 2. ધર્મસત્તાએ આપેલાં દુ:ખો, 3. સમાજસત્તાએ આપેલાં દુ:ખો અને 4. કુદરતી અવ્યવસ્થાથી મળનારાં દુ:ખો. કુદરતી અવ્યવસ્થા બે પ્રકારની હોય છે: ધરતીકંપ, આંધી–તોફાન, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ત્સુનામી વગેરે પ્રથમ પ્રકાર છે. તેનો પ્રભાવ સૌના ઉપર પડતો હોય છે. આવી ઘટનાઓ રોકી ન શકાય પણ તેનાથી બચવાના ઉપાયો તો કરી શકાય. જેમકે ધરતીકંપ રોકી તો ન શકાય, પણ ધરતીકંપ થાય તો કેવી રીતે બચી શકાય તે ગોઠવી શકાય. આ માનવીય પુરુષાર્થ કહેવાય.

કુદરતી અવ્યવસ્થાનો બીજો પ્રકાર વિકલાંગતા છે જે વ્યક્તિને ભોગવવાની હોય છે. ઘણાં બાળકો વિકલાંગ જન્મતાં હોય છે. કોઈને આંખ નથી, કાન નથી, મગજ નથી, હાથ નથી અથવા બે જોડાયેલાં છે અથવા ઉભયલિંગી છે. આવીબધી ઘણી અવ્યવસ્થા થતી હોય છે. કર્મવાદીઓ તો એક જ સમાધાન આપશે–પૂર્વનાં કર્મો. આવા સમાધાનથી આંધળો છોકરો જીવનભર આંધળો રહીને ભીખ માગી ખાશે. આ ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણની ક્રૂરતા જ કહેવાય કે તમે તેના માટે કશી વ્યવસ્થા ન કરો.

પશ્ચિમના લોકો પૂર્વકર્મવાદી નથી તેમ ઈશ્વર–ઈચ્છા–વાદી પણ નથી. વૈજ્ઞાનિક અભિગમની દિશા ખૂલ્યા પછી તે બધાં કાર્યોનું વૈજ્ઞાનિક કારણ શોધતા થયા છે. જેમને તેમાં નિશ્ચિત કારણો મળ્યાં પણ છે અને તેથી તેનો વૈજ્ઞાનિક ઉકેલ પણ શોધાયો છે. આંધળાને આંખની કીકી બેસાડીને દેખતો કરી શકાય છે. બહેરાને શ્રવણયંત્ર આપીને સાંભળતો કરી શકાય છે. હાથેપગે લંગડાને નવા બનાવટી હાથ–પગ નાખીને કામ ચલાવી શકાય છે. કીડની બદલીને માણસને બચાવી શકાય છે. હૃદયમાં બાયપાસ સર્જરી કરીને પણ વ્યક્તિને જિવાડી શકાય છે. આવી અનેક શોધો કરીને ઘણા વિકલાંગોને નવું જીવન અપાયું છે–અપાઈ રહ્યું છે.

આપણે આવી જ એક મહાવિકલાંગ છોકરીની વાત કરવાની છે. જે આંખ–કાન–જીભ ત્રણેથી વિકલાંગ હતી તેમ છતાં તેણે

જીવનને ધન્ય બનાવ્યું અને હજારો વિકલાંગ માટે પ્રશસ્ત માર્ગ કર્યો.

અમેરિકામાં અલાબામા નામનું દક્ષિણનું નાનું સ્ટેટ, તેમાં ટરકુમ્બિયા નામનું એક નાનું ગામ. તેમાં 27–6–1880ના રોજ એક બાળકીનો જન્મ થયો. પિતાનું નામ આર્થર કેલર. તે સેનામાં કપ્તાન. માતાનું નામ કેટ એડમ્સ. બાળકીનું નામ હેલન પાડવામાં આવ્યું. આપણી માફક ત્યાં જ્યોતિષીઓ પાસે કુંડળી જોવડાવવામાં નથી આવતી તેથી ભવિષ્યમાં કોણ શું થશે તેની ભાંજગડમાં તે લોકો પડતા નથી. ભવિષ્યમાં જે થવાનું છે તે કોઈ ગ્રહના ચમત્કારથી નહીં પણ તમારી ક્ષમતા, પરિસ્થિતિને સહાયક પરિબળો વગેરેના આધારે થતું હોય છે. જીવનની માન્યતાઓમાં કુંડળી ન હોવાથી લગ્નસંબંધો, વ્યાપાર, ગામતરું, મકાનનું વાસ્તુ વગેરેમાં કોઈ ગ્રહરાશિ જોવાતાં નથી. જે સમય અનુકૂળ અને યોગ્ય લાગે તે સમયે બધું કરી લેવાનું. કુંડળી જોઈને લગ્ન કરવા કરતાં પાત્ર જોઈને લગ્ન કરવાં વધુ ડહાપણભર્યું લાગે છે. ત્યાં મોટા ભાગે પ્રેમલગ્નો થતાં હોય છે. લગ્નને ચોઘડિયાની જરૂર હોય, પ્રેમને ચોઘડિયું ન હોય. પણ પ્રેમ એટલે માત્ર લાગણીનો ઊભરો નહીં. કોઈ પણ ઊભરામાં સ્થાયિત્વ નથી હોતું, તે બેસી જતો હોય છે. પણ આ લોકો પ્રેમને પણ પક્વ થવા દેતા હોય છે. ઘણો સમય સાથે રહીને એકબીજાને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી જ લગ્ન કરતા હોય છે. માણસ તો નીવડ્યે જ પરખાય અને નીવડવા માટે સમય જોઈએ. આ સમયગાળાને તે ફ્રેન્ડશીપમાં ગાળે છે.

પશ્ચિમમાં દીકરા–દીકરી વચ્ચે ભેદ નથી હોતો, કારણ કે બેમાંથી એકેની કમાણી ખાવાની માબાપને ઇચ્છા નથી હોતી. ત્યાં દીકરો કે દીકરી વૃદ્ધાવસ્થાની લાકડી નથી હોતા. વ્યક્તિ પોતે જ પોતાના પગ ઉપર જીવન જીવે છે. તેને કોઈનું પણ પરાવલંબી થવાનું નથી ગમતું. તેમ જ દીકરીને દહેજ વગેરે કરવાનું નથી હોતું તેથી દીકરી ચિંતાનો વિષય નથી બનતી. આ કારણે દીકરો–દીકરી બંને સરખાં થઈ શકે છે.

હેલનનાં માતા–પિતાએ દીકરીના જન્મને ખૂબ આનંદથી વધાવી લીધો. હેલન મોટી થવા લાગી. બરાબર 19 મહિનાની હેલનના જીવનમાં બહુ મોટો ઝાટકો લાગ્યો. તે બીમાર થઈ અને બીમારીમાં તેના મગજ ઉપર લોહી ચઢી ગયું. આપણા શરીરમાં ગજબનું રક્તસંચરણતંત્ર છે. આખું શરીર રક્તસંચરણથી જ ચાલે છે. જે અંગમાં રક્ત પહોંચે છે ત્યાં જ ચેતના રહે છે. જ્યાં રક્તસંચાર ન હોય તે અંગ ચેતનાહીન બની જાય. રક્તને ખૂણેખૂણે ધકેલવા શરીરમાં સતત હૃદયનો પંપ ધબક્યા કરે છે. તેના ધબકારા નિશ્ચિત છે. જો વધી જાય તો હાઈ બ્લડપ્રેશર થઈ જાય અને ઘટી જાય તો લો બ્લડપ્રેશર થઈ જાય. પણ આ વધવાઘટવાની પણ એક સીમા છે. જો ખૂબ વધી જાય કે ખૂબ ઘટી જાય તો માણસ મરી જાય. રક્તસંચરણથી જ જીવન છે. હેલનની બીમારીમાં રક્તનો પ્રવાહ મગજ તરફ વધી ગયો. મગજનો અમુક ભાગ કામ કરતો બંધ થઈ ગયો. જેના કારણે જોવાનું અને સાંભળવાનું બંધ થઈ ગયું. આપણે નથી જોતા પણ મગજ જુએ છે. આપણે નથી સાંભળતા પણ મગજ સાંભળે છે. પણ મગજ પોતાનું કામ રક્તપ્રવાહ દ્વારા કરે છે. જો રક્તપ્રવાહ ઓછોવત્તો થઈ જાય તો મગજનું કામ વિકૃત થઈ જાય અને માણસ ગાંડો થઈ જાય. જો વધુ પ્રવાહ થઈ જાય તો મગજનો તે ભાગ મરી જાય. તેથી તે કામ બંધ થઈ જાય. હેલન આંધળી અને બહેરી થઈ ગઈ. અકસ્માતથી આવું થઈ જાય તો પ્રાચીનકાળમાં આપણે દૈવીપ્રકોપ માનતા. માતાનો રથ ફળી વળતો કે પછી બીજું કંઈ થઈ જતું. તેમાંથી ભૂત–ભૂવા વગેરે ક્રિયાઓ થવા લાગતી. વૈજ્ઞાનિક અભિગમ ન હોય તો અંધશ્રદ્ધા રહેવાની જ.

હેલનનાં માતા–પિતાએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ કોઈ પરિણામ ન આવ્યું. દોઢ વર્ષની બાળકી હેલન આંધળી અને બહેરી થઈ ગઈ. મોટા ભાગે આંધળાં માણસો બહેરાં નથી હોતાં, તેમની શ્રવણેન્દ્રિય બહુ સતેજ હોય છે અને બહેરાં માણસો આંધળાં નથી હોતાં. તેમની દૃષ્ટિ એવી તેજ હોય છે કે તમારા હોઠના ફફડાટથી તમે શું કહેવા માગો છો તે જાણી જાય. પણ હેલન તો આંધળી અને બહેરી બંને થઈ. આગળ જતાં તો તેની વાચા પણ ચાલી ગઈ. એટલે બોબડી પણ થઈ ગઈ. શબ્દાત્મક વાણી સાંભળવાથી ખીલતી હોય છે, ધ્વન્યાત્મક વાણી જન્મજાત હોય છે. જન્મજાત બહેરી વ્યક્તિ વાક્યો નથી બોલી શકતી, કારણ કે તેણે વાક્યો સાંભળ્યાં જ નથી. તે માત્ર એં એં એં કરતી રહે છે.

હેલનમાં પંચેન્દ્રિયમાંથી મહત્ત્વની બે–ત્રણ ઇન્દ્રિયો ચાલી ગઈ. હવે તેનો વ્યવહાર માત્ર સ્પર્શથી જ થવા લાગ્યો. બધાં જીવજંતુઓમાં પાંચે ઇન્દ્રિયો નથી હોતી. કેટલાંક માત્ર એકેન્દ્રિય કે દ્વિ–ઇન્દ્રિય જંતુઓ પણ હોય છે અને તેમનું કામ બરાબર ચાલે છે. કુદરતી પ્રક્રિયા એવી છે કે જેને જે ઇન્દ્રિયની ખોટ હોય તેની તે ઇન્દ્રિયની શક્તિ બીજી ઇન્દ્રિયો તરફ વળી જાય. ખોટ

પૂરી થઈ જાય.

હેલનની ત્રણે ઈન્દ્રિયોની ખોટ સ્પર્શેન્દ્રિયમાં આવી ગઈ. તે એટલી બધી સંવેદનશીલ થઈ ગઈ કે સ્પર્શમાત્રથી તે લોકોને ઓળખી જાય, એટલું જ નહીં, તેના ભાવોને પણ સમજી શકતી! જેમકે તે ક્રોધમાં છે, પ્રેમમાં છે કે સ્વાર્થમાં છે તે બધું જ તેને સ્પર્શમાત્રથી જણાઈ આવે. પાંચ વર્ષ પછી કોઈ મળવા આવે તોપણ તેના સ્પર્શમાત્રથી તે તેને ઓળખી જાય.

આંધળી, બહેરી અને બોબડી થઈ જવાથી જેટલો આઘાત તેને લાગ્યો તેથી વધારે આઘાત તેનાં માતા–પિતાને લાગ્યો. પણ ત્રણેમાંથી એકે હિંમત ન હાર્યાં. હિંમત હારી જવી અને નિરાશ થઈ જવું એટલે જીવન હારી જવા જેવું જ કહેવાય.

માતા–પિતા હેલનને ઉપાધિરૂપ સમજવાની જગ્યાએ તેને વધુ પ્રેમ કરવા લાગ્યાં. પરમેશ્વરે મૂકેલી લાગણીઓ કેટલી બધી કલ્યાણકારી છે! જો મમત્વ ન હોય તો મોહ ન હોય અને મોહ ન હોય તો લાગણીઓ ન હોય અને લાગણીઓ ન હોય તો માણસ પથ્થર જ થઈ જાય–ભલે ને લોકો તેને વીતરાગ જ કહેતા હોય. માતા–પિતાની લાગણીઓ ખીલી ઊઠી. હેલન સ્પર્શમાત્રથી પોતાનો બધો વ્યવહાર ચલાવતી રહી. તેની શિક્ષિકા તેને યોગ્ય પાઠ ભણાવતી રહી. જો આ લોકો કર્મવાદી હોત તો આવું થવાનું એક જ કારણ માની બેઠાં હોત કે "પૂર્વનાં કર્મોથી આવું થયું છે." તો–તો કશો ઉપાય જ કરવાનો ન થાત. પણ ત્રણે ઉપાયોમાં લાગી ગયાં.

સ્પર્શમાત્રથી તેને બધું જ્ઞાન થવા લાગ્યું. ભોજન કરવું, વસ્ત્રો પહેરવાં, સંડાસ–બાથરૂમ જવું વગેરે બધું કામ તે જાતે જ કરવા લાગી. તે ભણવા પણ લાગી અને પરીક્ષાઓ પણ આપવા લાગી. હેલનને શિક્ષિત કરવામાં એન સલીવન નામની શિક્ષિકાએ બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. તેણે હેલનને સ્પર્શમાત્રથી બધું સમજાવતી કરી દીધી હતી.

હવે હેલન 20 વર્ષની થઈ ગઈ. તે કૉલેજમાં દાખલ થઈ. તમે કલ્પના કરો કે તમને કશું દેખાતું ન હોય, કશું સંભળાતું ન હોય તો કેવું લાગે? જાણે આજુબાજુ કશું છે જ નહીં. એવામાં એક ચમત્કાર થયો. તેને વાચા પાછી આવી. તે હર્ષઘેલી થઈ ગઈ. "હવે હું ગૂંગી નથી"નું વાક્ય બોલી. સંસ્કૃતમાં એક શ્લોક છે–

"મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયેતે ગિરિમ્‌"

જે મૂંગાને બોલતો કરે અને પંગુને પર્વતો ચઢાવે તે પરમાત્માને વંદન હો!

હેલન બોલવા લાગી, ફટાફટ અંગ્રેજી બોલે. અને બ્રેઈલ લિપિ વાંચવા લાગી. તેના જ જેવા એક અંધ માણસે એક ટપક વાળી લિપિ વિકસાવેલી જેને તેના નામ ઉપરથી બ્રેઈલ લિપિ કહેવાય છે. હેલન બ્રેઈલ લિપિમાં વાંચવા અને લખવા પણ મંડી. તેણે પોતે સાત–આઠ પુસ્તકો પણ લખી કાઢ્યાં. માથાના વાળમાં ખોસવાની પીન વડે તે કાગળ ઉપર ટપકાં ઉપસાવતી. આ તેની કલમ હતી!

તે કહેતી: "મને અંધાપા કરતાં બહેરાપણાનું વધુ દુ:ખ છે, કારણ કે હું જોઈ તો નથી શકતી પણ સાંભળી ન શકતી હોવાથી મને કોઈનો હેતભર્યો અવાજ સંભળાતો નથી." આંધળી–બહેરી વ્યક્તિને પણ વહાલ–હેતની તો ઝંખના હોય જ. વહાલવિરોધી ધર્મો અને દર્શનો દ્વારા લોકોને શુષ્ક જીવન અપાતું હોય છે. શુષ્ક એટલે રસ વિનાનું જીવન. રસ જ જીવન છે: "રસો વૈ સ:।" અર્થાત્‌ પરમેશ્વર પોતે રસરૂપ છે. જો પરમાત્મા પોતે જ રસરૂપ હોય તો જીવાત્માને રસહીન બનાવનારા રસહત્યારા જ કહેવાય. આંધળી–બહેરી હેલનના જીવનમાં રસ ભરેલો રહ્યો તેથી તે નીરસ ન થઈ. નીરસ ન થવાથી નિરુત્સાહી ન થઈ. તેણે ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં અને ઘણુંઘણું અનુભવ્યું.

હવે હેલન વૃદ્ધ થઈ ગઈ હતી. તે ન્યૂયોર્કના ફૉરેસ્ટ હિલ્સ મહોલ્લામાં રહેવા ગઈ. (આ ફૉરેસ્ટ હિલ્સમાં શ્રી અંબાલાલ રાવજીભાઈ પટેલને ત્યાં મારે ઘણી વાર રહેવાનું થયેલું.) તમને નવાઈ લાગશે: હેલન હોડી ચલાવતી અને ઘોડેસવારી પણ કરતી. હેલન જ્યારે પુરપાટ ઘોડાને દોડાવતી ત્યારે લોકો મોઢામાં આંગળાં નાખી દેતા. તે શેતરંજ અને ગંજીપો પણ રમી શકતી.

જરા વિચાર કરો, હેલનની તુલનામાં આપણને કેટલું બધું વધારે મળ્યું છે? તેમ છતાં આપણે જ્યારે જુઓ ત્યારે રોદણાં જ રડતાં રહીએ છીએ. જેના જીવનમાં ઘોર અંધારા સિવાય કશું જ ન હતું તેમ છતાં જેણે મનભરીને જીવન માણ્યું–જીવ્યું અને હજારો વિકલાંગોને પ્રેરણા આપી તે હેલન, તેનાં માતા–પિતા અને તેના સહાયકો–બધાં મહાન જ કહેવાય.

*

સાધ્વી ડોરોથિયા ડિક્સ

વિકલાંગતા અભિશાપ છે. જે જીવન સ્વસ્થ વ્યક્તિ જીવી શકે છે તે વિકલાંગ નથી જીવી શકતી. અધૂરું જીવન અથવા ત્રાસદાયી જીવન જીવવું એ જીવન સાથેનો અભિશાપ જ કહેવાય. આ વિકલાંગતા બે પ્રકારની હોય છેઃ 1. જન્મજાત અને 2. બીજી પાછળથી કોઈ ઘટના દ્વારા આવેલી. પાછળથી આવેલી ઘટનાનું તો કારણ હોય છે, પણ જન્મજાત આવેલી વિકલાંગતાનું સચોટ કારણ શોધવું કઠિન છે. કદાચ કોઈ વસ્તુનું સચોટ કારણ ન મળે તો તેથી ભાગી છૂટવાનું ન હોય. ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું છે કે "હંસને તીર વાગ્યું છે અને તે તરફડી રહ્યો છે તે જ મહત્ત્વનું છે. હવે તે કોણે માર્યું, કેમ માર્યું, ક્યારે માર્યું, તીર કોણે બનાવ્યું, શામાંથી બનાવ્યું વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચામાં ઊતરવાની જરૂર જ નથી. જો આ ચર્ચામાં સમય પસાર કરી દેશો તો હંસ મરી જશે. અત્યારે તો સર્વપ્રથમ તીરને ખેંચી કાઢવાની જરૂર છે. પછી ફુરસદના સમયે બધી ચર્ચા કરતા રહેજો.

બુદ્ધની આ વાત આપણા પૂરા જીવનને પણ લાગુ પડે છે. માણસ વિકલાંગ છે, તે દુઃખી થાય છે તે વાત સાચી છે. સર્વપ્રથમ તેને સારવાર આપવાની જરૂર છે, પછી બધો વિચાર કરીશું. જે લોકો કૃતિ વિનાનું પ્રદર્શન વિકસાવે છે તે વાચાળ થઈને કૃતિશૂન્ય થઈ જતા હોય છે. દર્શન–કૃતિ પ્રેરક હોવાં જોઈએ. આપણાં આત્મવાદી દર્શનો મોટા ભાગે કૃતિઉપેક્ષક હોય છે, જેથી લોકો કૃતિત્યાગી થઈ જતા હોય છે.

વિકલાંગતા તો ત્રાસદાયી છે જ, પણ તેમાં પણ સૌથી વધુ ત્રાસદાયી વિકલાંગતા બૌદ્ધિક વિકલાંગતા હોય છે. બૌદ્ધિક એટલે મગજની વિકલાંગતા. જેનું મગજ જ કામ કરતું નથી અથવા ઘણું ઓછું કામ કરે છે અથવા ઊંધું કામ કરે છે તેને લોકો ગાંડો કહે છે. માણસ શરીરે સુંદર હોય, મજબૂત, બળવાન અને રૂપાળો હોય, પણ તેને મગજ જ ન હોય તો તેની કિંમત કેટલી? ખરેખર તો આપણા પૂરા વ્યક્તિત્વનો મૂલાધાર મસ્તિષ્ક છે. પ્રથમ તો શરીરની રચના જ અદ્ભુત છે. તેનો કણેકણ વ્યવસ્થિત અને પૂર્ણ છે. તેમાં પણ મસ્તિષ્કની રચના તો અતિ કમાલની છે. આજ સુધીનું કોઈ કમ્પ્યુટર મસ્તિષ્કની બરાબરી કરી શક્યું નથી. કમ્પ્યુટર માણસે શોધ્યું છે. કોઈ કમ્પ્યુટરે મસ્તિષ્ક શોધ્યું નથી. બે અવાજથી પણ વધુ અણુઓની જટિલ સંરચનાથી બનેલું મસ્તિષ્ક માત્ર થોડા અણુઓ આઘાપાછા થઈ જાય તો માણસ ગાંડો થઈ જાય. પ્રાચીનકાળમાં આવા ગાંડપણને લોકો વળગાડ સમજતા. ભૂત–પ્રેત–પિશાચ વગેરે કોઈ ને કોઈ વળગનારાં તત્ત્વો રહેતાં અને તેથી જેને વળગતાં તે માણસ ગાંડો થઈ જતો. આજે પણ ઘણી જગ્યાઓમાં માત્ર ગાંડાઓને જ ભેગા કરાય છે. ત્યાંના પૂજારી, ભૂવા, મુજાવર વગેરે ગાંડાને મારઝૂડ કરીને, ધુણાવીને, જાત–જાતના ત્રાસ આપીને ગાંડપણથી મુક્ત કરવાનો ધંધો કરે છે. અને તેમનો ધંધો ધમધોકાર ચાલે છે. જ્યાં જીવનમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમ નથી હોતો ત્યાં અંધશ્રદ્ધા અને કુશ્રદ્ધા રહેવાની જ. વૈજ્ઞાનિક અભિગમ પૂરી પ્રજામાં પ્રસરે તે માટે શિક્ષણની સાથે ધર્માચાર્યોની બૌદ્ધિકતા જરૂરી હોય છે. જ્યાંના ધર્માચાર્યો બૌદ્ધિકતા વિનાના હશે ત્યાં ધર્મ તો હશે પણ અંધશ્રદ્ધાથી ખદબદતો હશે. પ્રાચીનકાળમાં ઘણાં ગામોમાં એક–બે તો ગાંડાઓ રહેતા જ. તેમને ઘરબાર નહીં. ફાટેલાં મેલાં કપડાં, ગંદું મેલું શરીર, વેરવિખેર ડરામણા વાળ, કોઈ ખાસ પ્રકારની આદતો, વગેરે. આવા ગાંડાઓ ગામમાં ગમે ત્યાં રખડતા–ફરતા, તેમનું કોઈ રણીધણી નહીં. કોઈ કશું આપે તો ખાય, નહીં તો ભૂખ્યા રહે. ટાઢ–તડકો વરસાદમાં ગમેત્યાં પડ્યા રહે. કોઈને કશી પડી ન હોય. ઘણા તો તેમને ચીઢવે, પજવે, કાંકરીચાળો કરે, ગમ્મત ઉડાવે. અંગ્રેજો આવતાં પહેલાં આપણે ત્યાં કોઈ સંસ્થાઓ ન હતી. અનાથાશ્રમો, વૃદ્ધાશ્રમો, વિધવા–ત્યક્તા માટેના આશ્રમો, વિકલાંગો માટેની સંસ્થાઓ વગેરે કશું ન હતું. સૌ–સૌની રીતે રિબાઈ–રિબાઈને જીવતાં હતાં અને મરી જતાં હતાં. આ બધાંની સંસ્થાઓ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ લાવ્યા. કારણ કે તેમનો ધર્મ માનવતાવાદી બન્યો હતો. ઈસુ અને બાઈબલમાંથી માનવતાનો સંદેશો નીકળવા મંડ્યો હતો. સેંકડો પાદરીઓ અને સેંકડો સાધ્વીઓ આ દિશામાં વળ્યાં હતાં અને વ્યક્તિગત સુખોનો ત્યાગ કરીને દીન–દુઃખી–લાચારોની સેવામાં લાગી ગયાં હતાં. તેમણે આવા લોકો માટે સંસ્થાઓ બનાવી અને તેમની સેવા કરવા લાગ્યા. આવી જ એક બહેન–સાધ્વી મને રક્તપિત્તિયાંની સંસ્થામાં મળી હતી. 40 વર્ષની આ સ્પેનિશ મહિલાને જોતાં જ પૂજ્યભાવ પ્રગટે. તે 20 વર્ષની ભરજુવાનીમાં ભારત આવેલી અને 20

વર્ષથી રક્તપિત્તિયાંની સેવા કરી રહી છે. જેમને જોઈને ચીતરી ચઢે તેવાં રક્તપિત્તિયાંને તે પોતાના હાથે નવડાવતી, ધોવડાવતી, પાટા–પિંડી કરતી અને જમાડતી. ચોવીસે કલાક આવાં રક્તપિત્તિયાંઓ વચ્ચે રહેવાનું કોને ગમે? જ્યારે મોજશોખ–વિલાસ–વૈભવ ભોગવવાની ઉંમર હોય ત્યારે આ બધું છોડીને આવાં અરુચિકર, ભયજનક કાર્યોમાં કોણ લાગ્યું રહે? ચેપ વળગશે તો?–તેવો ભય તો સતાવતો જ હોય. તેવી સ્થિતિમાં પણ દૃઢ નિષ્ઠાથી સતત વર્ષો સુધી સેવા કરતાં રહેવું તે જ ખરું તપ કહેવાય–સાર્થક તપ, વાંઝિયું તપ નહીં. મેં તેને પૂછ્યું કે "આવા કાર્યમાં જીવન હોમી દેવાનું કેમ ગમ્યું? કોણે પ્રેરણા આપી?" તો તેણે કહ્યું કે "મારા પ્રભુએ જ પ્રેરણા આપી: જા, સેવા કર. હું રક્તપિત્તિયો થઈને પડ્યો છું. મારી સેવા કર." મૂળ પુરુષનાં આચરણો અને ઉપદેશો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. તેમાંથી ધર્મની બ્લૂપ્રિન્ટ બનતી હોય છે. જે ધર્મ માનવતાવાદી નથી હોતા, નક્કી સમજો, તેની બ્લૂપ્રિન્ટ જ તેવી નથી હોતી. તેના આદિપ્રવર્તકે માનવતાનાં કોઈ કાર્ય જ નહીં કર્યાં હોય. તે આત્મા–આત્મા કરતા હશે, કાં પછી કુંડલી જગાડતા હશે, કાં પછી છપ્પનભોગ ધરાવવાની માથાકૂટ કરતા હશે. તેમાં તેમનો દોષ ન કહેવાય. બ્લૂપ્રિન્ટ જ એવી છે.

આપણે એક એવી સાધ્વીની ચર્ચા કરવી છે જેણે પોતાનું સમગ્ર જીવન માત્ર ગાંડાઓને અર્પણ કરી દીધું. તેનું નામ છે 'કુમારી ડોરોથિયા ડિક્સ.'

ડોરોથિયા સાધ્વી હતી. તેનું કામ હતું સવારે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી આખો દિવસ દુખિયારાંની સેવા કરવાનું. જે લોકો આખો દિવસ ઓરડામાં, ભોંયરામાં બારણાં બંધ કરીને પુરાઈ રહે છે અને ધ્યાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેના કરતાં આખો દિવસ દીન–દુ:ખી–લાચારોની વચ્ચે ફરી–ફરીને તેમની સેવા કરનારાં ઘણાં મહાન છે. આધ્યાત્મિકતા નિષ્ક્રિય અને પરિણામશૂન્ય ન હોવી જોઈએ. જો તે તેવી થઈ જાય તો વાંઝણી થઈ જાય.

ડોરોથિયા દર રવિવારે પ્રાર્થના કર્યા પછી જેલમાં જાય. જેલોમાં અપરાધીઓની ભીડ રહે. તેમના પ્રત્યે સૌને ઘૃણા થાય: "પાપી–પાપી"ની ભાવના જાગે. ઘૃણાસ્પદ જીવન જીવવું એ સૌથી મોટો ત્રાસ કહેવાય. તેમાં પણ કલંકિત જીવન તો સર્વાધિક ત્રાસ કહેવાય. જુદાજુદા અપરાધોમાં પકડાયેલા અને જેલ ભોગવતા અપરાધી કેદીઓનાં વ્યવહાર–વર્તન પણ ઘૃણાસ્પદ હોય. જોકે તેમાં કેટલાક નિર્દોષ દોષી થઈને સજા ભોગવતા હોય. કેટલાક ખરેખર સારા–સજ્જન હોય પણ તેમનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોય અને તે સૌથી વધુ દુ:ખી હોય, કારણ કે જેલમાં પણ માથાભારે અપરાધી કેદીઓએ પોતાની ધાક જમાવી હોય અને ત્યાં પણ તેઓ દુરાચાર કરતા જ હોય. તેવામાં એકાદ સજ્જન આવી જાય તો તેની દશા તો બહુ કફોડી થઈ જાય.

આપણા સાધુ–સંતો, મહંતો, મંડલેશ્વરો, જગદ્ગુરુઓ બધા પવિત્ર સ્થાનોમાં, તીર્થોમાં–નદીતટે રહે. પવિત્ર લોકોને ત્યાં જઈને સત્સંગ, કથા, સપ્તાહો કરે. હજારો ભક્તોને ધન્ય કરે. પણ આવા અપરાધી પાપીઓની જેલમાં કોણ જાય? કોઈ નહીં. પણ ડોરોથિયા દર રવિવારે જાય. જ્યાં કશું જ મળવાનું નથી. ઊલટાનું ઘૃણાસ્પદ દૃશ્યો જોવાનાં છે. ત્યાં જઈને શું કરવાનું? મોટા ભાગના તથાકથિત પવિત્ર પુરુષો ધનવાનોને ત્યાં જાય, પોતાની પવિત્રતા સાચવવા પોતાના માટે જુદું રસોડું બનાવે. ખાસ વસ્તુઓ જ જમે. અમુક વસ્તુઓ તો ન જ જમે. કોઈને અડી ન જવાય, કોઈનું મોઢું ન જોઈ જવાય, તેની બહુ કાળજી રાખે. આપણી માની લીધેલી પવિત્રતા બહુ ભયભીત રહેનારી પવિત્રતા છે, કારણ કે તે વાતવાતમાં અભડાઈ જતી હોય છે. જે જેટલો વધુ અભડાય તે તેટલો વધુ પવિત્ર કહેવાય.

ડોરોથિયાની પવિત્રતા અભડાતી નહીં. તે તો અભડાયેલાંઓને પવિત્ર કરનારી હતી. તેથી તો તેને જેલમાં જતાં ભય ન લાગતો. પાછા ફરીને તેને નાહવાની જરૂર ન પડતી.

ડોરોથિયા જેલમાં જઈને કેદીઓને ધર્મશાસ્ત્ર સંભળાવતી. પાપી પણ જો પશ્ચાત્તાપની ભૂમિકાએ પહોંચ્યો હોય તો સત્સંગની તેના ઉપર પ્રબળ અસર થાય. જેલ પણ કેટલાક લોકો માટે પ્રાયશ્ચિત્તભૂમિ બની જતી હોય છે, જ્યાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત સૂઝે અને કરે તે જ પવિત્ર ભૂમિ કહેવાય. જ્યાં વસીને પણ પાપવૃત્તિ શમે નહીં પણ વધે તે ગંગાકિનારો હોય તોપણ તે પવિત્ર ભૂમિ ન કહેવાય.

ડોરોથિયાની ધર્મચર્ચાથી ઘણાંને પસ્તાવો થતો, તેમને શાંતિ મળતી. ડોરોથિયા બધાંને પ્રાર્થના કરાવતી. 'તમે પાપી છો, અપરાધી

છો' તેવું કદી યાદ ન કરાવતી. તે તો તેમને આપોઆપ યાદ આવી જતું. અપરાધ કે પાપ યાદ કરાવ–કરાવ કરવાથી તે રીઢાં થઈ જાય છે. તેમને યાદ કરાવવાનાં ન હોય, યાદ તો હરિનામ કરાવવાનું હોય. જે આપોઆપ પોતાનું કામ કરતું હોય છે.

કેટલાક કેદીઓ દર રવિવારે ડોરોથિયાની રાહ જોતા રહેતા. ઘૃણાસ્પદ નારકીય જીવનમાં તેમને ડોરોથિયા કોઈ દેવી જેવી લાગતી. માણસમાત્રને સારું ગમે છે. ભલે તે પોતે સારું ન કરતો હોય પણ સારું તો તેને ગમતું જ હોય છે.

એક વાર કેદીઓ સાથે સત્સંગભજન પૂરું કર્યા પછી તેણે જેલરને કહ્યું કે "જો તમે મને રજા આપો તો મારે આખી જેલ જોવી છે." લગભગ પ્રત્યેક મોટાં સ્થળોમાં બે તત્ત્વો હોય છે: દેખાડવા જેવું અને ઢાંકવા જેવું. લોકો દેખાડવા જેવું તો ઉત્સાહથી બતાવે છે પણ ઢાંકવા જેવાને ચતુરાઈથી ઢાંકી દે છે. જે લાંબો સમય સતત સાથે રહે છે તે જ બીજું દૃશ્ય જોઈ જતો હોય છે. તેથી અંતેવાસી ઓછા શ્રદ્ધાળુ હોય છે. પ્રીતમસ્વામીએ આવા અતિ નજીક રહેનારાને આવું કહ્યું છે:

"બાજીગરના ખેલ એ તો જંબૂરિયો સૌ જાણે જો ને!"

અર્થાત્ બાજીગરની બધી ચાલાકીઓ તેનો જંબુરિયો જાણતો હોય છે. તેને ખેલની કશી નવાઈ નથી લાગતી.

મોટામાં મોટાં પવિત્ર સ્થળોમાં અને પવિત્ર ગણાતી વ્યક્તિઓના પણ કોઈ દૂરના ખૂણામાં થોડીઘણી ગંદકી હોય જ છે. પુષ્પોથી મઘમઘતા બગીચામાં પણ ડસ્ટબીનો તો હોય જ છે. જેને બગીચાનો આનંદ લેવો હોય તેણે ડસ્ટબિન ન ફંફોસવાં જોઈએ. તેથી તો ડસ્ટબિન ઢાંકણાંથી ઢંકાયેલાં હોય છે. પણ કાગડિયા દર્શકો હોય છે તેમની પહેલી નજર ડસ્ટબિન ઉપર જ પડતી હોય છે. તે જીવનભર લોકોનાં ડસ્ટબિનો ફંફોસતા રહે છે, કારણ કે તેમનો આહાર જ કફ હોય છે. કાગડો કફ ન ખોળે તો શું ફૂલ ખોળે?

જેલરે ડોરોથિયાની પ્રાર્થના સ્વીકારી અને પૂરી જેલ જોવાની છૂટ આપી. ડોરોથિયાએ જેલમાં શું–શું જોયું? જેલ એટલે એક પ્રકારની યાતનાશિબિર જ કહેવાય. યાતના ત્રણ પ્રકારની હોય છે: 1. શારીરિક, 2. માનસિક અને 3. ઉપેક્ષિત.

અમેરિકામાં ખૂબ કડકડતી ઠંડી પડે. સગડીવાળા રૂમમાં પણ રહેવાય નહીં. તેવી ઠંડીમાં ગાંડાઓના વોર્ડમાં કેટલાય ગાંડા કેદીઓ સામાન્ય વસ્ત્રોમાં કશું ઓઢ્યા–પાથર્યા વિના થરથરી રહ્યા હતા. બાકીના અપરાધીઓ માટે સગડીઓ હતી. પણ ગાંડાઓ સગડીનો દુરુપયોગ કરીને આગ લગાડી દે તેવા કારણથી તેમને સગડી વિનાનો ઠંડો હિમ જેવો ઓરડો અપાયો હતો. જેલરનો બચાવ હતો કે "ગાંડાઓના જ્ઞાનતંતુઓ મંદ પડી ગયા હોવાથી તેમને ઠંડી લાગે નહીં." ડોરોથિયાને આ વાત ગળે ઊતરી નહીં. જે લોકો પ્રયત્ન કરીને પોતાના હક્ક માગી નથી શકતા અથવા કહો કે તેમની હિંમત કે આવડત નથી હોતી તેમની ઉપેક્ષા થતી હોય છે. સરકારી તંત્ર નઘરોળ હોય છે. તેમને દયા–કરુણા ઓછી હોય છે. તે તો માત્ર કર્તવ્યના ડરથી કામ કરતા હોય છે. ભારતમાં તો કર્તવ્યનો ડર પણ નથી હોતો. "જે થાય તે કરી લો"–જેવો જવાબ હોય છે. અને કશું કરી શકાતું નથી. ભારતમાં કામ થાય છે અથવા સગવડો મેળવાય છે માત્ર પૈસાના જોરે. અમેરિકામાં આવું નથી હોતું. ત્યાંની જેલવ્યવસ્થા આપણા કરતાં ઘણી ઊંચી અને સારી હોય છે. તોપણ ગાંડાઓ માટેની વ્યવસ્થા દયાજનક જ કહી શકાય.

ડોરોથિયા ફરી બીજા રવિવારે ગઈ તો ત્યારે પણ એ જ હાલત હતી. ડોરોથિયાએ બોસ્ટનના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોની સભા બોલાવી. સૌને વાત સમજાવી અને જેલમાં ગાંડાના વિભાગમાં સગડીઓ મૂકવાનો પ્રસ્તાવ પાસ કરાવ્યો. અમેરિકામાં લોકમતની ઉપેક્ષા ન થઈ શકે. આપણે ત્યાં લોકો જ્યાં સુધી ભયંકર હિંસક ન બને ત્યાં સુધી તેમની વાત કોઈ સાંભળવા તૈયાર થતા નથી, તેથી અહીં વારંવાર હિંસક આંદોલનો ચાલતાં રહે છે. લોકોની સાચી વાત પણ હિંસા વિના સંભળાતી નથી. હિંસા પણ સજ્જડ હિંસા હોય તો જ તમારી વાત સરકાર સાંભળે. આ કરુણતા જ કહેવાય. સરકારને ડોરોથિયાની વાત સાચી લાગી. અંતે ગાંડાઓ તેનો દુરુપયોગ ન કરી શકે તેવી રીતે સગડીઓ મૂકવી પડી. હાશ! કેટલી રાહત થઈ હશે! કોઈને ન્યાય અપાવવો, તે સત્યની સેવા જ કહેવાય. સત્યની સેવાથી સત્યની સ્થાપના થાય. સત્યની સ્થાપના એ જ ધર્મની સ્થાપના કહેવાય. સંઘર્ષથી ડરનારા, ચૂપ રહેનારા, ગમે તેટલા ત્યાગી કે વીતરાગી હોય તોપણ તે કદી ધર્મની સ્થાપના કરી શકે નહીં. અધર્મના ઉચ્છેદ પછી જ સત્ય અને ધર્મ સ્થપાતાં હોય છે. અધર્મનો ઉચ્છેદ સંઘર્ષ વિના થઈ શકે નહીં. જે ધર્મો લોકોને શાંતિ પામવા માટે સત્ય–સંઘર્ષથી દૂર રહીને જીવનસાધના કરવાનું શિખવાડે છે તે હીજડાધર્મ જ કહેવાય. દુર્ભાગ્યવશ ભારતમાં આવા ધર્મો ઘણા ફળ્યા–ફૂલ્યા છે. તેમને એક જ મહાવાક્ય શિખવાડવામાં આવે છે: "મારે શું? ભોગવે સૌસૌનાં કરેલાં." ડોરોથિયા સાધ્વી હોવા છતાં પણ તે ગાંડાની

વહારે ચઢી ગઈ અને પરિણામ લાવીને જ જંપી.

ડોરોથિયાએ જીવનનું લક્ષ્ય બદલી નાખ્યું. જીવન ગાંડાઓને અર્પણ કરી દીધું. જ્યારે જુવાન યુવતીઓ ભોગ–વિલાસ, મોજશોખ પામવા માટે ગમે તે કરવા, ગમે તે હદે જવા તૈયાર હોય ત્યારે ડોરોથિયા જેવી યુવતી ફરીફરીને ગાંડાઓના હિત માટે કામ કરવા મેદાને પડી. આમાં શું મળવાનું હતું? કાંઈ નહીં. અરે, જેમના માટે કામ કરવાનું હતું તે તો બિચારાં આભાર માનવાની સ્થિતિમાં પણ ન હતાં! તેમાંથી કેટલાક તો ભયંકર પણ હતા. મારે એક વાર આવું પાગલખાનું જોવા જવાનું થયું હતું. પાગલોને જોવા તે પણ વિચિત્ર અનુભવ કહેવાય. મને એક એવો ગાંડો બતાવવામાં આવ્યો જે સ્ત્રીઓને જોતાં જ ઉશ્કેરાઈ જતો. તે અશ્લીલ ચેનચાળા કરતો, પોતાની એબ બતાવતો અને હુમલો પણ કરી બેસતો. સંચાલિકા બાઈ પણ તેની પાસે જતાં ડરતી!

મને જાતે પણ આવો જ એક અનુભવ થયેલો. અમેરિકામાં એક ભાઈને ત્યાં ઉતારો. મોટો પરિવાર તેમાં એક છોકરી ગાંડી. તે 20 વર્ષની જુવાન થઈ ગયેલી. પણ માતા–પિતાના મમત્વના કારણે તેને પાગલખાનામાં મૂકી ન હતી. ગાંડાંઓમાં પણ સેક્સવૃત્તિ જાગે જ. કુદરત ડાહ્યા–ગાંડાનો ભેદ નથી કરતી. આ છોકરી આવનારા પુરુષોને–જેને ને તેને વળગી પડે. તેણે મારા પ્રત્યે પણ આવું જ કર્યું. માંડ તેને જેમતેમ કરીને વાળી, પણ તે થોડીથોડી વારે ધસી આવે. તેનો બાપ તેને ડરાવે અને વાળે. પછી સૂવાનું થયું. દુર્ભાગ્યવશ મારા રૂમના બારણાને અંદરથી સ્ટોપર જ નહીં. અમેરિકામાં આજે પણ આવાં મકાનો છે. બારણું ખખડાવીને રજા લીધા વિના કોઈ બાળક પણ અંદર ન જાય, તેથી પતિ–પત્નીનાં બારણાંને પણ સ્ટોપર ન હોય. બાજુના રૂમમાં પોતાનાં જ બાળકો હોય તે પણ સૌસૌનો અલગ રૂમ હોય, તે પણ 'મમ્મી–મમ્મી' કરતાં આવી ન શકે. તેમને પણ બારણે ટકોરા મારીને પછી રાહ જોવાની. અંદરથી સ્વીકૃતિ મળે ત્યારે જ અંદર જવાય અથવા અંદરનાં માણસો બહાર આવે ત્યારે મળાય. મને પેલી ગાંડીની આખી રાત ચિંતા સતાવતી રહી: કદાચ ધસી આવશે તો? જોકે આવું કાંઈ બન્યું નહીં. તેના પિતાએ બહારથી તેનું બારણું લોક કરી દીધું હતું. બીજા દિવસે વિચાર્યું કે હવે આ ઘરમાં રહેવાય નહીં.

આવાં ગાંડાંઓ સાથે જીવન કેમ કરીને કઢાય? અમારે આશ્રમમાં પણ આવી જ એક અર્ધગાંડી બાઈ રહેલી. તેના પરિવારવાળાં તેને ખાવાનું આપતાં નહીં. તે બિચારી ભૂખની મારી કૂતરાંની ચાટમાં નાખેલું ખાઈ જતી. તેની દયા આવી અને અમે રાખી. ખાવા–પીવાનું સારું મળ્યું. તેનું શરીર સારું થયું. તેની વાસના જાગી ઊઠી. તે પણ પુરુષોની જોડે જઈને હીંચકે બેસી જાય. ગાંડાંને શરમ ન હોય તેથી તે બધું કરે, જે પશુઓ કરે. ભગવાને આપણને શરમ અને ભય આપ્યાં તેથી તો આપણે ડાહ્યાં દેખાઈએ છીએ. જો શરમ અને ભય ન રહે તો આપણે પણ આવાં જ થઈ જઈએ. મોટા શહેરોમાં શરમ–ભય વિનાની સ્ત્રીઓ હવે ગાંડાં કરતાં પણ આગળ વધતી દેખાય છે. એટલે સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવી હોય તેણે લજ્જાની રક્ષા કરવી જોઈએ. શિક્ષણસંસ્થાઓમાં નિર્લજ્જતા વધી જાય તો સરસ્વતીની ભૂમિ નિર્લજ્જ વાસનાભૂમિ થઈ જાય અને આવી નિર્લજ્જતાને ગૌરવપૂર્વક આચરનારી સ્ત્રીઓ પછી હલકી સ્ત્રીઓ થઈને જીવનભર દુ:ખ ભોગવે. જે સ્થાન કુળવધૂને મળે તે નિર્લજ્જ હલકી સ્ત્રીને ન મળે. ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્રનો ભય હોવો જરૂરી છે.

એવામાં ડોરોથિયા માંદી પડી. ધાર્મિક, સામાજિક અને માનવીય કાર્ય કરનારા કાર્યકર્તાઓ નિયમિત જીવન ભાગ્યે જ જીવતા હોય છે. તેમની અનિયમિતતા તેમને બીમાર બનાવી દેતી હોય છે. જોકે બીમાર સ્થિતિમાં તે પોતાનો ખર્ચો કાઢી શકે તેટલી ક્ષમતા તેમની પાસે હતી. કોઈ પણ કાર્યકર્તાઓએ બીમારી કે બીજી કોઈ આપત્તિ વખતે કોઈના લાચાર ન થઈ જવું પડે તેટલી ક્ષમતા તો જરૂર રાખવી જોઈએ. લોકચાહના બહુ મોટી મૂડી કહેવાય. પણ લોકચાહનાનો આત્યંતિક ભરોસો ન કરવો જોઈએ. ક્યારે પવન બદલાય તે કહી શકાય નહીં. તેથી ઓછામાં ઓછું પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવાની ક્ષમતા તો જરૂર રાખવી જોઈએ.

ડોરોથિયા લાંબો સમય માંદી રહી, પણ તેથી તેના વિચારોને–મિશનને મંદ ન પડવા દીધા. વિચારોની મક્કમતા અને દૃઢતા હોય તો જ મિશન લાંબો સમય ટકી શકે. ઈ. સ. 1840માં અમેરિકામાં પાગલો માટે આઠ હૉસ્પિટલો હતી. (ગુજરાતમાં માત્ર એક જ મરોલીમાં છે.) ડોરોથિયાએ પૂરા દેશનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો અને ગાંડાઓની દશા જાણવા–સમજવા પ્રયત્ન કર્યો. તે પછી તેણે એક વિસ્તૃત રિપોર્ટ તૈયાર કરી સરકારને સોંપ્યો. 18 મહિના સુધી તે ટ્રેનોમાં અને બીજાં વાહનોમાં એકલી આમથી તેમ ભટકતી રહી. હેતુ એક જ હતો–ગાંડાઓની દશા સુધારવાનો.

ઈ. સ. 1843ના જાન્યુઆરી માસમાં ત્યાંની રાજ્યસભામાં તેણે પોતાનો અહેવાલ રજૂ કર્યો. તેના અહેવાલથી રાજ્યસભા ચોંકી ઊઠી. 'મેમોરિયલ' નામથી આ અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો. પણ તેથી સત્તાધીશો ચોંકી ઊઠ્યા, નારાજ થયા અને રોષે પણ ભરાયા. સત્તાધીશો આ અહેવાલને પોતાના ઉપર લાંછન માનવા લાગ્યા હતા તેથી રિપોર્ટ સાચો નથી તેવો દાવો કરવા લાગ્યા, પણ અમેરિકાની પ્રજા ન્યાયપ્રેમી પ્રજા કહેવાય છે. પૂરી પ્રજા ન્યાય તરફ કૂદી પડતાં વાર નથી કરતી. તેથી સુધારકોને સફળતા મળે છે. જે પ્રજા ન્યાયપ્રેમી નથી હોતી તે સત્ય માટે સંઘર્ષ નથી કરતી, એટલું જ નહીં, સત્ય માટે સંઘર્ષ કરનારને સાથ પણ નથી આપતી. તે બીકણ પ્રજા હોય છે તે ક્રાન્તિ નથી કરી શકતી ને નથી તો ક્રાન્તિવીરોને સન્માની શકતી, ઘણા ડૉક્ટરો વગેરે ડોરોથિયાના પક્ષમાં ઊતરી આવ્યા અને ડોરોથિયા સાચી છે તે વાતનું સમર્થન આપ્યું.

ડોરોથિયાએ જે રિપોર્ટ આપ્યો હતો તેમાં કેટલાક મુદ્દાઓ હચમચાવી મૂકે તેવા હતા. ન્યૂ ઇંગ્લૅન્ડનાં કેટલાંક સ્થળોમાં કેટલીક ગાંડી સ્ત્રીઓને મહિનાઓ–અરે વર્ષોથી સળિયા સાથે બાંધી રાખવામાં આવતી હતી. એક સ્ત્રી તો પ્રતિષ્ઠિત પરિવારની હતી. તે પોતાનું માથું સળિયા સાથે પછાડી–પછાડીને લોહીલુહાણ થઈ ગઈ હતી. તેની ચારે તરફ ગંધાતા ગળફા અને દુર્ગંધ મારતી બદબૂ ફેલાઈ ગયા હતાં. મહિનાઓથી તે આમાં જ આવી રીતે જીવન જીવતી હતી.

એક બીજી હૉસ્પિટલમાં એક વૃદ્ધ ગાંડા માણસને ખાટલા સાથે સાંકળથી બાંધી રાખ્યો હતો. તે ગંધાતા ઘાસમાં પડ્યો હતો. ઘાસ જ તેનું ઓઢવા–પાથરવાનું હતું. જવાબદાર માણસોએ બતાવ્યું કે તે ટાઢથી તેનાં અંગ થીજી ગયાં હતાં તેથી હવે તેને ટાઢની અસર થતી ન હતી. વીસ વર્ષથી આ દશામાં રહેવાથી તેના પગ લાકડા જેવા થઈ ગયા હતા. તે ચાલી શકતો ન હતો, તેમ છતાં તેને બાંધી રાખવાનો શો અર્થ હતો? ડોરોથિયા આવાં દૃશ્યો જોઈને કાંપી ઊઠતી. તેના અહેવાલના કારણે અંતે કાયદા ઘડાયા અને ગાંડા માટેની અનેક સગવડો ઊભી કરાવી. તેણે અનેક રાજ્યોનો પ્રવાસ કર્યો. ગાંડાઓ માટે તેણે 60 હજાર માઈલનો પ્રવાસ ખેડ્યો. પણ એક વાર તેની માંદગીએ ફરીથી હુમલો કર્યો. તે હૉસ્પિટલનાં બારણાં આગળ જ ઢળી પડી. ફરી પાછી તે સાજી થઈ અને કામે લાગી ગઈ. અમેરિકાનાં બંને ગૃહોમાં તેણે ખરડો દાખલ કરાવ્યો, ખરડો પસાર પણ થયો, પણ પ્રમુખ પિયર્સે પોતાના વિશેષ અધિકારથી તેને વિટો કરી દીધો, ડોરોથિયાની મહેનત નકામી ગઈ. અમેરિકાના પ્રમુખ રબ્બર–સ્ટૅમ્પ નથી, તે સર્વોપરી છે. વાત ઠંડી થઈ ગઈ, એવામાં અમેરિકામાં ગૃહયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. ચાર વર્ષની ભયંકર ખૂનરેજી પછી ગૃહયુદ્ધ સમાપ્ત થયું. નવા પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકન આવ્યા. તે ઉદારતાવાદી હતા. તેમણે ડોરોથિયાના બિલને સજીવન કરી તેને પાસ કરાવ્યું અને સહી કરી દીધી! આ ખરી તપસ્યા હતી, જેનાં ફળ હજારો ગાંડા લોકોને મળવાનાં હતાં. તે પણ અહીં જ, આ જ લોકમાં.

ડોરોથિયા ઇટાલી ગઈ. પોપના સેક્રેટરીને વિનંતી કરી અને પોપ સાથે મુલાકાત ગોઠવી. પોપ દ્રવી ઊઠ્યા. સુધારો નીચેથી શરૂ કરવો કે ઉપરથી? નીચેથી શરૂ થયેલો સુધારો ઘણો લાંબો સમય માગતો હોય છે, પણ જો તે જ સુધારો ઉપરથી કરવામાં આવે તો તે ઝડપથી ફેલાઈ જતો હોય છે. પોપે બધા પાદરીઓને આદેશ મોકલ્યો: ગાંડા માટે કામ કરો. તેમને રાહત પહોંચાડો. ડોરોથિયાએ પોપનો આભાર માન્યો.

ડોરોથિયાએ 40 વર્ષો સુધી સતત ગાંડાઓ માટે જ કામ કર્યું, જેના પરિણામે જ્યાં આઠ જ હૉસ્પિટલો હતી ત્યાં 123 હૉસ્પિટલો કાર્યરત થઈ ગઈ! આ હૉસ્પિટલોના જ એક ભાગમાં ડોરોથિયાએ 1887માં વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવન સમાપ્ત કર્યું. ગાંડાઓ માટે એકલા હાથે ઝઝૂમનારી આ સાધ્વી સન્નારી ધન્ય થઈ ગઈ.

20–11–2011

*

પુષ્પાબહેન મહેતા

ભારતીય સંસ્કૃતિ સ્ત્રીઆધારિત છે. સંસ્કૃતિના બધા જ નિયમો–આયામો સ્ત્રીને ઉપાડવાના હોય છે. તે કુમારી હોય, સધવા હોય કે વિધવા હોય, તેના ખભા ઉપર જ બધી મર્યાદાઓનો ભાર હોય. મર્યાદાનો ભાર સૌથી વધુ હોય, પણ તેનું પાલન કરનાર સૌથી વધુ ભારે પણ હોય. જે લોકો મર્યાદાને નેવે મૂકે છે તે પાર વિનાના હલકા થઈ જાય છે. તે જીવનનો ભાર ઉપાડી શકતા નથી. સ્ત્રીઓમાં પણ જે વિધવા થઈ જાય તેનું તો મન જ ભાંગી જાય. માણસ અને તેમાં પણ સ્ત્રી તન કરતાં મનથી જ વધુ જીવતી હોય છે. જો મન જ ભાંગી જાય તો જીવવું કેવી રીતે? ભારતીય સ્ત્રીનું સર્વસ્વ તેનો પતિ હોય છે. તે જ ન રહે તો તે નિરાધાર થઈ જતી હોય છે. સ્ત્રી લાગણીજીવી હોય છે, પણ જો લાગણીનું કેન્દ્ર જ સમાપ્ત થઈ જાય તો જીવન જ સમાપ્ત થઈ જાય. એટલે વિધવાનું જીવન એટલે આંસુઓનું જીવન કહેવાય છે. તેમાં પણ વિધવાનો સમાજ જેટલો ઊંચો તેટલી જ તેની મર્યાદા વધારે, જેટલી મર્યાદાઓ વધારે તેટલી ગૂંગળામણ વધારે. ઊંચા ખાનદાન ઘરની વિધવાઓ ગૂંગળાઈ–ગૂંગળાઈને પહેલાં જીવતી, પણ અંગ્રેજોના આવ્યા પછી નારીજાગરણનો પવન ફૂંકાયો. સર્વપ્રથમ બહુપત્નીત્વપ્રથા બંધ થઈ. સ્ત્રીશિક્ષણ શરૂ થયું. ઘૂંઘટાપ્રથા બંધ થવા લાગી અને વિધવાને ઘરમાં જ પુરાઈ રહેવાનું હતું તે ઘરની બહાર નીકળતી થઈ. પહેલાં વિધવાઓને માથું મૂંડાવી નાખવું પડતું. કાળાં, ધોળાં કે લાલ કપડાં જ જ્ઞાતિ પ્રમાણે પહેરવાં પડતાં. બંગાળમાં તો વિધવા ચણિયો–ચોળી પણ ન પહેરે, માત્ર એક સફેદ જાડી સાડી જ પહેરે. ચૂડીઓ–બંગડીઓ, દાગીના ન પહેરાય, કંકુનો ચાંદલો ન કરાય, શુભ કાર્યોમાં ભાગ ન લેવાય, શુકન ન લેવાય. કોણ જાણે કેટકેટલા કુનિયમોથી જકડાયેલું જીવન વિધવા જીવતી. તેમાં પણ જો તેની આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોય તો–તો તેની દુર્દશાનો પાર નહીં. એમાં પણ જો તે જુવાન અને રૂપાળી હોય તો–તો લોકો તેને શાંતિથી જીવવા ન દે. કરે બીજા અને ભોગવે તે. કેટલીયે વિધવાઓને આત્મહત્યા કરીને મરી જવું પડતું. પણ અંગ્રેજોના આવ્યા પછી જે સુધારાનો પવન ફૂંકાયો તેમાં આ દેશમાં અનેક સુધારકો પેદા થયા, જેમણે ભારે વિરોધ સહન કરીને પણ ઘણા સુધારાઓ કર્યા, જેના પરિણામે વિધવાઓનાં જીવનમાં કાંઈક નવજીવન આવ્યું. તેમાં પણ કેટલીક વિધવાઓએ હતાશ કે નિરાશ થયા વિના પોતાની અભાગણી બહેનો માટે જીવન અર્પણ કર્યું અને હજારોને નવું જીવન પ્રદાન કર્યું. આવી જ એક મહાન બહેનની ચર્ચા આપણે કરવાની છે.

ઈ. સ. 1905ના માર્ચ મહિનાની 21મી તારીખે સૌરાષ્ટ્રના સોમનાથ પ્રભાસપાટણમાં બરાબર ફાગણ સુદ પૂનમ એટલે કે હુતાશનીના દિવસે જ એક નાગર બ્રાહ્મણના ઘરમાં એક કન્યાનો જન્મ થયો. આપણા તહેવારો પણ જીવનના પ્રતીક સમા બની ગયા હોય છે. હુતાશની એટલે બળવાનો દિવસ. ગામેગામ હુતાશની પ્રગટે. હોલિકા નામની રાક્ષસી પોતાના સગા ભત્રીજા પ્રહ્લાદને જીવતો બાળવા માટે પોતાના ખોળામાં લઈને ચિતા ઉપર ચઢી બેઠી હતી. તેણે વરદાનનો દુરુપયોગ કર્યો હતો. વરદાન વરેણ્યને મળે તો તે પોતે અને લોકો ધન્ય થઈ જાય. પણ વરદાન જો કુપાત્રને મળે તો તે પોતાનો અને લોકોનો નાશ કરી મૂકે. હોલિકાને અગ્નિમાં નહીં બળવાનું વરદાન મળ્યું હતું. તેણે વિષ્ણુભક્ત પ્રહ્લાદને મારી નાખવા આ કૃત્ય કર્યું. સૌથી પ્રબળ ધર્મદ્વેષ હોય છે. ધર્મ જ્યારે સંપ્રદાય બને ત્યારે તેમાં પ્રચુર માત્રામાં રાગદ્વેષ આવે. પોતાના પ્રત્યે રાગ અને પરાયા પ્રત્યે દ્વેષ ધગધગવા લાગે. હોલિકાને તથા તેના ભાઈ હિરણ્યકશ્યપુને વિષ્ણુમત પ્રત્યે ઘોર દ્વેષ. પણ ઘરમાં દીકરો જ વિષ્ણુભક્ત નીકળ્યો તે કેમ સહન થાય? પરધર્મસહિષ્ણુતા સૌથી મોટી સહનશક્તિ કહેવાય. પણ જો તે જ ન હોય અને હાથમાં સત્તા હોય તો મહા અત્યાચારો થાય. અનેક પ્રયત્નો પછી પણ જ્યારે પ્રહ્લાદ ન મર્યો ત્યારે છેવટે હોલિકાના વરદાનનો દુરુપયોગ કરવાનું નક્કી થયું. ફાગણ સુદ પૂનમની સાંજે લાકડાંનો મોટો જથ્થો ખડકીને હોલિકા તેના ઉપર ચઢી બેઠી. વહાલ કરવાના બહાને નાનકડા પ્રહ્લાદને ખોળામાં લીધો. પૂતના પણ કૃષ્ણને વહાલ કરવા જ આવી હતી ને! વિશુદ્ધ પ્રેમ વિનાનું વહાલ વિનાશ કરતું હોય છે. લાકડાં સળગાવ્યાં. ભયંકર જ્વાળા નીકળવા લાગી. પ્રહ્લાદ પ્રભુભજન કરતો રહ્યો. સવાર થયું તો લોકોએ જોયું કે નાનકડો પ્રહ્લાદ જીવતો છે અને વરદાનવાળી હોલિકા બળીને ખાખ થઈ ગઈ હતી. દબાયેલા વિષ્ણુભક્તોમાં જોર આવી ગયું અને સૌ

ભેગા મળીને રંગે રમવા લાગ્યા. ત્યારથી હુતાશની–હોળી અને પછી ધુળેટીનો તહેવાર થઈ ગયો.

આ નાગરકન્યા પણ જ્યારે ગામમાં સાંજે ભડભડ હુતાશની બળી રહી હતી ત્યારે હરપ્રસાદ દેસાઈ નામના નાગર બ્રાહ્મણને ત્યાં ઊંવાં–ઊંવા કરતી કન્યા જન્મી હતી. ખરેખર તો તેનું નામ અગ્નિજ્વાળા રાખવું જોઈતું હતું, પણ ફોઈએ નામ રાખ્યું 'પુષ્પા.'

હરપ્રસાદ દેસાઈ, જૂનાગઢના નવાબના મોટા અધિકારી. નવાબોમાંથી ઘણા ડાહ્યા હતા. ડહાપણની પ્રથમ નિશાની એ કે જે ડાહ્યો દીવાન નીમે તે ડાહ્યો, કારણ કે ત્યારે દીવાન જ રાજ ચલાવતા. જૂનાગઢ રાજ્યના બધા દીવાનો નાગર બ્રાહ્મણો. જ્યારે છેલ્લા નવાબને તેની ભોપાલી બેગમે પાકિસ્તાન–પરસ્ત શાહનવાજ ભૂત્તોને દીવાન બનાવવાનો દુરાગ્રહ કર્યો ત્યારે જૂનાગઢના નવાબી વંશનું પતન થઈ ગયું. દુર્યોધનના પતનમાં તે પોતે મુખ્ય કારણરૂપ ન હતો, તેનો દીવાન શકુનિ કારણરૂપ હતો. અહીં પણ તેવું જ થયું.

અફઘાનવંશીય નવાબોએ જૂનાગઢને નાગર બ્રાહ્મણોને હવાલે કર્યું હતું અને નાગરોએ તે દીપાવ્યું હતું. ત્યારે હરપ્રસાદ પોલીસખાતું, જંગલખાતું અને મહેસૂલખાતું પણ સંભાળે. હરપ્રસાદ દેખાવડા, રૂપાળા અને કદાવર હતા, તો માનસિક રીતે બાહોશ અને વીર પણ હતા. પોલીસ અધિકારી બાહોશી અને વીરતા વિનાનો હોય તો અપરાધીઓ વધી જાય અને પ્રજા દુ:ખી થાય. ત્યારે દેશી રજવાડાંઓમાં બહારવટિયાનો કાળો કેર ચાલે. ત્યારે કાદુ મકરાણી નામનો મકરાણ પ્રદેશથી આવેલો ડાકુ હાહાકાર મચાવે. તે ધારે તે ગામને ભાંગે, લૂંટે, બાળે અને ભાગી જાય. પોલીસ કશું ન કરી શકે. જ્યારથી હરપ્રસાદના હાથમાં પોલીસખાતું આવ્યું, તેમણે પહેલું કામ પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું કર્યું. પોલીસ પડકાર વિનાનો ન હોય. હોય તો ઊંઘણશી હોય, ઘોર્યા કરે. જેનું જે થવાનું હોય તે થાય, મારે શું? પણ હરપ્રસાદ આવા કર્તવ્યત્યાગી ન હતા. તે હંમેશાં પડકાર શોધતા હતા. તેવામાં કાદુએ એક ગામ લૂંટ્યું. હાહાકાર થઈ ગયો. ગામ લૂંટીને કાદુ સિંધ ભાગી જવા માગતો હતો, કારણ કે તેને હરપ્રસાદની ખબર હતી. હરપ્રસાદે કાદુની પૂંઠ પકડી. "છોડું નહીં! માટી થાજે!" કહેતા હરપ્રસાદ મારતે ઘોડે પાછળ પડ્યા. કાદુને એમ કે જો સિન્ધરાજ્યમાં જતો રહું તો પછી જૂનાગઢની પોલીસ પકડી શકે નહીં. ત્યારે ઘણાં રજવાડાં. આવા ચોર–ડાકૂઓ માટે આશ્રયસ્થાન બની જાય. કાદુએ ગતિ વધારી તો હરપ્રસાદે પણ ગતિ વધારી. હરપ્રસાદ કાદુને જીવતો પકડવા માગતા હતા. ઘોર અપરાધીને જાનથી મારવા કરતાં જીવતો પકડવો એ બહુ અઘરું કામ. અંતે છેક સિંધની સરહદેથી કાદુને, અસીમ પરાક્રમ દાખવી, હરપ્રસાદ જીવતો પકડી લાવ્યા. તેને જોવા જૂનાગઢમાં ટોળેટોળાં ભેગાં થયાં. તેનું મનોબળ તોડવા અને પ્રજાનું મનોબળ વધારવા હરપ્રસાદે બજાર વચ્ચે કાદુને પૂરેપૂરો મેથીપાક ખવડાવ્યો. જેના નામથી પ્રજા ફફડતી હતી તેને હાથ જોડીને કરગરતો જોઈને પ્રજા કિકિયારી પાડી ઊઠી. રીઢા ઘોર અપરાધીને મનોબળ તોડવા અને પ્રજામાં તેનો માનભંગ કરવા આવું જરૂરી ગણાતું. લોકો પણ કેવા કે આવા ડાકુઓના રાસડા ગાતા!

> ડુંગરે રે ડુંગરે, કાદુ, તારા ડાયરા,
> દારૂગોળાની ઊડે છોળંછોળ રે, મકરાણી
> કાદુ ડંકો રે દીધો તે સોરઠદેશમાં.

આવા રાસડા ગવાતા! કવિઓ પણ કેવા કે ડાકુઓનાં પણ કવિતો રચે!!

હરપ્રસાદે કાદુ જેવા અનેક ડાકુઓનો ત્રાસ સમાપ્ત કરી દીધો અને પ્રજાને શાંતિ આપી. આવા બાહોશ–વીર હરપ્રસાદનો ત્યાં પુષ્પાબહેન જન્મ્યાં. સંતાનમાં માતા–પિતાના ગુણો ઊતરે. કેસરમાંથી કેસર થાય અને બાવળમાંથી બાવળ થાય. જેને ઘરમાં બાવળ ન ઉગાડવો હોય તેણે બાવળકુળનાં વરકન્યાને પસંદ કરવા નહીં. આંબો શોધવો આંબો! પુષ્પાબહેન પણ બાપના જેવું જ મહાન સંતાન બન્યાં હતાં. માતા હેતુબહેન પણ તેવાં જ મહાન હતાં. માતા–પિતા બંને આર્યસમાજી વિચારધારાવાળાં. ધાર્મિક માન્યતાઓની જીવન ઉપર ભરપૂર અસર થતી હોય છે. સુધારક આંદોલનનું મુખ્ય બીડું ત્યારે આર્યસમાજે ઉપાડેલું તેથી સુધારાવૃત્તિ ખરી. માતા હેતુબહેનનું વાચન ઘણું. તે ક્રાન્તિવીરોનાં જીવનચરિત્રો વાંચતાં અને પુષ્પાબહેનને સંભળાવતાં. ત્યારે આઝાદીની લડત ચાલતી. આખું કુટુંબ તે રંગે પણ રંગાયેલું.

હવે ઊંચા ઘરની કન્યાઓ ભણવા લાગી હતી, એટલે પુષ્પાબહેનનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રભાસપાટણમાં અને વેરાવળની મોંઘીબા

કન્યાશાળામાં થયું હતું. હરપ્રસાદજી નિવૃત્ત થયા એટલે બધાં અમદાવાદ રહેવા આવ્યાં. અમદાવાદમાં પુષ્પાબહેને ત્રણ અંગ્રેજી કક્ષા પાસ કરી. લોકો અંગ્રેજીનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા હતા. ભારતમાં સર્વપ્રથમ અંગ્રેજીમાં નાગરો અને કાયસ્થોએ ઝંપલાવ્યું હતું તેથી સરકારી નોકરીઓમાં આ બંને જ્ઞાતિઓ છવાયેલી રહેતી. જેનું ભણતર આગળ હોય તે અગ્રગન્તા થઈ જાય.

હવે પુષ્પાબહેન 16 વર્ષનાં થયાં હતાં. ત્યારે સોળ વર્ષની વય કન્યાની પક્વ ઉંમર ગણાતી. તે રજસ્વલા થાય અને તેને પુરુષના વિચારો આવવા માંડે એટલે તેને પરણાવી દેવી જોઈએ, તેવું લોકોનું માનવું હતું. જો ઉંમર વધી જાય અને પરણાવવામાં ન આવે તો દોષ લાગે તેવી પણ માન્યતા હતી. જેણે સ્ત્રીઓને ચારિત્ર્યશીલ બનાવવી કે રાખવી હોય તેણે બહુ મોટી ઉંમર સુધી તેને કુંવારી કે એકાકી ન રાખવી જોઈએ. એ મુગ્ધાવસ્થા હોય છે. બહુ સરળતાથી તે કોઈનો શિકાર થઈ જઈ શકે છે અથવા પોતે જ ભૂલ કરી શકે છે.

પુષ્પાબહેનનાં લગ્ન ભાવનગરના શ્રી જનાર્દનરાય માધવરાય મહેતા સાથે થયાં. મોટા ભાગે નાગરો નામની પાછળ 'રાય' લગાડે અને સ્ત્રીનામ પાછળ 'ગૌરી' શબ્દ લગાડે. નાગરોનું બોલવું–ચાલવું–રહેવું બધું જ દમામદાર. થોડો સમય ભાવનગર રહીને મહેતા પરિવાર કરાંચી રહેવા ગયો. પતિ શ્રી જનુભાઈ પણ વિદ્વાન અને જ્ઞાની હતા તેનો લાભ પુષ્પાબહેનને મળ્યો. પતિ વિદ્વાન હોય અને પત્ની જિજ્ઞાસુ હોય તો ખરી જોડી જામે. પતિની પ્રેરણાથી પુષ્પાબહેને આગળ ભણવાનું શરૂ કર્યું. તેઓ મૅટ્રિક પાસ થયાં. ત્યારે કોઈ સ્ત્રી માટે મૅટ્રિક થવું દુર્લભ ગણાતું. પુષ્પાબહેન ઇન્ટર આર્ટ્સમાં જોડાયાં, પણ ત્યાં તો જનુભાઈનું અકાળે અવસાન થઈ ગયું. સુખી દામ્પત્ય ભાગ્યે જ ચિરંજીવી હોતું હોય છે. પુષ્પાબહેન વિધવા થયાં. પુષ્પાબહેનનુ રૂપ અને યૌવન બંને ભરપૂર હતાં. જુનવાણી સગાંઓએ તેમને આગળ ભણતાં અટકાવ્યાં, પણ પુષ્પાબહેન અટક્યાં નહીં. સગાંઓની ઉપરવટ જઈને તેમણે ભણવાનું ચાલુ રાખ્યું. કોઈકોઈ વાર વડીલોની ઉપરવટ જવું પણ જરૂરી થઈ જતું હોય છે. વડીલો રક્ષક હોય ત્યાં સુધી બરાબર, પણ વડીલો જો ગૂંગળામણ કરનારા થાય, વિકાસ રોકે તો ઉપરવટ થવું જરૂરી થઈ જાય.

1934માં કર્વે યુનિવર્સિટીમાંથી જી.એ.ની પરીક્ષા તેમણે પ્રથમ નંબરે પાસ કરી. હવે તેમનું મહત્ત્વ લોકોને સમજાયું. તે પછી તેમણે પી.એ. (M.A. બરાબર) પ્રથમ શ્રેણીમાં ઉત્તીર્ણ કરી.

જો તેમણે ધાર્યું હોત તો પ્રથમ વર્ગના અધિકારી થઈ શક્યાં હોત, પણ તેમણે કાર્યકર્તા બનીને સેવિકા થવાનું પસંદ કર્યું.

સને 1941માં અમદાવાદમાં હિન્દુ–મુસ્લિમોનાં હુલ્લડ બહુ થતાં. વર્ષોથી શાંતિ ભોગવતો દેશ હવે હલકા રાજકારણનો શિકાર બની ગયો. ખોટા નેતાઓ મુસ્લિમોને હંમેશાં ઉશ્કેરતા રહેતા. મુસ્લિમો આક્રમક અને બળવાન હતા. હિન્દુઓ અહિંસાવાદી, ભીરુ અને વેરવિખેર રહેતા, તેથી આવાં હુલ્લડોમાં સરળતાથી હિંસાનો શિકાર થઈ જતા. આવા સમયે પુષ્પાબહેન હિંમત કરીને મુસ્લિમ મહોલ્લાઓમાં હિન્દુ સ્ત્રી–પુરુષોને બચાવવા અને કાઢી લાવવા ફરતાં અને ઘણાંને બચાવતાં. એક વાર તેમના ઉપર પણ હુમલો થયો. તેમના આગળના ચાર દાંત પડી ગયા. તે બેભાન થઈ ગયાં અને કલાકો સુધી તેવી અવસ્થામાં જ પડ્યાં રહ્યાં. પોલીસે આવીને માંડ બચાવ્યાં.

હુલ્લડો થયા જ કરતાં. પુષ્પાબહેને અભાગણી સ્ત્રીઓ માટે ફતેપુરા વિસ્તારમાં 'વિકાસગૃહ' ખોલ્યું હતું. હિન્દુધર્મ અને સંસ્કૃતિ, વાતવાતમાં સ્ત્રીઓને ત્યાગી દેવામાં બહુ માને. કોઈ જરાક પતિત થઈ જાય તો પછી તેને કોઈ ન સંઘરે. આવી અભાગણી સ્ત્રીઓ ક્યાં જાય? પુષ્પાબહેને તેમના માટે વિકાસગૃહ શરૂ કર્યું હતું. એક વાર હુલ્લડખોરો ત્યાં સુધી પહોંચી ગયા. તેમની દાનત આ અભાગણી સ્ત્રીઓને ઉઠાવી જવાની હશે. હિન્દુઓ ગમે તેને ત્યાગી શકે છે, જ્યારે મુસ્લિમો ગમે તેને સ્વીકારી શકે છે. બંનેનો આ મહત્ત્વનો ભેદ સમજાય તો હિન્દુ પ્રજાની ક્ષીણતા આપોઆપ સમજાય.

ધસી આવેલા ટોળાને રોકવા ચોકીદાર કાળુસિંહે ભરચક પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે એકલો અને સામે ટોળું મોટું. પાછું હાથમાં લાઠી સિવાય કશું હથિયાર નહીં. ટોળાએ કાળુસિંહ ઉપર ઝનૂન ઉતાર્યું. છરીઓના ઘા મારીને તેના શરીરને ચાળણી કરી નાખ્યું, ખરા સમયે પુષ્પાબહેન આવી ગયાં. પોલીસ આવી અને અબળાઓને બચાવી લીધી. પોલીસ અધિકારીઓ પણ પુષ્પાબહેનથી પ્રભાવિત રહેતા. આવાં હુલ્લડો પછી સમાધાનના પ્રયત્નો થતા. સમાધાન એટલે હિન્દુઓ કેસ પાછા ખેંચી લે અને અપરાધીઓને છોડાવી મૂકે, પછી 'ભાઈભાઈ'ના નારા લગાવવાના. વળી પાછું એનું એ જ પુનરાવર્તન થતું રહે. અનેક વર્ગ તો

એકતાના નારા લગાવવાનું જ કામ કરતો રહેતો. પણ પરિણામ શૂન્ય.

ત્યારે 1942ની 'હિન્દ છોડો' ચળવળ શરૂ થયેલી. પોલીસને વિકાસગૃહ ઉપર શંકા ગઈ: આ સંસ્થા ચળવળિયા કાર્યકર્તાઓને મદદ કરે છે, તેથી પોલીસનો મોટો ગોરો અધિકારી વોરંટ લઈને પુષ્પાબહેનની ધરપકડ કરવા વિકાસગૃહમાં પહોંચી ગયો. પુષ્પાબહેન ત્યારે ખોળામાં બેસાડીને છોકરીઓની જૂઓ વીણતાં હતાં. ત્યારે પાણી ઓછું, નાહવાનું ઓછું, વાળ ઓળવાના ઓછા એટલે સ્ત્રીઓને પુષ્કળ જૂઓ પડતી, જેને અરસપરસ વીણવાનું કામ સ્ત્રીઓ કરતી. કેટલાક ધાર્મિક લોકો તો એવું પણ માનતા કે પૂર્વનું લેણું લેવા જૂઓ આવી છે તો લેણું ચૂકતે કરી લેવા દો! તે લોકો જૂઓ, માંકડ, મચ્છરને મારે નહીં. પાપ લાગે. કેટલાક તો તેમને તૃપ્ત કરવા ખાટલામાં ભાડાના માણસને સુવડાવે જેથી માંકડ પેટ ભરીને લોહી પી શકે. હવે જુઓ કે માંકડ નથી પડતા, કદાચ પૂર્વનાં કર્મો પૂરાં થઈ ગયાં હશે! ધર્મભ્રાન્તિ મહાદુ:ખદાયી થઈ જતી હોય છે.

પોલીસ વડાએ આ દૃશ્ય જોયું અને તે પાછો વળી ગયો. તેણે વિચાર્યું કે જો પુષ્પાબહેનની ધરપકડ કરીશ તો આ અભાગણી સ્ત્રીઓનું શું થશે? તેનામાં માનવતા જાગી.

અંતે દેશ આઝાદ થયો. દેશની આઝાદીની સાથે જ એક વૅક્યુમ શરૂ થયું. રાજવહીવટ કરનારા હજારો અંગ્રેજો પોતાને દેશ ચાલ્યા ગયા. અહીં વહીવટકુશળ માણસો ન હતા, આંદોલન કરવાં જુદી વાત છે અને વહીવટ કરવો જુદી વાત છે. વળી દેશના ભાગલા થવાથી તથા હિન્દુ–મુસલમાનના કોમવાદી ઝઘડાઓ થવાથી દેશ ભડકે બળી રહ્યો હતો. ત્યારે ત્રણ સળગતા પ્રશ્નો હતા: 1. કોમવાદી હુલ્લડો અને વિસ્થાપિતોની મોટી વણજાર. 2. અનાજની ગંભીર તંગી. લોકો ભૂખે મરતા હતા; અને 3. કુશળ વહીવટદારોનો અભાવ. આવા સમયે દેશમાંથી જ દેશી માણસો દ્વારા વહીવટ ચલાવવાનું કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ હતું. તોપણ તેવા સમયમાં સરદાર વલ્લભભાઈની કુનેહથી આખા દેશનું માળખું નવેસરથી ગોઠવાઈ રહ્યું હતું. ત્યારે સૌરાષ્ટ્રનાં બધાં રજવાડાં ભેળવીને સૌરાષ્ટ્રનું એક એકમ કરવામાં આવ્યું હતું. તેની વિધાનસભાનાં પ્રથમ અધ્યક્ષ થવાનું સૌભાગ્ય પુષ્પાબહેન મહેતાને પ્રાપ્ત થયું હતું. બહુ કુશળતાથી તેમણે આ પદ શોભાવ્યું હતું. તે પછી કોંગ્રેસ કારોબારીનાં સભ્ય પણ બન્યાં હતાં. ત્યારની કોંગ્રેસ આદર્શ પુરુષોની કોંગ્રેસ હતી. તે પછી સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને બૃહદ્ મુંબઈ ઈલાકામાં પણ તે મહત્ત્વનાં પદે રહ્યાં હતાં. 1962થી 1972 સુધી તેઓ રાજસભાનાં સભ્ય પણ રહ્યાં હતાં. 79 વર્ષ સુધી અનેક મહત્ત્વનાં પદો શોભાવ્યાં હતાં. તેમનું મહત્ત્વનું પ્રદાન તો મહિલા–જાગરણ અને વિકાસગૃહો વગેરેનું હતું.

ભારત સરકારે તેમને 'પદ્મવિભૂષણ'નો ઈલ્કાબ આપ્યો હતો. કદાચ ગુજરાતની આ પ્રથમ નારી હશે જેણે આવો મહત્ત્વનો એવોર્ડ પ્રાપ્ય કર્યો હોય. તેમને જમનાદાસ બજાજ એવોર્ડ પણ મળ્યો હતો. લગભગ 250 વિકાસગૃહોનાં તેઓ અધ્યક્ષ હતાં. આમ વિધવા થયા છતાં હિંમત હાર્યા વિના સતત સેવાકાર્ય અને અધ્યયનકાર્ય કરતાં–કરતાં તેઓ લાંબું જીવન જીવીને વિરામ પામ્યાં. આજે પણ ગુજરાતની નારી–સંસ્થાઓ પુષ્પાબહેનને પ્રેરણામૂર્તિ તરીકે હંમેશાં યાદ કરતી રહે છે.

21–11–2011

***